

ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՒ

Տարի 1, № 1, 2013

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

1(1)

Յեղասպանագիտական հանդես
Journal of Genocide Studies
Журнал исследований геноцида

Լույս է տեսնում 2013 թվականից

1(1), 2013

Խմբագրական խորհուրդ

Հայկ Դեմոյան, պ. գ. դ. (գլխ. խմբագիր)

Սուրեն Մանուկյան, պ. գ. թ.

(գլխ. խմբագրի տեղակալ)

Արմեն Ազարյան, պ. գ. դ.

Լևոն Աբրահամյան, պ. գ. դ.

Հարություն Մարտիրյան, պ. գ. դ.

Ռուբեն Սաֆրաստյան, պ. գ. դ.

Վալերի Թումյան, պ. գ. դ.

Վարուժան Պողոսյան, պ. գ. դ.

Անահիտ Խոսրովսա, պ. գ. թ.

Մելինե Անումյան, պ. գ. թ.

Նարինե Մարգարյան, պ. գ. թ.

Թեհմինե Մարտոյան, պ. գ. թ.

Գևորգ Վարդանյան, պ. գ. թ.

Յեղասպանագիտական հանդես, Երևան:

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2013.- 176 էջ

Հանդեսը լույս է տեսնում տարին երկու անգամ

Հրատարակիչ՝ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության-թանգարան ինստիտուտ

Հասցե՝ Ծիծեռնակաբերդի հոլշահամալիր, Երևան, 0028

Հեռ.՝ (+374 10) 39 09 81), Էլ. հասցե՝ handes@genocide-museum.am

Հարգելի ընթերցողներ,

Հայոց ցեղասպանության թաճգարան-ինստիտուտը սկսում է «Ցեղասպանագիտական համեմես» գիտական պարբերականի թողարկումը:

Այս համեմեսում զետեղվելիք նյութերն անդրադառնալու են Հայոց ցեղասպանության պատմության, պատմագրության, ինչպես նաև թեմային առնչվող մյուս հիմնախնդիրների ու ասպեկտների լիարժեք ու համապարփակ ուսումնասիրությանը, դաշնալով նոր հարթակ գիտական բանավեճերի համար, բացելով նոր հորիզոններ ապագա ուսումնասիրությունների համար:

Այդուհանեներձ, հանդեսը չի սահմանափակվելու միայն Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող հիմնախնդիրների ուսումնասիրությամբ, այս անդրադառնալու է այլ ժողովուրդների ցեղասպանություններին վերաբերող հարցերին՝ հատկապես կարևորելով համեմատական բնույթի հետազոտությունները:

Հայոց ցեղասպանության մոտայուս հարյուրամյա տարեկանից կապակցությամբ խիստ կարևորվում է գիտական նոր ուսումնասիրությունների և դրանց արդյունքում թեմայի շուրջ նոր գիտելիքների ձեռքբերումը:

Թուրքական կողմի մխտողական ու հակագիտական մոտեցումները տարեցտարի ավելի ազրեսիվ ու բազմաշերտ դրսուրումներ են ստանում՝ նոր մարտահրավերներ նետելով հայ և օտարազգի գիտական հանրույթին: Ուստի այս տեսանկյունից հանդեսը կոչված է լուրջ դերակատարում ունենալ՝ հետազոտողներին հնարավորություն ընձեռելով իրենց գիտական արդյունքով արդյունավետ կերպով չեզորացնել հակագիտական բոլոր փորձերը:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող այս հասորում զետեղված են 1909 թ. Աղանայում տեղի ունեցած կոտորածների հարյուրամյակի կապակցությամբ 2009 թ. ապրիլին Երևանում կայացած միջազգային գիտաժողովի նյութերը: Այս գիտաժողովին տարրեր զեկուցումներով ու հաղորդումներով իրենց մասնակցությունը բերեցին հետազոտողներ Հայաստանից, Ֆրանսիայից, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից, Հոնգարիայից և Ավստրիայից:

Կիլիկիայում տեղի ունեցած կոտորածները յուրօրինակ սահմանաբաժն հանդիսացան 19-րդ դարավերջին սուլթան Աբդով Համիդի օրոր իրականացված զանգվածային կոտորածների և 1915-1923 թթ. երիտրուրքերի կողմից ծրագրված և իրականացրած ցեղասպանության քաղաքականության միջև: Այս կոտորածները, փաստորեն կապող օղակ դարձան տարրեր Վարչակարգերի օրոր Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող հայ բնակչության լիակատար եթենիկ գոման և ցեղասպանության քաղաքականության իրականացման համար և ի ցոյց դրեցին նոր զաղափարախոսության քողի տակ հանդես եկող թուրքական ազգայնականության իրական ծրագրերն ու նպատակները:

Հաջորդաբար ՀՅԹԻ կողմից թողարկվող այս պարբերական հանդեսը ներկայացնելու է Հայոց ցեղասպանության հետազոտությամբ զբաղվող հայ և օտարազգի գիտնականների գիտական հրապարակումները, ՀՅԹԻ կազմակերպած գիտաժողովների նյութերը, ինչպես նաև թեմայի շուրջ լույս տեսած գրականության գրախոսականներ և այլ նյութեր:

ՀԱՅԿ ԴԵՄՈՅԱՆ
պ.գ.դ., ՀՅԹԻ տնօրեն

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Անա Ալեքսանյան.....	7
ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ 1909 թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻՑ ՀԵՏՈ (Զ. ԵՍԱՅԱՆԻ ԵՎ Ա. ԹԵՇՈՂԻԿԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)	
Արփինե Բաբումյան	15
1909 թ. ԱԴԱՆԱՅԻ և ՀԱԼԵՊԻ ՎԻԼԱՅԵԹՆԵՐՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ	
Արամայիս Բալոյան.....	24
1909 թ-ՎԱԿԱՆԻ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՆ ՀԱՏ ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ	
Հայկ Գեմոյան	34
1909 թ. ԱԴԱՆԱՅԻ ԵՒ ՀԱԼԵՊԻ ՎԻԼԱՅԵԹՆԵՐՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ	
Raymond Kévorkian.....	42
<i>LA GESTION POLITIQUE DES MASSACRES DE CILICIE</i>	
Տաթևիկ Ղալթաղչյան	59
ԱԴԱՆԱՅԻ 1909 թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐՆ ԱՐԵՎԱՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ	
Սուրեն Մանուկյան.....	69
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌ (ԱԴԱՆԱՅԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)	
Eva Merénics	76
<i>REPORTS ON THE MASSACRES IN ADANA BY AUSTRO-HUNGARIAN NEWSPAPERS</i>	
Արամ Միրզոյան	92
ՈՐԲԱԽՆԱՄ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1909 թ. ԱԴԱՆԱՅԻ ԵՎ ՀԱԼԵՊԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԶԱՐԴԵՐԻՑ ՀԵՏՈ	
Սեդա Պարսամյան	98
ՄԵԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻՉԱ- ՆԵՐՆ ԱԴԱՆԱՅԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ 1909 թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ	

ՀՆԹԱՑՔՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Rubina Peroomian	105
<i>THE POETICS OF VIOLENCE IN LITERARY RESPONSES TO THE ADANA MASSACRES</i>	
Վարուժան Պողոսյան	118
1909 թ. Կիլիկիա ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ (ՀԱՄԱՌԱՋՈՒՄ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ)	
Հարություն Սելիմյան.....	128
ԱՏԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒՆ ԿՈՐՈՒՍԸ	
Հասմիկ Ստեփանյան.....	138
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵջ	
Անի Ոսկանյան.....	142
1909 թ. ԱԴԱՆԱՅԻ ԶԱՐԴԵՐԻՆ ԲԱՆԱԿԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԾՈՒՐՉ	
Verjine Svazlian.....	148
<i>THE ADANA MASSACRE AND THE PEOPLE'S HISTORICAL MEMORY</i>	
Իվ Տերնոն	155
ԿԻԼԻԿԻԱ 1909 թ.: ՀՆԱՐԱՎՈ՞Ր ԷՐ ԱՐԴՅՈՂ ԿԱՆԽԱՉՎԱԼ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ	
Արտեմ Օհանջանյան	162
ԱԴԱՆԱՅԻ ԶԱՐԴԵՐՆ ԱՎԱՏՐԻԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ	
Կիլիկիայի կոտորածներին նվիրված նոր հրատարակություններ	170

**ՀԱՅ ԿԱՆԱՑ ՀԱՍՏԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ
ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ 1909 թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻՑ ՀԵՏՈ (Զ. ԵՍԱՅԱՆ
ԵՎ Ա. ԹԵՇՈՒԿԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

Աննա Ալեքսանյան

19-րդ դարում հայ իրականության մեջ սկիզբ առավ կանանց շարժումը, և արդեն իսկ դարի կեսին հայ կինն ակտիվ մասնակցություն էր ցուցաբերում արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Կանանց ջանքերով կիմնվում էին դպրոցներ, որբանոցներ, աղքատանցներ, կազմակերպվում էին բազմաթիվ միջոցառումներ, հանգանակություններ, իսկ հավաքված նվիրատվություններով լուծվում էին համայնքում առկա խնդիրները: 1890-ական թվականներին Արդու Համիլ Ա-ի օրոք կազմակերպված հայերի զանգվածային կոտորածների պատճառով միաժամանակ այդ ակտիվությունը որոշակիորեն նվազեց:

1908 թ. երիտրուրբական հեղաշրջումը մեծ ոգևորություն առաջացրեց արևմտահայ հասարակության մեջ: Կանանց կողմից ձևավորված կազմակերպությունները սկսեցին վերակազմավորվել, կիմնադրվեցին նորերը: Դրանց թիվը կտրուկ աճեց հատկապես 1909 թ., որը պայմանավորված էր Ադանայի արյունայի դեպքերով: Այդ նորաստեղծ կազմակերպությունները բարեգործական և նապաստամատույց բնույթ ունեին և կիմնականում ծավալում էին աղքատախնամ, այրիախնամ և որբախնամ գործունեություն,¹ ինչպես նաև զրադշում էին կանանց կրթության և հասարակության մեջ նրանց դերի բարձրացման գործով: Այս հանգամանքը գրեթե կենսական նշանակություն է ունեցել 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածներից հետո աղետյալներին օգնելու և հայկական համայնքի կյանքը վերակազմավորելու հարցում: Այնպիսի կարևոր խնդիրներ, ինչպիսին որբերի ու այրիների խնդիրն էր, կիմնականում ծանրացած էր մի շարք կանանց կազմակերպությունների և մի քանի անհատ կին գործիչների ուսերին, որոնք անգնահատելի աշխատանք տարան հայ աղետյալներին օգնելու համար: Այսօր նրանց անձնական արխիվներում, տպագիր և անտիպ նյութերում բազմաթիվ տեղեկություններ կարելի է գտնել դարասկզբին Ադանայում և հարակից շրջաններում տեղի ունեցած ողբերգության և նրան հաջորդող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, որոնք կարևոր աղբյուր են հանդիսանում 1909 թ. կիլիկյան դեպքերն ուսումնասիրելու համար:

Եթե համիլյան կոտորածների ժամանակ հայերը հնարավորություն չունեին օգնելու շարդերից ստուժած և փրկված իրենց հայրենակիցներին, ապա 1909 թ. Ադանայի դեպքերից հետո թուրբական կառավարությունն ընձեռել էր այդ հնարավորությունը և ուղղակիորեն մասնակցում էր օգնության գործին՝ թերևս այս կերպ փորձելով կոծկել տեղի ունեցած հանցագործության մեջ իր սեփական մեղսակցությունը. «Երբ Կիլիկեան ահաւոր դեպքը տեղի ունեցաւ, - նշում է ժամանակակիցը, - երբ շատեր տունն, ինչը զրկուեցան, չորաբեկ հացի կարօս մնացին, վրաններու տակը՝ չոր գետնի, հողի ու մնխրի վրայ նստան, սահմանադրական կառավարութիւնը մէկ կողմէն, ամբողջ Պոլսոյ ու արտասահմանի հայու-

1 1909 թ. կիմնադրվել է «Հայ կանանց միությունը», Կիլիկիայի աղետաց հետո վերապրողներին օգնելու նպատակով: «Հայ տիկնանց միությունը», որը կազմակրուել էր Ֆերիզուլի «Տիկնանց» և Բերայի «Աշխատանքի տան» որոշ անդամների միավորումով, դարձյալ այդ նպատակն ուներ: Բացի հագուստ և դրամ տրամադրելոց, նրանք Օրթազյուղում կիմնում են որբանոց, որտեղ կրթում և դաստիարակում են հայ որբուհիներին: Գատըզյուղում կիմնադրված «Տիկնանց միությունը» հանգանակություն էր իրականացնում Ադանայի որբերի համար: «Հայ կիններու միության» կամ «Պոլսոյ հայ տիկնանց միության» անդամները շրջում էին տնեսուն, հավաքում հազուստ ու անհրաժեշտ պիտույքներ: Այս կազմակերպությունները Ադանայի որբուհիների համար բացում են նաև որբանոց-արհեստանոց:

Աղեքսանյան Աննա

թիւնը, Հ. Բ. Միութիւնը միւս կողմէն՝ նպաստներ ու օգնութիւններ հասցուցին...»²: Անդրադառնալով այս հաղցին՝ Զապել Եսայանը³ նշում էր, որ «...Աղանայի կոտորածները միակ առաւելութիւն մը ունիին Համիտեան կոտորածներուն վրայ. այն էր, որ անձամբ կարողացանք այցելել աղետավայրը և ոչ միայն օգնութեան հասնիլ արկածեալներուն, այլ նաև գրել տաժանալի տպաւորութիւնները»:⁴

1909 թ. Աղանայի կոտորածներից հետո Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը և Ազգային պատվիրակությունը համատեղ Կարմիր խաչի հանձնաժողով ուղարկեցին Կիլիկիա, որը պետք է տեղում կազմակերպեր աղետյալների և որբերին ցուցաբերվող օգնությունը:⁵ Հակոբ Թերզյանի խոսքով՝ «Նպաստներու գործին հսկելու պաշտօնով Առանա հասան՝ Տիկին Զապել Եսայեան, Տիկին Արշակուիի Թէոդիկի,⁶ Օր. Սաթենիկ Օհանջանեան,⁷ որ կատարեալ անձնուիրութեամբ աշխատեցան սփոփել աղետեալներու ցաւերը, աղետավայրերն այցելելով աղետեալները միխարեցին եւ գրական ու բանաստեղծական գեղեցիկ էցեր նուիրեցին աղետին ողբայի յիշատակին»:⁸

«Ազգանվեր հայուիյաց ընկերությունն»⁹ (հետայսու՝ «Ազգանվեր») իր հիմնադրման առաջին օրվանից ուշարություն է դարձել Կիլիկիային, որտեղ չնայած հոծ հայկական բնակչություն կար, սակայն տեղի հայերը հիմնականում խոսում էին թուրքերեն, արաբերեն, քրդերեն և գրեթե չին տիրապետում իրենց մայրենի լեզվին: «Ազգանվերը», չնայած իր ունեցած սուր միջոցներին, տեղում կարողացել էր կազմակերպել հայ աղջիկների մայրենի կրթությունը, որը տվել էր իր արդյունքները:¹⁰ Զապել Եսայանը, անդրադառնալով Կիլիկիայում հանդիպած դժվարություններին, իր հողվածներից մեկում գրում է, որ դժբախտաբար Աղանայում մարդիկ չին խոսում իրենց մայրենի լեզվով, և նրանց հնարավոր էր հասկանալ միայն այն դեպքում, երբ վերջիններս խոսում էին «թշնամու լեզվով»: Նա

2 Ներսէս Եպսկ. Դանիելեան (Սսական Վարդապ.), Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու, Կ.Պոլսի, 1912, էջ 56:

3 Եսայան Զապելը (Հովհաննիսյան) ծնվել է Կ. Պոլսում 1878 թ.: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի Սր. Խաչ ճախակարարանում, որից հետո 1895 թ. մեկնել է Փարիզ, որտեղ ավարտել է Սորբոնի համալսարանը: 1908 թ. Եսայանը վերադարձել է Օսմանյան կայսրություն և մինչև 1914 թ. այստեղ ծավալել գրական, հասարակական-քաղաքական բուռն գործունեություն:

4 Գրական Երեկոներ. Թրքահայ ժամանակակից գրողներ (դասախոսություն Զապել Եսայանի), Թիֆլիս, 1916, էջ 35:

5 Եղիշեան Բ., Աստանայի հայոց պատմութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 1970, էջ 255: Ներսէս Եպսկ. Դանիելեան, նշվ. աշխ. էջ 57:

6 Հասարակական գործիչ, մանկավարժ, հրապարակախոս և թարգմանիչ Արշակուիի Թէոդիկը (Ճեզվենյան) ծնվել է Կ. Պոլսում, նախնական կրթությունը ստացել է Սամաթիայի Շունյան-Վարդիկյան վարժարանում: 1895 թ. մեկնել է Անգլիա՝ բարձրագույն դպրոցում սովորելու, ապա մեկնել է Փարիզ՝ շարունակելու ուսումն այնտեղ: 1898 թ. վերադարձել է Պոլսի և գրավել հասարակական գործունեությամբ՝ երկար տարիներ հանդիսանալով «Ազգանվեր հայուիյաց կազմակերպության» նվիրյաններից մեկը:

7 Սաթենիկ Օհանջանյանը ծնվել է 1880-ական թթ.: Նա Հայաստանի առաջին հանրապետության վարչապետ Համբ Օհանջանյանի բույրն էր: Սովորել էր Թիֆլիսի ուսական գիմնազիայում: Նա ան-դամակցել Հ.Յ.-Ի.ին, հանդիսացել նաև Թիֆլիսի «Մելոր» ընկերության վարչության քարտուղարը: 1908 թ., երբ Դաշնակությունը հալածվում էր Կովկասում, տեղափոխվել է Պոլսի և իր գործունեությունը շարունակել այսուղեղ: Սաթենիկը եղել է Պոլսի կանանց Կարմիր խաչի և Աշխատանքի տաճ հիմնադիրներից: Տե՛ս Ս. Զեյթյան, «Հայ կնոջ դերը հայ հեղափոխական շարժման մեջ», Լու Անջելս, 1992, էջ 147-149; Zabel Essayan, Le Rôle de la femme Arménienne pendant la guerre, Revue des études Arméniennes, T. II, Paris, 1922, p. 134:

8 Թէրզեան Յ. Յակոբ, Կիլիկիոյ Աղետը, Կ. Պոլսի, 1912, էջ 151:

9 Տե՛ս Աղանալյան Ս. Լ., Ազգանվեր հայուիյաց ընկերությունը, Պատմա-քանասիրական հանդես, 1979, թիվ 4, էջ 255-259:

10 Victoria Rowe, Cilicia: The View From The Constantinople Women's Organizations, (Armenian Cilicia; ed. by R. G. Hovannisian and S. Payaslian), California, 2008, p. 375.

նշում է, որ միայն կանանցից կարելի էր լսել մայրենի լեզուն, և որ հիմնականում իգական սերի ներկայացուցիչներն էին տիրապեսով հայերենին: Զապել Եսայանի այն հարցին, թե ինչպես է պատահել, որ վերջիններս չեն կորցրել իրենց մայրենի լեզուն, ստանում է հետևյալ պատասխանը. «մենք դեռ երեխայ էինք, երբ Ազգանվուրեր հայուհեացն ուսուցուի ի ուղարկեց մեզ մօս և մենք չմոռցանք մեր մայրենի լեզուն»: «Այսպիսով,- եզրափակում է Եսայանը,- Ազգանուրեր հայուհեացն էր լոյսի շողը»:¹¹

1909 թ. ապրիլյան եղեռնից հետո «Ազգանվերն» իր ամբողջ ջանքերն ուղղեց դեպի Կիլիկիա՝ աղետից փրկվածներին օգնելու: Ընկերության անդամները շփոթահար էին, նորակազմ ընկերությունը դրամական բավական սուր վիճակի մեջ էր: Արշակուի Թեոդիկն առաջարկում է Սիափիկին (Ազգանվերի ատենապետ) ընկերության կողմից իրեն գործուղել Կիլիկիա: Սիափիկ այդ առաջարկն իրենց ունեցած միջոցներով անիրազործելի է համարում: Արշակուի համար, դիմելով մի շոգենավային ընկերության, ձեռք է բերում անվճար տոնս և մեկնում՝ գրպանում ունենալով ընկերության ընդամենը 30 ոսկին:¹² «Հայուհեաց ընկերութեան կողմէ այս չորեքշաբթի մայրաքաղաքէս Մերսին կը մեկնի Տիկին Ա. Թէոդիկ՝ որրանցներ բանալու համար...»:¹³ Արանայում Արշակուի Թեոդիկը հիմնում է որրանց, և ընկերության համար ներկայացուցի գտնելով, վերադառնում Կ.Պոլիս: Նրան հաջողվել էր տեղեկություններ հավաքել Կիլիկիայի բոլոր վարժարանների վերաբերյալ, որոնց հիման վրա կատարվեցին համապատասխան մասնագետների գործուղումներ: ¹⁴ Ընկերությունն իր խնամքի տակ էր առել Մարաշի, Դյորք Յովի, Այնրապի, Հասան Բեյլի, Հաճընի որրանցների վարժարանները և նրանց համար դասագրքեր, գրենական պիտույքներ և ձեռագործի նյութեր էր մատակարարում:¹⁵

1909 թ. դեպքերից հետո Ազգանվերը շարունակում էր հայկական դպրոցներ բացելու իր առարելությունը: Այդ ժամանակաշրջանում դա կենսական նշանակություն ուներ հայերի համար, քանի որ պետական և օտարների բացած որրանցներում հայերեն չէր ուսուցանվում: Այս հանգամանքը կարող էր կործանարար դառնալ հատկապես հայ որբերի ազգային ինքնության հարցում: «Քանանք դպրոցներ, որպէս զի անոնք չխորթանան մենտ, որպէս զի օր մը վերմակի մը կամ անկողինի մը համար այլադաւան կրօնամոլ մարդուսին չյանձնեն իրենց մարդկային արժանապատութիւնը. բանանք դպրոցներ, որպէս զի սիրեն անոնք իրենց լեզուն, իրենց ցեղն...»:¹⁶

Ա. Թէոդիկը կարողացել է նաև ամայացած Կիլիկիայում տեսածն ու վերապրածը հրատարակել «Ամիս մը ի Կիլիկիա» գրքում:¹⁷ Պետք է նշել, որ նրանից առաջ և հետո շատ քշերին է հաջողվել նման սարսափներն այդքան զուսաց ու սառնասիրտ ներկայացնել: Ընթերցողին մասնակից դարձնելով իրադարձությունների վերլուծությանը՝ նա փորձում է իր սեփական գնահատականները տալ կատարվածին, մատնանշել մեղավորներին, արդարացնել անմեղներին և բարձրացնել ժամանակը բնորոշող ամենատարբեր խնդիրներ: Օրինակ ոճրագործության մեղավորների շարքում նա նշում է Ադանայի «Իրիդալ» թերթի խմբագիր Իհսան Ֆիքրիին, որը հակահայկական քարոզչություն էր ծավալել Ադանայում

11 Եսայան Զապել, Հայ կնոջ դերը իր կազմակերպած ընկերութեանց մեջ, «Արագած», 29 յունիս, 1911, էջ 83:

12 Հարությունյան Ա., Երևելի տիկնանց դարը: Հայ կանանց հասարակական գործունեությունը 19-րդ դարում և 20-րդ դարասկզբին, Եր., 2005, էջ 40:

13 «Ժամանակ», 1909, թիվ 305, էջ 3:

14 Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 54:

15 Ազգանուրեր Հայուհեաց Ընկերություն, Երկամեայ Տեղեկագիր (1910-1912), Պոլիս, 1914, էջ 42-44:

16 Թէոդիկ Արշակուի, Ամիս մը՝ ի Կիլիկիա. Կցկոտոր Նօրեր, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 77:

17 Տ՛ս՝ Թէոդիկ Արշակուի, Ամիս մը՝ ի Կիլիկիա. Կցկոտոր Նօրեր, Կ. Պոլիս, 1910:

Ալեքսանդրան Աննա

և թուրքերին կոչ էր անում կոտորել ապստամբության պատրաստվող և «Թուրքիայի մասնասումը երազող գյավուրներին»:¹⁸ Նրա մասին Արշակուի հին գրում է. «Հրազդն ու դաշոյն ապահովարար այնչափ աւեր չէին սփռած հոս, որչափ այդ մարդուն գրիչը: Ֆիքրի իմ աչքին՝ տիսրանուն հեղինակն էր Կոստորածին...»:¹⁹ Արշակուի հարազատորեն է վերարտադրում Միսխում,²⁰ Չորր Մարզվանում²¹ (Դեռքբ-Ցոյ) և Հայոցուղում²² (Վյավուր Քյոյ) հայերի կազմակերպած ինքնապաշտպանական դրվագները՝ վերջինն անգամ անվանելով դյուցազնական:²³

Զարդերից հետո հայերի զանգվածային բանտարկություններ էին եղել, և հարյուրավոր անմեղ հայեր թուրքական բանտերում հայտնվել էին չափազանց ծանր դրության մեջ: «Ազգանվեր հայուիցն»՝ ի դեմ Ա. Թեոդիկի, զբաղվում էր նաև նրանց խնդիրներով և շատ հաճախ վերջիններին օգնելու համար վտանգում էր անգամ սեփական կյանքը:²⁴ Ընդհանրապես այդ շրջանում հայ կանանց գործունեությունը կարծես դուրս լիներ թուրքական իշխանությունների ուշադրությունից, ինչը չի կարելի ասել տղամարդկանց պարագայում: Նրանք հայ կանանց գործունեությունը դիտում էին որպես ապաքաղաքական ակտություն և չէին խանգարում նրանց գործունեությունը կարծելուանը: Այս հանգամանքն օգնում էր կանանց ավելի լայն գործունեություն ծավալել Կիլիկիայում և օգնել թե՛ որբերին, թե՛ բանտարկալներին: Նրանց երբեմն հաջողվում էր անգամ ազդել կառավարության որոշումների վրա: Այս հանգամանքը զարմացրել էր իրադարձությունների անմիջական մասնակից Զապել Եսայանին, ով ամուսնուն գրած նամակներից մեկում այս կապակցությամբ նշում է. «.... ասիկա զարմանալի կը թուի քեզի, բայց իրականութիւնը այն է, որ ես և օրիորդ Սարենիկը միայն կրմտնանք ամեն տեղ, կ'երթանք մինչեւ իրենց մօտ (խոսքը բանտարկալների մասին է.-Ա.Ա.): իրենց խնդիրները կը ներկայացնենք ուր որ հարկ է. մէկ խօսքով իրենց անհրաժեշտ պէտք ենք. նախապէս իմանալով իրենց մասին եղած տրամադրութիւնները, երբեմն յաջողած ենք փոխել զանոնք»:²⁵

Հայ կանանց նախնաւազ անհանգստացնում էր որբերի խնդիրը: Հայությունը կանգնած էր նրանց կորցնելու մեծ վտանգի առաջ: Զապել Եսայանը, որն իր ողջ կյանքը նվիրել է Կիլիկիայի հայ որբերին,²⁶ մեծ ցավով էր անդրադառնում այս խնդրին՝ շատ լավ հասկանալով, որ ոչ օտար որբանոցները և ոչ էլ պետական «Օսմանյան որբանոցն» ապահով չէին կարող լինել հայ որբերի համար: Նախորդ փորձը ցոյց էր տվել, որ միայն լավ կազմակերպված ազգային որբանոցը կարող էր հայ պահել հայ որբուկներին:²⁷ Հայ որբերին ազգային որբանոցում պահելու և օտար որբանոցներում հայերենի դասավանդման պայքարը հիմնականում ծանրացած էր հայ կանանց ուսերին: Զապել Եսայանը, ում Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը լիազորել էր որպես որբերի հարցերով գլխավոր տեսուչի, բա-

18 Համբարյան Ա. Ս., Կիլիկիայի 1909 թ. հայկական կոտորածները, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 4, Եր., 1988, էջ 14:

19 Թեոդիկ Արշակուի, նշվ. աշխ., էջ 106:

20 Նոյն տեղում, էջ 131-137:

21 Նոյն տեղում, էջ 168-193:

22 Նոյն տեղում, էջ 110-117:

23 Նոյն տեղում, էջ 114:

24 Նոյն տեղում, էջ 149-160:

25 Զապել Եսայան, Նամակներ, Եր., 1977, էջ 99:

26 Տե՛ս Ազատեան Լ., Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի, գիրք երրորդ, Լու Անձելը, 2002, էջ 83-84:

27 1890-ական թթ. համբյան ջարդերից հետո հայ որբերի ճակատագիրն այդպես էլ անհայտ մնաց, քանի որ նրանք իմանականում Օսմանյան պետության խնամքի տակ էին և թուրքական դաստիարակություն էին ստանում:

նակցություններ էր վարում թուրք պաշտոնյաների հետ որբանոցներում հայերենի դասավանդման համար: Այս կապակցությամբ նա իր ամուսնուն գրում է. «Սիրելի Տիգրան, ... Կուսակալին հետ կուրծք-կուրծքի պայքար մը ունեցանք որբանոցի պաշտօնական լեզուի մասին. ախ սա քո ժեն թուրքերդ, մանաւանդ իթթիհատականներդ խէրը տեսնաս. շատ լաւ, սքանչելի մարդ մըն է, բայց...»:²⁸

Աղանայի ջարդերի տարաբնույթ ուսումնասիրությանը նպաստում է նաև Զ. Եսայանի նամակների վերլուծությունը, քանի որ դրանք, վերարտադրելով Կիլիկիայի իրադարձությունները, պահպանել էին փաստական հավաստիությունը: Այդ նամակները կարելի է բաժանել երկու մասի՝ պաշտոնական նամակներ, որոնք նա ի պաշտոն ուղարկում էր ժամանակի հայտնի հասարակական, կրոնական ու քաղաքական գործիչների, և անձնական նամակներ, որոնք նա ուղարկում էր իր հարազատներին ու նտերիմներին: Այս նամակներն արժեքավոր աղբյուր են մի կողմից այդ ժամանակաշրջանի հայ հանրության, մասնավորապես նտավորական շրջաններում տիրապետող հոգերանությանը, տրամադրություններին ծանոթանալու, տվյալ ժամանակի իրադարձություններին իր տված անաշար գնահատականներն ուսումնասիրելու համար, իսկ մյուս կողմից՝ վավերագրական փաստեր են պարունակում, որոնք նույնպես անշափ կարենք են: Զ. Եսայանը Կիլիկիայից նամակներ էր ուղարկում ամուսնուն՝ Տիգրան Եսայանին՝ նանրամասն նկարագրելով իր տեսածն ու վերապրածը, կրած նեղությունները, զանգատն ու գոհունակությունը: Զապել Եսայանի ֆոնդում²⁹ ութ նամակ է պահպանվել, որոնք բացառապես վերաբերում են Աղանայի դեպքերին: Նամակները գրված են անմիջապես Կիլիկիայից, և հիմնական հասցեատերը նրա ամուսինն է՝ Տիգրան Եսայանը:

Այսպես՝

«Տիգրան Եսայանին, 1909, յունիսի 18 (1), հինգշաբթի, Մերսին

Սիրելի Տիգրան,

...ինչքան ալ պատրաստուած ըլլայի ահուելի աղէտին, ինչքան ալ կարծէի թէ չափազանցութիւններ եղած են արդեն պատմած լուրերուն մէջ, տեսած այնպիսի ահաւոր քան մըն է, որ ամէն մի երեակայութենէ վեր է. ոչ մէկ կերպով զաղափար մը չէի կրնար ունենալ, մինչեւ որ աչքերովնիդ չտեսնար եղածը. ամբողջ վիճակը մը կործանուած է. ողջ մնացող և հոս ապաստանողները այնքան բարյալպուած են, որ եթէ բնական պէտքերու անմիջական դրդումը չըլլայ, իրենք ալ այսին մեռնեն յուսահատութենին. ոչ մէկ յոյս, ոչ մէկ ապազայի նշոյլ ... մահ, աւերակ, անօթութին, հիվանդութին և բանտ ... երկիրը մտած միջոցնիս առաջին տպավորութիւնս այն է, որ մեռելի տուն կը լնանամ կոր. այն ալ դեռ չքաղուած, թարմ մեռելի տուն ... Կիլիկիան կործանուած է ... այս է ամէնուն տպավորութիւնը, դեռ Աստան չեմ զացած, բայց իհմակուն լսածներս և ինձէ պատմածները կը վկայեն, որ բոլորվին գոհուած են հայերը յայտնի և նախապատրաստուած ծրագրով. արդէն յայտնի է. թուրքերը հոս այն երևոյթը ունին, ինչ որ ունելին հին ռեժիմի գէշ օրերուն մէջ Պոլսոյ մէջ և քան մըն ալ աւելի. երեսդ կը նային զարմացումով, իբր թէ հարցունիին, թէ ինչպէս կը լլայ, որ ողջ մնացած ես. յատկանշական կէտ. երբ Պոլսէն եւ որիշ տեղերէ հայ անհատներ եկեր են, որոնք թալանէ և կոտորածէ փախածի երևոյթ չտնին և կը ննանին արտաքին երևոյթով իրենց էֆենտիներուն, թուրք ամբոխը զարմացեր է և ոմանք յայտներ են, թէ խարուած կ'զգան ինքզինքնին, քանի որ որիշ տեղեր հայերը ողջ մնացած են: Արդի կառավարության մեղակցութիւնն ակնյայտ է:

28 Եսայան Զապել, Նամակներ, էջ 107:

29 Հարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանի ֆոնդեր, Զապել Եսայանի ֆոնդ, համ. 230-236, 245-250:

Ալեքսանդրան Աննա

Ուրիշ կէտ մը. միշտ կարծուած է, թէ լեզուի ու բարքերու նոյնութիւնը համերաշխութիւն յառաջ կրնան բերել ցեղերու մէջ. իսու հայ մը թուրքէն կարեի չէ զանազանել. նոյն դիմագծութիւնը ունին, նոյն շեշտը ունին, նոյն բարքերը ունին գրեթէ. կիմային տիրական ազդեցութիւնը արտաքին երևոյթով և բարքով նոյնացուցեր է զիրենք. բայց դարձեալ ջարդ, ավերում և այլն...

Այս նամակս պահէ, օրը օրին տպատրույթուններս կը ներկայացնեն, կրնան պէտք ըլլալ... եթէ որեւէ կերպով անապահով զգաս ինքինք, յանձնէ Bareille-ին ներփակեալ»:³⁰ Այս նամակը նա գրել է դեռևս Աղանա չհասած, բայց ինչպես երևում է բովանդակությունից, նրա մոտ արդեն ձևավորված կարծիք կար կատարվածի, մեղավորների և կազմակերպիչների հարցում: Նա պարզապես տեղի ունեցածի պատճանների փնտրութիւն մէջ էր: Ավելի ուշ, երբ արդեն եղել էր Կիլիկիայի բոլոր աղետավայրերում, մանրանասն ամուսնուն նկարագրում է իր բոլոր հոգսերն ու մտատանջումներն՝ անդրադառնալով գրեթե բոլոր հրատապ հարցերին: Այսպէս՝

«Տիգրան Եսաեանին, 1909 թ., սեպտեմբեր, Մերսին

Սիրելի Տիգրանս, Երկար ճամբորութենէ մը եսոք, տաժանափ տպատրութիւններով բերնարուած՝ ողջ, առողջ հասայ Մերսին, անցնելէ եսոք հասանք Սիս, երեք օր մնացինք հոն, հետո ճամբայ ելանք, հասանք Ղարս-Քազար, ...Գիշեր մը, մնացինք հոն և հետեւեալ օրը հասանք Օսմանիէ: Հոս ժողովուրդը խոհեմութեամբ շարժելուն ու իր աղանդերուն ինչպես քահանաներուն խօսրին անսալուն իհմնայատակ կործանուած է. Օսմանիէ ընդարձակ տեղ է, աւերակները վերջ չունին, 3 տուն միայն ազատուած են, 800 հոգի հրացանով, սրով, ինչպէս նաև կացնով սպանուած է ու 200 հոգի այրած է եկեղեցին մէջ: Այս թվերը վակերական չեն և նվազագոյն չափը կը նշանակեն: Սարսափելի գիշեր մը անցուցինք հոս տան մը մէջ, ուր 25 արկածեալ ընտանիք պատսպարած է: Հետեւեալ առտուն արշալոյսին ճամբայ ելանք, հասանք Էրզին, ուր նպաստ բաշխելու պատրուակով տեսանք մեր բանտարկեալները, տեսանք նաև այն 5 հայերը, որ կախաղանի դատապարտուած են և որոնց մէջ 14 տարեկան պատանի մը կայ»:³¹

Կիլիկիայի աղետին շատերն են անդրադարձել: Գրվել են տարաբնույթ բազմայիւ գործեր, սակայն դրանց շարքում առանձնանում են հատկապես Զապել Եսայանի գործերը: Հետագայում Զապել Եսայանը Աղանայից իր բոլոր տպավորությունները ներկայացրել է առանձին գրքում և 1911 թ. Կ. Պոլսում հրատարակել իր նշանավոր «Ավերակներուն մէջ» աշխատությունը, որն այդ ժամանակաշրջանում Աղանայի դեսպերին նվիրված ամենակարևոր սկզբնադրյութներից մեկն է:

Կիլիկիայի աղետը Զապելն արտացոլել է նաև գեղարվեստական երկերում՝ «Անեծք»³² վիպակում, «Սաֆիե»,³³ «Նոր հարսը»³⁴ պատմվածքներում: Այս ստեղծագործություններում նա փորձում է հակառակ կողմից նայել կատարվածին՝ իհմնականում անդրադառնալով ոճրին մասնակից դարձած թուրքերին և նրանց հետազս ճակատագրին: Նա ամենուր միակ մեղավոր տեսնում էր օսմանյան պետությանը և ոչ կուրորեն նրան հետևող հասարակությանը: «Երեկոնեան ժամուն տպատրութիւններ Ատանայէ» հոդվածը, որը հրապարակվել էր 1911 թ. «Ազատամարտում» նա այսպես է եզրափակում իր խոսքը՝ թողնելով վերլուծությունը միմիայն ընթերցողին. «Հետզհետե կմօտենան... համաշափ

30 Զարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանի ֆոնդեր, Զապել Եսայանի ֆոնդ, համ. 248 (3):

31 Եսայան Զապել, Նամակներ, էջ 103-105:

32 «Ազատամարտ», 1911, թիվ 20, էջ 621-628:

33 «Ազատամարտ», 1911, թիվ 13, էջ 1028-1031 (4-6):

34 «Ազատամարտ», 1911, թիվ 39, (էջ 601-603, 3-5):

զինուրական քայլերով գիշերապահ ջոկատ մը կը յառաջանայ աւերակ քաղաքին մէջ... ի գոր կը ճգնիմ տրամարանել, ի գոր կը ճգտիմ կառչի հաշտութեան և խաղաղութեան խոստումներու... : Այդ քայլերուն աղմուկին մէջ հոգիս, որ այդ պահուն ապաստանած են բոլոր արկածեալներու ոխերն ու տառապանքը, հոգիս կը կարծէ լսել դարաւոր թշնամիին յառաջսահաղացութիւնը... այդ քայլերու աղմուկը աւերակ և հրդեհուած քաղաքին մէջ...»:³⁵

Զապել Եսայանը չդադարեց հոգ տանել Կիլիկիայի հայ որբերի մասին մինչև 1921 թ: 1920 թ. մարտին լիազորվելով Փարիզի Հայկական ազգային պատվիրակության կողմից, նա ժամանեց Կիլիկիա՝ որպես կիլիկյան որբանցների քննիչ:³⁶ Նրա առաքելությունը զուգադիպեց թուրքական ազգային շարժման հանդեպ ֆրանսիական քաղաքականության կտրուկ փոփոխությանը: Ֆրանսիացիների և քեմալականների մերձեցումը վտանգի տակ էր դնում Կիլիկիայի հայությանը: 1920 թ. ապրիլի 2-ին Եսայանը համաձայնության է գալիս ֆրանսիացի գնդապետ Բրեմնի հետ՝ որբերին Կիլիկիայից դուրս քերելու հարցում: 700 որբեր տեղափոխվում են Մերսին: Ֆրանսիական վարչության որոշմամբ այստեղ ստեղծվում է Կիլիկիայի որբանցների ընդհանուր միություն, որի տնօրինությունը կրկին ստանձնում է Եսայանը: Հունիս ամսին Մերսինում կենտրոնացած որբերի մի մասին տեղափոխում են Կիպրոս, իսկ արդեն 1921 թ. մնացած որբերը հանգրվան են գտնում Սիրիայում և Լիբանանում:³⁷

Կիլիկիայի կոտրածների ազդեցության տակ Զ. Եսայանի կրած տառապանքները նրան ուղեկցեցին իր ամրող կյանքի ընթացքում:

Այն, ինչ տեղի ունեցավ 1909 թ. Կիլիկիայում, ցնցեց ողջ հայությանը: Հարյուրավոր մարդիկ գալիս էին այդ «ավերի» երկիրը, որպեսզի անձամբ տեսնեն կատարվածը, օգնեն աղետայններին: Կիլիկիահայությանն օգնելու հարցում հատկապես մեծ էր հայ կանաց դերը: Ազետից հետո Կիլիկիայում նրանց շնորհիվ հիմնվեցին որբանցներ, բացվեցին դպրոցներ, որտեղ կազմակերպվում էր հայերեն լեզվի ուսուցումը: Այս գործում հատկապես ակտիվ էր «Ազգանվեր հայուհյաց ընկերությունը», որը Կիլիկիայում իր գործունեությունը շարունակեց մինչև Հայոց ցեղասպանության տարիները: Մեծապես դրա շնորհիվ կիլիկիայի մասնիկների և որբերի շրջանում հնարավոր եղավ պահպանել հայ ինքնությունը:

Կիլիկիայի կոտրածներից հետո թուրքական կառավարությունը զանգվածային ներքալություններ իրականացրեց հայության շրջանում: Այս բանտարկյալներին օգնելու հարցում հատկապես մեծ էր մի քանի կին գործիչների դերը: Նրանք օգտվելով այն հանգամանքից, որ թուրք պաշտոնյաներն առանձնապես լուրջ չեն վերաբերվում իրենց գործունեությանը, կարողանում էին տեսակցել բանտարկյալներին, օգնություն ցուցաբերել և անգամ կազմակերպել նրանց փախուստը:

Կիլիկիայում գործունեություն ծավալած կին անհատ գործիչներից հատկապես առանձնանում էր Զապել Եսայանը, ով 1909 թ.-ից անհավասար պայքար էր մղում թուրքական իշխանությունների դեմ հայ որբերի ու նրանց ինքնության պահպաննան համար:

35 Եսայան Զապել, Երեկուան ժամուն տպաւրութիւններ, «Ազատամարտ», Կ.Պոլիս, 1910, թիվ 4, էջ (52-56), (4-8); Զարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանի ֆոնդեր, Զապել Եսայանի ֆոնդ, համ. 677:

36 Դար մը պատմութիւն Հայ բարեգործական ընդհանուր միութեան: Հտ. 1-ին, 1906-1940; Գահիրէ, 2006, էջ 120:

37 Տնը Ազատեան Լ., նշվ. աշխ., 2002, էջ 84:

Anna Aleksanyan

The Social Activities of the Armenian women in Cilicia after 1909 Massacres.

(e.g of Z. Esayan and A. Teodik)

Summary

After 1909 massacres the Ottoman Armenians did their best to help those who suffered during Adana massacres. The Armenian women were also involved in the relief mission to help orphans, widows and prisoners. Many witnesses published voluminous works, articles trying to assess the situation and to find out real organizers and causes of the massacres. In this respect, the works of Zabel Esayan and Arshakuhi Teodik present very important sources as an eyewitness account. The authors referred the Western Armenian women, who played an active role in supporting Cilician Armenians after the disaster. Armenian female activists gave their own appreciation of the situation in their works, memoirs and letters.

**1909թ. ԱԴԱՆԱՅԻ ԵՎ ՀԱԼԵՊԻ ՎԻԼԱՅԵԹՆԵՐՈՒՄ ՏԵՂԻ
ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՈՏՈՐԱԾՈՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ՀԵՏՎԱՆՔՆԵՐԸ**

Արքիմե Բաբումյան

Դարեւ շարունակ Օսմանյան կայսրության վարած հայահալած քաղաքականության բաղկացուցիչ մասն է եղել հայկական տարածքների ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությունը՝ ի նպաստ թուրք և բուրդ էրնողավանական տարրի: Դեռ XVI-XVIII դարերի ընթացքում ողջ կայսրության տարածքում հետևողականորեն իրականացվել է հայերի քնի մահմետականացման քաղաքականություն: Մյուս կողմից՝ կայսրության վարած ազգային, սոցիալական, կրոնական խտրական քաղաքականությունը ժամանակի ընթացքում անխոսափելիորեն հանգեցնում էր երբեմնի հայարնակ տարածքների հայարավմանը: XIX դարի վերջին ժողովրդագրական կտրուկ փոփոխությունների պատճառ հաղիսացան Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր հայարնակ վայրերում իրականացված ջարդերը, ինչպես նաև գրեթե նոյն ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրությունից՝ արևմտահայ բնակչության ԱՄՆ սկսած արտագաղթը: XX դարասկզբին դեպի ԱՄՆ արտագաղթի տեմպերը մի փոքր նվազել էին, սակայն Ադանայի 1909 թ. ջարդերից հետո ավելի ու ավելի շատ հայեր լրեցին իրենց բնօրրանը՝ ապաստանելով այլ երկրներում: Արտագաղթի տեմպերն աճեցին ոչ միայն ջարդից տուժած նահանգներից, այլ նաև մյուս նահանգներից, որ կիլիկյան արհավիրքի սարսափները որևէ հոյս չեն թողել ապագայի հանդեպ: Ջարդն էականորեն ազդեց հայ բնակչության թվաքանակի ու հայարնակ վայրերի հայարավման վրա, որն իր գագաթնակետին հասավ 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով:

1909 թ. ապրիլին Ադանայի նահանգում և Հալեպի նահանգի որոշ բնակավայրերում իրականացված կոտորածներից հետո Կիլիկյայի տարածքում տեղի ունեցան ժողովրդագրական որոշակի փոփոխություններ, կոտորածի հետևանքով արձանագրվեցին բնակչության տեղաշարժեր, որոնց էլ կփորձնենք անդրադառնալ այս ուսումնասիրության շրջանակներում:

Կոտորածներից հետո արձանագրված ժողովրդագրական փոփոխություններին հարկ ենք համարում անդրադառնալ հենց ջարդի զոհերի մոտավոր թվաքանակի հստակեցմամբ: Այստեղ տեսակետներն ու բերված ցուցանիշները տարրեր են, քանզի խիստ հակասական են պաշտոնական թուրքական և՝ մյուս կողմից՝ հայկական և օտար աղբյուրների ներկայացրած տվյալները: Ջարդերից հետո զոհերի թիվը հաշվարկելիս շրջանառվեց 30000 թիվը: Որոշ հայկական թերթերի հաշվումներով ջարդերին զոհ էր գնացել 35000-ից ավելի մարդ, այրվել էին մի քանի տասնյակ գյուղեր: ¹ Խշանություններն այս տվյալներին արձագանքեցին խիստ բացասական կերպով: Ադանայի կուսակալ Մուստաֆա Զեհնին նշում էր, որ զոհերի թիվը 30000 հաշվելը զրաքարտություն է՝ նշելով, որ զոհերի ընդհանուր թիվը 10000-ից քիչ է:² Կոտորածի հետևանքներն ուսումնասիրելու տեսանկյունից կարևորվում են նոյն 1909 թ. կազմված տեղեկագրերը, որոնցից մեկը Օսմանյան Երեսփոխանական ժողովի կողմից Կիլիկիոյ աղետի բննիչ Հակոբ Պապիկյանի տեղեկագիրն է, որում, խոսելով զոհերի թվի մասին, հեղինակը նշում է. «Հատ իմ կատարած քննութեան արդիւնքին անձերու կորուս-

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմող՝ Ներսիսյան Մ.Գ., Սահակյան Ռ.Գ., Եր., 1991, էջ 239:

² Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղետը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 302:

Արդիհնե Բարլումյան

տր 25 կամ 30000 կը հասնի. կառավարութիւնը պաշտօնապէս 2500 քրիստոնեայ և 1900 խլամ կը ներկայացնէր... Զարդուող քրիստոնեաներուն թիւը ծածկելու համար ամէն միջոցի դիմած են. զանազան վայրերու քահանաները, առաջնորդները և մոլիթարները, որոնք միայն պիտի կրթնային տալ ճիշդ զաղափար մը ջարդուածներուն մասին, բոլորը սպանուած են»:³ Պապիկլանը նշում է, որ անհնար է տալ զոհերի ամբողջական թիվը, քանի որ զանազան մահմեդական ազարակներուն ևս կան սպանվածներ, որոնց թիվը հնարավոր չէ հստակեցնել: Նա իր տեղեկագրում գրում է. «Զարդերը տեղի ունեցած են աշխատանքի և առուտորի ամենէն եռուցես շրջանին, Անատոլիի զանազան նահանգներէն՝ և նոյն իսկ Մուսուլի ննան այնքան հեռաւոր նահանգէ մը հասած գործադրներու ընդհանուր թիւը 40 կամ 50 հազարէն նուազ պէտք չէր ըլլալ: Այս թիւին առնուազն կէսը կազմուած էր Հայերէ՝ որոնց մեծագոյն մասը ջարդուած է»:⁴

Հայոց պատրիարքարանի Ազգային վարչության քմիջ մասնախմբի կազմած տեղեկագրի համաձայն՝ Կիլիկիայի աղետին զոհ էր գնացել 18839 հայ, 1250 հույն, 1272 ասորի, ընդհանուր առմամբ՝ Աղանայի նահանգում՝ 21361, Հալեպի նահանգում՝ 1151 մարդ, ընդամենը՝ 22512 հոգի, ընդ որում՝ տեղեկագրում հստակեցվում է, որ «ասոնց մէջ չեն գրտնուիր պանդուխտները, որոնց թիւը միշտ անորոշ մնացած է»:⁵ Այս տեղեկագրի տվյալներով՝ միայն Աղանա քաղաքում և հարակից ազարակներում սպանվել էր 9780 մարդ,⁶ այն դեպքում, երբ «Ազատամարտում» հրատարակված վիճակագրության համաձայն միայն Աղանա քաղաքում և հարակից բնակավայրերուն սպանվել էր 18627 հայ:⁷ 10293 մարդ, համաձայն այս վիճակագրության, սպանվել էր շրջակա թուրքական գյուղերում, 2762-ը՝ Աղանայի խաներում.⁸ պարզ է, որ խոսքն այս երկու դեպքում է այլ բնակավայրերից արտագնա աշխատանքի մեկնածների մասին է, ովքեր Կիլիկիա էին ժամանել Հաճից, Կեսարիայից, Սերբաստիայից, Խարբերդից, Մպլաթիայից: Պատրիարքարանի հանձնաժողովի կազմած տեղեկագրի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն անկատար է ոչ միայն այն առումով՝ որ չի տալիս կոտորածներին զոհ գնացած պանդուխտների թիվը, այլև այստեղ շրջանցված են Կիլիկիայի մի շարք բնակավայրեր, որոնք ևս ենթարկվել են ջարդերի ու մարդկային կորուստներ ունեցել: Մասնավորապէս, տեղեկագրում չեն հիշատակվում Տարսում և նրա շրջակայրում սպանվածները: Ամերիկացի լրագրող և դեպքերի ականատես Հ. Աղամ Գիրքնար նշում է, որ 100 հոգի սպանվել է Տարսում, 400-ը՝ մոտակա գյուղերում:⁹ Կոտորածների հետևանքներին ականատես Զարլզ Վուդսի վկայությամբ՝ Տարսում հիմնահատակ ամերվել էր 800 տուն,¹⁰ ավերվել էին բազմաթիվ խանութներ, թալանվել էր հայերի ողջ ունեցվածքը:¹¹ Գրեթե նոյն տվյալն է տալիս Հ. Թէրզյանը, որի հավաստմամբ Տարսու քաղաքում սպանվել էր 70, շրջակա բնակավայրերի սպանվածների հետ՝ 560 հայ, որից 160-ը՝ Գողովուգ գյուղում,¹² ուր նաև թալանվել ու իրկիզմվել էին հայերի շուրջ 75 տներից 68-ը:¹³

3 Նոյն տեղում, էջ 447:

4 Աղանայի եղեռնը. Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 18:

5 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղետը, էջ 281:

6 Նոյն տեղում, էջ 278:

7 Նոյն տեղում, էջ 157:

8 Նոյն տեղում, էջ 157:

9 Gibbons Helen, The Red Rugs of Tarsus: A Women's Story of the Armenian Massacres, Paris, 1919, p. 112.

10 Woods Ch., The Danger Zone of Europe. Changes and problems in the Near East, Boston, 1911, p. 148.

11 Վուդսի վկայությամբ՝ Տարսու քաղաքում սպանվել էր 100, շրջակա գյուղերում՝ 500 քրիստոնյա:

12 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղետը, էջ 166:

13 Woods Ch., նշվաշխ., էջ 150:

Այսուամենայնիվ, չնայած ամբողջական տվյալների բացակայությանը, կարելի է ասել, որ կիլիկյան կոտորածների ընթացքում սպանվել էր ավելի քան 30000 հայ, որից 18627-ը՝ միայն Աղանայում և շրջակա բնակավայրերում, 10000-ից ավելի է՝ այլ բնակավայրերում: Թերևս սա հայ պատմագիտության մեջ հաստատված՝ ջարդին զոհ գնացած հայերի առավել իրական թիվն է: Այսպիսով, Կիլիկիայի կոտորածների անմիջական հետևանքը 30000-ից ավելի հայերի սպանությունն էր: Եթե տարրեր նահանգներից եկածների սպանությունը էականորեն չէր ազդում այդ բնակավայրերի ժողովրդագրական պատկերի վրա, ապա Աղանայի նահանգի համար զոհերի թիվը մեծ հարված էր հայ բնակչության թվաքանակին:

Խոսելով առանձին բնակավայրերի տված մարդկային կորուստների թվի մասին՝ նշենք, որ ջարդից տուժեցին Աղանայի նահանգի զրեթե բոլոր բնակավայրերը: Զարդերից հետո արձանագրված ժողովրդագրական փոփխություններն առավել տեսանելի էին ջարդերի թատերաբեմ Աղանայի ու Մերսինի գավառներում: Հ. Աշճանի բերած տվյալների համաձայն՝ Աղանա քաղաքի բնակչությունը հաշվվում էր 66000, որից 22000-ը հայ էին, այդ թվում՝ 20000 լուսավորչական, 1500 բողոքական, 500 կարտիկ:¹⁴ Հ. Թերզյանը հայերի քանակը Աղանա քաղաքում հաշվում է 30000:¹⁵ Ռ. Գևորգյանի հրատարակած 1913-1914 թթ. պատրիարքարանի ներկայացրած տվյալների համաձայն Աղանայի ողջ գավառակում հաշվվում էր 27990 հայ:¹⁶ Հետաքրքիրն այն է, որ գավառակում ներկայացված վեց գյուղերի հայության թիվը գրեթե նույնն է, ինչ 1908 թ. տվյալները, իսկ քաղաքում բնակվող հայերի համար բերված է նոր թիվ. 1908 թ. պաշտոնական մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ քաղաքում արձանագրված էր 17844 հայ,¹⁷ 1913 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 26430 հայ:¹⁸ Նահանգի մյուս բնակավայրերի հայության թվաքանակի վերաբերյալ ևս բացակայում են նոր՝ 1913-1914 թթ. վերաբերող տվյալները և 1908 թ. տվյալները հիմնականում ներկայացվում են որպես նախապատերազմիան շրջանի տվյալներ: Տվյալների բացակայությունը դժվարացնում է կոտորածի հետևանքների ուսումնասիրությունը: Պատրիարքարանը, թերևս, նույնպես չի տիրապետել նոր տվյալների, այդ իսկ պատճառով ներկայացվել են իին տվյալները: Ինչ վերաբերում է Աղանա քաղաքի հայության թվաքանին, ապա այս դեպքում, թերևս, ներկայացված թիվը մոտ է ճշմարտությանը, քանի որ չնայած բազմահազար զոհերին, քաղաքը կոտորածից հետո ևս մնաց որպես հայաշատ կենտրոն, մանավանդ որ ջարդերից հետո այսուհետ հաստատվեցին նաև նահանգի փորութիվ հայություն ունեցող որոշ բնակավայրերի հայեր: Սրանով է պայմանակործված այն հանգանանքը, որ կոտորածների հետևանքով քաղաքում հայության թվաքանակը ոչ թե նվազեց, այլ 1908 թ. տվյալների համեմատ նույնիսկ աճեց:

Աղանայի նահանգի բազմաթիվ բնակավայրերում կոտորածների հետևանքներն այնպահ սարսափելի էին, որ դրանց արդյունքում փրկվել էին իիմնականում կանայք, երեխաներ ու հասուկենու տղամարդիկ: Ամերիկացի միսիոներուի Ռոուզ Լամբերտի վկայությամբ, ջարդի հետևանքներն «ավելի դյուրին է պատկերացնել, եթե հասկանում ես, որ նրանք ապրում են մի երկրում, որտեղ կանայք միշտ պաշտպանության կարիք ունեն»: Միսիոներուին, խոսելով ջարդի հետևանքների մասին, նշում է, որ, օրինակ, մի ընտա-

14 Աշճան Հ., Աղանայի եղենը և Գոնիայի յուշեր, Նիւ Եռք, 1950, էջ 15:

15 Թերզեան Յ., Աղանայի կեանքը, Վ. Պոլիս, 1909, էջ 7:

16 La Cilicie (1909-1921) Des massacres d'Adana au mandat Français, Volume préparé par Raymond H. Kévorkian, Paris, 1999, p. 25.

17 Թերզեան Յ., Աղանայի կեանքը, էջ 47:

18 La Cilicie (1909-1921) Des massacres d'Adana au mandat français, p. 25.

Արդիհնե Բարլումյան

նիբում սպանվել են 23 հարազատները: Մեկ այլ ընտանիքից, որն ուներ 32 երեխա ու թոռ, ողջ էին մնացել հիվանդ պապը, ծեր տատը, մի որդի ու մեկ թոռ:¹⁹ Նշեմք մի քանի թվական տվյալներ, որոնք պարզ պատկերացում կտան ջարդի ողջ սարսափների մասին: Աղանայի գավառակի Ապուողու գյուղն ուներ 130 տուն բնակիչ, որից 100 տունը՝ հայ: Ջարդի ժամանակ գյուղում էին նաև շորջ 400 պանդոխտ հայ մշակներ:²⁰ Գյուղում սպանվեց 600 մարդ. ջարդից հետո գյուղի տղամարդ հայ բնակիչներից փրկվել էր միայն մի տղա, որն էլ ջարդից հետո մահացավ բնական մահով:²¹ Նոյն գավառակի Միսիս գյուղի 150 տուն քրիստոնյաներից փրկվեցին միայն շորջ 100 այրիներ ու աղջիկներ:²² «ՔիւրտՊաղէ», Արփալը, Կէմի-Սիրէն, Ապիտին-փաշա ըսուած գիտերը այրերէն զատ ոչ տղայ ձգած են ողջ և ոչ կին»,- հավաստում է Հ. Թերզյանը:²³

Օսմանին ջարդից առաջ ուներ 1000 տուն բնակիչ, որից 200 տունը մեծամասամբ համաց բարեկեցիկ հայեր էին: Այստեղ անձի կորուստը կազմում էր 1500 հոգի:²⁴ Մեծ թվով զոհեր տվեց հատկապես Համիդին: Զ. Վուդսի հավաստմամբ Համիդին 2000 զոհերից 500-ը սպանվեցին քաղաքում, 1500-ը՝ դաշտերում.²⁵ այս զոհերից շատերն, ամենայն հավանականությամբ, արտագնա աշխատանքի եկածներ էին: Ըստ Հ. Թերզյանի բերված տվյալների, Համիդին (Կողանի զավառ) 1003 հայերից փրկվել էր միայն 90 կին, որոնցից երիտասարդները կրոնափոխ էին արվել:²⁶ Զոհերի թիվն այստեղ կազմում էր հայ բնակչության շորջ 91%-ը: Ինչ վերաբերում է Հաճըն քաղաքին, ապա այստեղ հայությունը ինքնապաշտպանության շնորհիվ թեև զերծ մնաց կոստրածից, բայց, ինչպես հավաստում է Հայոց պատրիարքարանի Կենտրոնական այրիախնամ հանձնաժողովի բննիշ-պատվիրակ Ժակ Սայապալյանը, «ամէնէն մեծ անձի կորուստ ունեցող տեղն է Հաճըն: Դուրս գտնուելով ջարդուղներուն թիւր (որոնց մէջ կան նաև կիներ ու տղաքներ) կը հասնի հազարներու»:²⁷ Պայիկյանի նշած տվյալների համաձայն՝ Հաճընում տեղեկություն չկար 3000 հայերի մասին, որոնք գտնվում էին Աղանայի նահանգում:²⁸

Հասան Պեյին (Ձերեւ Բերեկերի զավառ) 1908 թ. պաշտոնական մարդահամարի համաձայն ուներ 1848 հայ բնակիչ:²⁹ Այստեղ մարդկային կորուստը կազմեց 285 հոգի: Տոկոսային հարաբերությամբ սպանվել էր հայ բնակչության շորջ 15,4%-ը: Թեև ակնհայտ էր, որ պաշտոնական մարդահամարի ներկայացրած թիվը չէր արտահայտում հայ բնակչության իրական թվաքանակը, այնուամենայնիվ, սպանվածների քանակը էական ազդեցություն կարող էր ունենալ նաև հայերի ավելի մեծաքանակության դեպքում: Ս. Պարթևյանի բերած տվյալների համաձայն՝ 2000 հայ էր սպանվել Քեսապում:³⁰ Մարաշի գյուղերից Սարըլարում 15 տարեկանից բարձր բոլոր տղամարդիկ սպանվել էին, Կյորճեյիզ գյուղում նույնպես մանուկներից ու կանանցից զատ մյուսները սպանվել էին:³¹

19 Lambert R., Hadjin, and the Armenian Massacres, p. 87.

20 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 176

21 Նոյն տեղում, էջ 182:

22 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 182:

23 Նոյն տեղում, էջ 253:

24 Նոյն տեղում, էջ 195, 202:

25 Woods Ch., նշվ.աշխ., էջ 156:

26 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 194:

27 Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի 1910 սեպտ. 11-1912 սեպտ. 11, Յանձնաթագավորության պատուիրակ Պ. Ժագ Սայապալյանի, Ղալաթիա, 1912, էջ 50:

28 Առանայի եղեռնը. Տեղեկագիր Յակոբ Պայիկյանի, էջ 19:

29 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 202:

30 Պարթևեան Ս., Կիլիկեան արհավիրքը, Կ. Պօլիս, 1909, էջ 43:

31 Գալուստյան Գր., Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զեյթուն, էջ 759:

Աղանայում ինչպես Հայոց ցեղասպանության տարիներին և ավելի վաղ՝ համիդյան կոտորածների ընթացքում բազմաթիվ էին նաև բռնի մահմեղականացման դեպքերը։ 1909 թ. մայիսին Ս. Պարթևյանը գրում է, որ առաջնորդարանից եկած գրությունների համաձայն, խալամացած կանայք ու աղջիկները հետ են բերվում առևանգիչների մոտից ու հաճանվում եկեղեցուն, թեև շատերը, ում փետրող, ճակատագրով հետաքրքրվող չկար, դեռևս մնում էին իրենց առևանգիչների մոտ՝ հատկապես զյուղերում։³² Այս մասին վկայություն կա նաև ժամանակակից մամուլում, մասնավորապես, մի հաղորդագրության մեջ հիշատակվում են չորս կանայք, որոնք գտնվել են թուրք Սկյուտար Թոփիաների օլորի տնից և բերվել պատրիարքարան ու հետո հանձնվել Բերայի Տիկնանց միության խնամատարությանը։³³ Ականատեսների վկայությամբ՝ Հասան Պեյլիում ևս բազմաթիվ երեխաներ ու կանայք էին առևանգվել և ամիսներով պահվել թուրքական զյուղերում, որը նրանցից շատերը բռնի թրքացվել են։³⁴ Նույն արձանագրվել է նաև Լարաճը, Խատմի, Տերտյով, Գոյազ, Կյոր Չայիր հայաբնակ զյուղերում, որտեղ աղջիկները, դեռատի կանայք առևանգվել էին խուժանի կողմից. ազատվել են շատ քերը, որոնք փախչելով պաստանել են Ֆնուրդագում։³⁵ Այս ամենությամբ Զ. Վուդը հիշատակում է Միսիսի հայուիներին, որոնցից ովանք իրենց նետեցին գետն ու ինքնասպան եղան՝ թուրքական հարեմներ չընկնելու համար։³⁶ Դժվար է ասել, թե բռնի մահմեղականացված այս կանանցից քանիսը հետաքայում մնացին մահմեղականների մոտ, քայլ որ այդպիսիք կային, դա կասկածից վեր է, թեև հիմնական մասը, այնուամենայնիվ, վերադարձավ հայի ինքնությանն ու քրիստոնեական հավատքին։

Ամայացած բնակավայրերում ջարդից փրկված բնակչությունը հայտնվեց անօգնական վիճակում։ Ս. Պարթևյանը գրում է, որ 40000 հայեր մնացել էին մերկ ու անոթի, այդ թվում՝ 15000-ը Աղանայում, ավելի քան 3000-ը՝ Տարտում, 1500՝ Մերսինում, 10000՝ Քեսապում ու նրա շրջակայրում, գրեթե նոյնքան՝ Ալեքսանդրետում ու Դյորթ-Յոլում։³⁷ Այս մասին տեղեկացնում է նաև Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Գ. Զիմովսկը՝ արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Զարիկովին հասցեագրված իր 1909թ. նայիսի 2-ի ճեպագրում՝ վկայակոչելով Մերսինում ռուսական փոխհյուպատոս Մավրոմատիի տրամադրած տեղեկությունները։ Վերջինիս հավաստմամբ՝ «իրենց ողջ ունեցվածքը կորցրած քրիստոնյաները միանգամայն զրկված են ապաստանից, և որ մահացությունը նրանց մեջ խիստ նշանակալից չափի է հասնում»։³⁸ Այսպիսով, զոհերի թիվը չսահմանափակվեց կոտորածի ժամանակ սպանվածներով, հետաքա ամիսներին մահացության մեծ աճ նկատվեց բնակչության, հատկապես՝ երեխաների շրջանում։ Աղանայում համաճարակային հիվանդություն սկսվեց, որին օրական զոհ էին գնում հարյուրավոր մանուկներ։ Միայն 1909 թ. ամռան ընթացքում Աղանայում 2000 երեխա մահացավ դիզենտերիայից։³⁹ Քիչ չէր նաև հիվանդություններից, սովոր մահացած մեծահասակների թիվը, ինչը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Կիլիկիայի կոտորածների մարդկային կորուստն ավելին էր, քան վկայակոչված 30000-ը։

32 Պարթևեան Ս., Կիլիկեան արհավիրը, էջ 71:

33 «Ժամանակ», Ա տարի, թիւ 305, էջ 3:

34 Գուստովեան Գ., Հայ լեռը. Կարմիր դրուագներ Կիլիկիոյ աղէտէն, էջ 52:

35 Նույն տեղում, էջ 53-56:

36 Woods Ch., The Danger Zone of Europe. Changes and problems in the Near East, p. 155.

37 Պարթևեան Ս., Կիլիկեան արհավիրը, էջ 46-47:

38 Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 232:

39 La Cilicie (1909-1921) Des massacres d'Adana au mandat français, p. 101.

Արդիհնե Բարլումյան

Մյուս կարևոր և բացասական հետևանքը, որ կոտորածներն ունեցան նահանգի հայ բնակչության ժողովրդագրության վրա, մի շարք բնակավայրերի հայաթափումն էր: Խոսքը հատկապես մինչև ջարդը փոքրաթիվ հայություն ունեցող բնակավայրերի մասին է, որոնց բնակիչների մի մասը կոտորվեց, իսկ մյուսները ապաստանեցին այլ՝ ավելի խոշոր բնակավայրերում՝ այլև չվերադառնալով ծննդավայր: Հայաթափման առումով առավել զգայի էին կորուստները մինչև կոտորած սակավաթիվ հայություն ունեցող բնակավայրերում. օրինակ՝ 14 տուն հայ բնակիչ ունեցող Քյոր Չայիրում կար 15 զնի:⁴⁰ Ողջ մնացածներն ապաստանեցին Ֆընորճագում:⁴¹ 20 տուն հայ ունեցող Գոյաք գյուղը տվեց 15 զնի, 30 տուն հայ ունեցող Քիշնեզը՝ 35 զնի:⁴² Էսլահիեկի շրջանի գյուղերից 40 տուն հայ ունեցող Քելլերը տվեց 15 զնի, 30 տուն հայ ունեցող Էյնթիլին՝ 38 զնի:⁴³ Քինեսլեր գյուղի 16 այլերից շարդից փրկվեցին 2-ը, որոնցից մեկը Այնթափում էր, մյուսն էլ մահացած էր համարվել:⁴⁴

Արտագաղթի հետևանքով փոքրաթիվ հայություն ունեցող բնակավայրերը վերջնականապես հայաթափվեցին: Զարդից հետո կիլիկիահայության համար մեծ կարևորություն ունեցող խնդիրներից մեկը, եթե ոչ առաջինը, այլ բնակավայրերում ապաստանած բնակչության վերադարձն էր: Սա նախ՝ հոգերանական մեծ խնդիր էր, քանի որ փրկվածներից շատերը չէին պատկերացնում, թե ինչպես կարելի է վերադառնալ այնտեղ, որ ոչ վաղ անցյալում իրենց աշքի առաջ սպանել էին իրենց հարազատներին: Մյուս կողմից՝ վերադարձանալով իրենց բնակավայրեր, նրանցից շատերը մնալու էին անօթևան, առանց գոյության որևէ միջոցի: Այդ պատճառով էլ մինչև տարեվերջ բազմաթիվ բնակավայրեր այդպես էլ մնացել էին ավերակ, առանց նախկին բնակիչների, որոնցից մի մասը վերջնական բնակություն էր հաստատել Աղանայում կամ հայաշատ այլ կենտրոններում, մյուսներն էլ արտագաղթել էին երկրից:

Զարդի օրերից սկսեց և հետագայում ուժեղացավ արտագաղթը Աղանայի նահանգի տարրեր բնակավայրերից: Հարկ է նշել, որ մինչև կոտորածը, արտագաղթն Աղանայի նահանգից մեծ չափերի չէր հասնում ու անհամեմատելի էր Արևմտյան Հայաստանից հատկապես այդ ժամանակահատվածում արձանագրված արտագաղթի տեմպերի հետ: Սա, թերևս, կապված էր նահանգում և հատկապես Աղանա քաղաքում ու հարակից բնակավայրերում նկատվող տեսանելի տնտեսական աճի հետ: Արտագաղթն ուժեղացավ արդեն շարդի օրերին: «Զինադադարէն ետքը մեր մեջէն շատեր՝ զլսաւրապես ունեւորները, սկսան խումբ խումբ փախչի շոգեկառող դեպ ի Մէրսին և անկէ Եզիպատու կամ Կիպրոս: Կառավարութիւնը կարծես՝ նկատելով որ երկրորդ շարդին ենթարկուելիք մարդ չպիտի մնար, խստի արգիլեց այդ գաղթը և նոյն իսկ շոգեկառի առօրեայ երթեւեկութիւնն ալ դադրեցաւ պաշտօնապէս», - այս առթիվ գրում է Հ. Թէրզյանը:⁴⁵ 1909 թ. մայիսի դրությամբ՝ Կիպրոսում էին ապաստանել 2000 հոգի, նրանց մեջ՝ Աղանայի ու Տարսոսի մեծահարուստ մարդկանց ընտանիքները՝ մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ:⁴⁶ Կ. Պոլսի պատրիարքությանը 1909 թ. ապրիլի 15-ին Քեսապից գրված նամակում նշվում է, որ շոգենավը 2500 փախստականների տեղափոխել է Բէյրութ:⁴⁷ Կիլիկ-

40 Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի 1910 սեպտ. 11-1912 սեպտ. 11, էջ 70-71:

41 Գուտովեան Գ., Հայ լեռը. Կարմիր դրուագներ Կիլիկիոյ աղէտն, էջ 56:

42 Նոյն տեղում, էջ 70-71:

43 Նոյն տեղում, էջ 72-73:

44 Գուտովեան Գ., Հայ լեռը. Կարմիր դրուագներ Կիլիկիոյ աղէտն, էջ 74:

45 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 59:

46 Պարթևեան Ս., Կիլիկեան արհավիրը, էջ 51:

47 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 312:

յան արհավիրքից փրկված շուրջ 500 հայ փախստականներ էլ ապաստանել էին Ալեքսանդրիայի հայկական եկեղեցու բակում:⁴⁸ 700 տուն հայ բնակիչ ունեցող Քեսապից մի ֆրանսիական շոգենավ, շուրջ 6000 հայի հավաքելով լեռներից, Քեսապից տեղափոխեց Լաթարիա:⁴⁹ Ստացվում է, որ միայն թվարկած տվյալների համաձայն՝ 10000-ից ավելի հայեր 1909 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ապաստան գտան Կիպրոսում, Բեյրութում, Եգիպտոսում:

Գրեթե բոլոր ժամանակակիցներն ու ականատեսները հիշատակում են այն չքավոր ու անօգնական վիճակի մասին, որում կոսորտածից հետո հայտնվել էր ողջ կիլիկիահայությունը: Ուստի ջարդից հետո արտագաղթը դարձավ արդեն ոչ միայն զուտ գոյատևման, անվտանգ կենսակերպի, այլ նաև կենսապահովման միջոց: «Հայերի տնտեսական վիճակը, որ դէարձն առաջ շատ աղեկ ու իրենց խլամ դրացիներուն հետ բաղդատմամբ նախանձելի մակարդակի վրայ կը գտնմուիր, իհմա ինկած է: Ասոր վերականգնումին արգելք հանդիսացող զյանաւոր բանը՝ անապահովությունն է: Դէարձն ի վեր ամիսներուն մէջ գերազանցապէս շեշտուած է նորէն կեանքի և ինչքի անապահովությունը»: Եշվում է Այրիախնամի տեղեկագրում:⁵⁰ Առավել անօգնական վիճակում էր հայտնվել միջին խավը, որը ոչ միայն զրկված էր տնից, արհեստանոցից, խանութից, անասուններից, այլ նույնիսկ արհեստը վերականգնելու դեպքում չուներ գնորդ, քանի որ հայերի ունեսոր խավը կամ սպանված էր, կամ ունեզոր էր դարձել: Անօրենան մնացած հայ արհեստավորները դեռ երկար ժամանակ իրենց գոյությունը պահպանելու համար շարունակում էին աշխատել հենց փողոցում՝ իրենց նախկին արհեստանոցների ավերակների մոտ: Նրանցից ոմանք, ովքեր որոշակի խնայողություններ էին անում, այդ գումարն օգտագործում էին արտագաղթելու նպատակով: Նման դեպքերը, Զ. Վուդսի հավաստմամբ, շատ չին:⁵¹ Արտագաղթի խնդրին պարբերաբար անդրադառնում էր նաև ժամանակի պղսահայ մամուլը: Իր նամակներից մեկում Հ. Աշճանը ներկայացնում է այն միջնորդուը, որում հայտնվել էր Աղանայի հայությունը կոտորածներից հետո: Անձանք դեմ լինելով արտագաղթին՝ Աշճանը գրում է, որ «ներկայ պայմանները նկատի ունենալով՝ այս զաղափարը ունեցողներուն բոյլատու գտնուելու ենք»:⁵² Ամերիկահայ գաղորդի ձևավորման պատմությանը նվիրված մի հոդվածում հեղինակ Արիս Խորայելյանը նշում է, որ Աղանայի ջարդից հետո աղանացներն էլ սկսեցին մեծ խմբերով գաղթել:⁵³ 1908-1910 թթ. պատրաստած մի վիճակագրության համաձայն՝ Ֆրեզնոյում հաստատված շուրջ 2326 հայերի մեջ 8 ընտանիք (52 անձ)՝ ԱՄՆ էր եկել Աղանայից, 3 ընտանիք (14 անձ)՝ Անտիոքից ու հարակից գոյությունը, 1 ընտանիք (8 անձ)՝ Այնթավից:⁵⁴ Թերևս արտագաղթի աճող տևմաբերն էին, որ քննարկումների տեղիք տվեցին տեղում՝ Մերսինում կամ Աղանայում, այլ ոչ օրինակ՝ Պոլսում, Իզմիրում կամ Եգիպտոսում որբանց բացելու համար:

Մի կողմից արձանագրված զոհերի, կոտորածից հետո համաճարակային հիվանդություններից մահացածների թվաքանակի, մյուս կողմից՝ նահանգի բնակավայրերում տիրող չքավորության և ամենակարևորը՝ անապահովության, վախի մժանորտի պատճառով ավելացած արտագաղթի հետևանքով նահանգի բազմաթիվ բնակավայրերում արձա-

48 Պարթենեան Ս., Կիլիկեան արհավիրքը, էջ 189:

49 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղետը, էջ 256-257:

50 Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի 1910 սեպտ. 11-1912 սեպտ. էջ 5:

51 Woods Ch., Ծղ. աշխ., էջ 142:

52 Աշճան Հ., Աղանայի եղեռնը և Գոմիայի յուշեր., էջ 90:

53 Խորայելյան Ա., «Ամերիկահայ զաղափարմութիւնը, «Ռստան», Ա տարի, թի 2, 1 ապրիլ 1911, էջ 399:

54 Ամերիկահայ Տարեցոյը, կազմող՝ Մուշեղ Եպիսկոպոս, Ա տարի, 1912, Պուստոն, էջ 62:

Արդիհնե Բարլումյան

նազրվեցին շեշտակի ժողովրդագրական փոփոխություններ՝ ի վճաս հայ բնակչության թվաքանակի: Այսպէս, համաձայն Հայոց պատրիարքարանի Կենտրոնական այրիախնամ հանձնաժողովի քննիչ-պատվիրակ Ժակ Սայապալյանի կողմից կազմված տեղեկագրի, 1909 թ-ից առաջ Քըրք Խանը ուներ 80 տուն հայ և 30 տուն իսլամ բնակչություն, ջարդի հետևանքով մնացել էր 30 տուն հայ, 80 տուն իսլամ:⁵⁵ Զարդից հետո հայարավիկեց Չոքար գյուղը, որի հայությունը հաստատվեց Սսում:⁵⁶ Նաճարլը գյուղը ջարդից առաջ գուտ հայարնակ էր, այն 1908 թ. մարդահամարի համաձայն ուներ 437 հայ բնակիչ:⁵⁷ 1909 թ. ապրիլին ամբողջ գյուղը իրկիզմվեց: Դյորք-Յոլում ապաստանած գյուղացիներից ջարդից հետո Նաճարլը վերադարձավ 10-12 ընտանիք: Մյուսները դեաքից հետո գյուղ էին զայխ միայն հողերը մշակելու համար, վերադարձնում Դյորք-Յոլ:⁵⁸ Զարդից առաջ 150 տուն հայ բնակչություն ունեցող Օսմանիեում ջարդից հետո հայերի թվաքանակը նվազել էր 30 տաս և միայն այլ բնակավայրերից եկած հայերի հաշվին դարձել 100 տուն:⁵⁹ Ֆասրլը գյուղը ջարդից առաջ ուներ 20, հետո՝ 10 տուն հայ: Մյուսները գաղթել էին Դյորք-Յոլ:⁶⁰ Դեպքից առաջ Գողովուգ գյուղն ուներ 80 տուն, ջարդից հետո՝ 50 տուն հայ: Զարդից փրկվել էր ընդամենը 20 տղամարդ:⁶¹ Աղանայի Ապոնոլու գյուղը ջարդից առաջ ուներ 100 տուն հայ, իսկ կոտորածից հետո մնացել էր միայն 30-ը:⁶² Ինձիրլիկը ջարդից առաջ ուներ 80, հետո՝ 30 տուն հայ: Մյուսները գյուղ էին զայխ միայն հողերը մշակելու համար, հետո վերադարձնում Աղանա:⁶³ Միսիսի 80 տուն հայերից մնացել էր հազիվ 10 տուն, մյուսները հետացել էին Աղանա, Դյորք-Յոլ և այլ բնակավայրեր:⁶⁴ Ցավոր, չտիրապետելով ամբողջական տվյալների, չենք կարող տալ հայ բնակչության ընդհանուր թվաքանակի վրա կոտորածի ունեցած հետևանքների առավել ամբողջական պատկերը: Այնուամենայնիվ, ներկայացված օրինակներից երևում է, որ վերոնշյալ բնակավայրերում հայ բնակչության թվաքանակն ավելի քան կիսով չափ նվազել էր:

Այսպիսով, 1909 թ. կիլիկյան կոտորածները զգայի ազդեցություն ունեցան Աղանայի նահանգի հայության թվաքանակի վրա: Կոտորածներին զոհ գնացին հազարավոր հայեր, ջարդերից հետո շատերը մահացան հիվանդություններից, իսկ հայության մի ստվար զանգված էլ արտագաղթեց այլ երկրներ: Կոտորածներից հետո նահանգի բազմաթիվ բնակավայրերում նվազեց հայ ազգաբնակչության թիվը, հայարավիվեցին մինչև կոտորածները փոքրաթիվ հայություն ունեցող բնակավայրերը:

Կիլիկիայի կոտորածների մասին լորերը տարածվեցին կայսրության ողջ տարածքում՝ շատերի մեջ առաջ բերելով վախի և ապագայի հանդեպ անվստահության զգացումը՝ ուժգնացնելով դեւսն համիլյան ջարդերից ի վեր գոյություն ունեցող այս հոգեվիճակը: Այս մթնոլորտն էլ իր հերթին արտագաղթի մի նոր ալիք առաջացրեց, որի հետևանքով մինչև 1915 թ. կայսրության ողջ տարածքում նորանոր բնակավայրեր հայարավի եղան:

55 Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի 1910 սեպտ. 11-1912 սեպտ. 11, էջ 5:

56 Նոյն տեղում, էջ 54:

57 Թէրգեան Յ., Աղանայի կեանքը, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 47:

58 Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի, էջ 59:

59 Նոյն տեղում, էջ 61:

60 Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի, էջ 75:

61 Նոյն տեղում, էջ 77:

62 Նոյն տեղում, էջ 78:

63 Նոյն տեղում, էջ 79:

64 Նոյն տեղում, էջ 79:

Arpine Bablumyan

Demographic Changes After 1909 Massacres in Adana

and Aleppo Vilayets

Summary

The article reveals the main features of population changes after Cilician massacres of 1909. After these massacres the number of Armenian population in the provinces of Adana and Aleppo decreased drastically. The Adana massacres resulted in:

1. mass killings,
2. deaths from starvation and illness
3. cases of forced conversion to Islam,
4. absolute loss of the Armenian population in some settlements with former large number of Armenians
5. immigration.

1909 ԹՎԱԿԱՆԻ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՆ ԲԱՏ ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ

Արամայիս Բալոյան

Արամայի և Հալեպի նահանգների հայարնակ շրջաններում 1909 թ. ապրիլին երիտրուրքական իշխանությունների կազմակերպած և իրականացրած կոտորածներին ականատես խտալացի դիվանագետներն, իրենց կառավարության հետ տարվող գրագրություններում անդրադանալով այս խնդրին, արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդել տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների մասին։ Իտալական դիվանագիտական փաստաթղթերը, որոնք մինչ վերջին ժամանակները հիմնականում հասանելի չեն ուսումնասիրողների համար, այժմ շրջանառության մեջ են դրվում հնարավորություն տալով խնդիրն առավել հաճամանորեն ուսումնասիրելու համար։

1909 թ. երիտրուրքական կառավարության կողմից Արամայի և Հալեպի նահանգների հայկական շրջաններում իրականացրած կոտորածների խնդրը, թեև բավական ուսումնասիրված է, գրվել են բազմաթիվ աշխատություններ, իրապարակվել և հայերեն թարգմանվել են այս խնդրին առնչվող եվրոպական մի շարք երկրների դիվանագիտական փաստաթղթեր, այդուամենայնիվ, ակնհայտ է, որ շատ նորություններ են դեռևս ի հայտ գալիս, որոնք նոր լույս են սփյուռ այս ժամանակաշրջանի վրա և հնարավորություն տալիս առավել հաճամանորեն ուսումնասիրություններ կատարել այդ ուղղությամբ։

Իտալական դիվանագիտական արխիվներում պահվող և Հայկական հարցին ու Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող փաստաթղթերը մինչև վերջերս, որոշ բացառություններով, գրեթե անհայտ էին հանրությանը։ Ահա հենց այդ փաստաթղթերի ուսումնասիրության նպատակով 2005 թ. Իտալիայում ՀՀ դեսպանատան միջնորդությամբ հեղինակին հնարավորություն ընձեռնվեց ուսումնասիրություններ սկսել Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվում։

Այդ ուսումնասիրությունների արդյունքում կազմվեց Հայկական հարցին առնչվող Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության դիվանագիտական փաստաթղթերի երկիասոր ժողովածու, որի առաջին հասորում տեղ են գտել 1913-1917 թթ. իրադարձություններին առնչվող 225, իսկ երկրորդ հասորում՝ 1918-1923 թթ. իրադարձություններին վերաբերող 241 փաստաթուղթ։¹

Թեև ժողովածուի ամբողջական երկիասորյակն ընդգրկում է 1913-1923 թթ. փաստաթղթերը, այսուհետեւ նպատակահարմար գտանք առաջին հասորի հավելվածում՝ ի նպաստ 1909 թ. Կիլիկիայի հայկական կոտորածների ուսումնասիրության, զետեղել նաև այդ իրադարձություններին առնչվող 20 փաստաթուղթ։

Ներկայացվող փաստաթղթերն ամբողջությամբ հանրությանն են ներկայացվում առաջին անգամ։

Ինչպես հայտնի է, 1909 թ. ապրիլին երիտրուրքական իշխանությունները կազմակերպեցին և իրահրեցին հայերի կոտորածներ Արամայի և Հալեպի նահանգների հայարնակ շրջաններում, որին զոհ գնացին ավելի քան 30 հազար հայեր։ Դեպքերին ականատես եվրոպական, այդ թվում և խտալացի դիվանագետներն ահազանգել են իրենց կառավարություններին, որպեսզի դրանք միջոցներ ձեռնարկեն հայերի դեմ ուղղված բռնությունները

1 Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին, 1913-1923, Հայոց ցեղասպանության բանագան-ինստիտուտ, Հատոր Ա, 2008, Հատոր Բ, Երևան, 2010։

կասեցնելու համար: Այդ շրջանի խոպական դիվանագիտական փաստաթղթերը վկայում են, որ կոտորածներն ու բռնույթունները չեն սահմանափակվել միայն վերոհիշյալ նահանգներով և ընդգրկել են Օսմանյան կայսրության այլ նահանգներ ևս: Հայկական ջարդերը՝ երիտրուրքական իշխանության կողմից կազմակերպված լինելու հաճամաճքը ապացուցվում է հիշյալ դիվանագիտական վավերագրերից, որոնցում արձանագրվում է, որ քաղաքային իշխանություններն ու կանոնավոր զորքերն անմիջական մասնակցություն են ունեցել հայերի կոտորածներին և նրանց գույքի թալանմանն ու ավերմանը:

Եվ այսպես.

Դեռևս 1908 թ. հոկտեմբերի 29-ին Կոստանդնուպոլսում Խոտայի դեսպան Իմպերիալին Խոտայի արտօքին գործերի նախարար Տիտոսոնիին ուղարկած հեռագրում գրում է. «Պարոն նախարար, Պարոն Պալլավիշինին ինձ ցույց տվեց անցած կիրակի օրը Ֆրանշայի, Ռուսաստանի, Ալստրո-Հունգարիայի և Անգլիայի դեսպանատների ստացած մի հեռազիր, որով Սամսոնի համապատասխան հյուպատոսները հայտնում էին քրդերի կողմից տեղի քրիստոնյա բնակչության բնաջնջման վտանգի մասին և խնդրում էին, որպեսզի դեսպանատները շտապ միջոցներ ձեռք առնեն արհասվիրքից խոսափելու համար»:²

Դեսպան Իմպերիալին իր այս հեռագրում տեղեկացնում է նաև, որ իր եվրոպացի գործընկերների հետ դիմել է Մեծ Վեգիրին, որպեսզի վերջինս միջոցներ ձեռնարկի արհավիրը կանխելու համար: Հեռազրին կից Խոտայի դեսպանն իր նախարարին է ուղարկել կաթողիկ հայերի պատրիարքի կողմից հոկտեմբերի 18-ին իրեն ուղարկած նամակի կոկորինակը, որում կարդում ենք. «Զնայած սահմանադրական կարգին, Վիրան քաղաքի խաղաղ բնակչությունը ենթարկվում է մարդկային զգացմունքներն անարգող բռնությունների: Բնակչները թալանվում են, նրանց պատիվն անարգվում է: Զինվորական հրամանատարները օգնություն ցուցաբերելուց հրաժարվում են, որն էլ կեղերիչներին առիթ է տալիս բռնություններն իրականացնել առավել բիրու միջոցներով: Բնակչությունը, հանուն արդարության, կոչ է անում, որ հաշվի առնեն այս փաստերն ու միջոցներ ձեռք առնեն կարգ ու կանոնը վերահստատելու և բռնազավթված գույքը իրենց տերերին վերադարձնելու ուղղությամբ»:³

Երիտրուրքական հեղաշրջումից հետո, եթք նրանք հանդես եկան Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրբների հավասարության, ազատության, իրավունքների և եղայրության մասին կարգախոսներով, բազմաթիվ քրիստոնյաներ, այդ թվում և՝ հայերը, որոնք արդուիամիդյան վարչակարգի տարիներին հալածանքներից խուս տալու նապատակով լրել էին իրենց բնակավայրերը, հավատացին երիտրուրքերին և սկսեցին վերադառնաւ՝ փորձելով օրենքի շրջանակներում տեր կանգնել իրենց ունեցվածքին և իրավունքներին: Սակայն հայերը ոչ միայն հանդիպում էին դժվարությունների, այլև՝ ենթարկվում էին նոր բռնությունների: Այդ մասին է վկայում Տրավիզոնում Խոտայի արքայական հյուպատության տեղապահ Գուլիելմի կողմից 1908 թ. նոյեմբերի 4-ին Խոտայի արտօքին գործերի նախարար Տիտոսոնիին ուղարկած հեռազիր, որում ասվում է. «Պարոն նախարար, պատիվ ունեմ Ձերդ Գերազանցությանն ուղարկելու Էրզրումից ստացված մի հեռազրից հատվածներ, որ ինձ է ուղարկել մի վստահելի անձնավորություն:

Այստեղ ևս հայտնի են դարձել Դիարբերիի մոտ տեղի ունեցած դեպքերը, բայց դրանց

2 Խոտայի արտօքին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվ: Այսուհետ՝ ԻՎԳՆԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 551:

3 Նույն տեղում:

Արամայիս Բալոյան

առնչությամբ վարկածները բավականին շատ են: Ոմանք ասում են, որ անկարգությունների պատճառը բուրդ Իբրահիմ փաշային բռնելու համար ուղարկված բաշիրողություններն են եղել: Մյուսներն ասում են, որ մահմեդական բնակչությունն է զինվորների օգնությամբ իրականացրել կոտորածները: Ամեն դեպքում զոհերի և վիրավորների քանակը շատ մեծ է, մահմեդականները թալանում, սպանում և անարգում են անգեն կանանց ու երեխաններին: Բացի այդ՝ իմ շրջայից ժամանակ, երբ հյուրընկալվում էի բուրդ բեյերի մոտ, հասկացա, որ եղայրության ու հավասարության զաղափարները տեղ չեն գտնում այդ բարբարությունների ուղղությունում: Սահմանադրությունն ու ազատության [զաղափարն] այդ բուրդ բեյերի համար բռնի ուժով ձեռք բերած [իրենց] իրավունքների կորուստ է նշանակում: Բնականաբար, նրանք չեն համակերպվում նոր համակարգին: Մյուս կողմից՝ զաղթական հայերն այժմ վերադառնում են հայրենիք [և,] զիտակցելով իրենց իրավունքները, փորձում են ետ վերցնել ժամանակին իրենցից խված ունեցվածքը՝ հողերը, անասունները և այլն: Նախկին կառավարությունն այդ ունեցվածքն արդեն բաժանել էր Ռուսաստանից եկած մոնիացիրներին: Այժմ ինչ միշտցնելով պետք է վերականգնի արդարությունը: Սա ևս բավական մեծ և խրժին դժվարություն է: Ինչպես է հնարավոր խոսել խաղաղության և ներդաշնակության մասին, երբ տեղի բնակչության մեջ շահերի և մտածելակերպի մեջ այսքան տարրերություններ կան: ... Եթե Դարրեքիրի դեպքերի մեղավորներին ըստ արժանավոյն չպատժեն, չպետք է զարմանալ նոր կոտորածների մասին լուրերից ...».⁴

Իսկապես, նոր կոտորածների և բռնությունների մասին լորերն իրենց երկար սպասել չուվեցին: Թեև, ինչպես զիտենք, Աղանայի և Հալեպի նահանգներում կոտորածները սկըսվել են 1909 թ. ապրիլի սկզբին, բայց Խտախայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվներում այդ օրերի վերաբերյալ գրագրություններն ու հեռագրերը չեն պահպանվել: Այդ դեպքերին առնչվող առաջին հեռագիրը թվագրվում է 1909 թ. ապրիլի 16-ով, որով Կոստանդնուպոլսում Խտախայի դեսպանատան հանձնակատար Սֆորցան Խտախայի արտաքին գործերի նախարար Տիտանիին տեղեկացնում է: «Մերսինի մեր արքայական հյուպատոսական գործակալության տեղապահն երեկ ինձ է ուղարկել հետևյալ հաղորդագրությունը: «Երեկ երեկոյան Աղանայում սկսվել է հայերի կոտորածը: Զինվորականներն ի վիճակի չեն կանխելու արհավիրքը: Զինվորները սկսել են թալանել. իրավիճակը չափազանց ծանր է: Մեր հայրենակիցների կյանքն ու ունեցվածքը վտանգված են: Խնդրում եմ պաշտպանության համար շտապ մի ռազմանավ ուղարկել այստեղ...».⁵

Նոյն օրը՝ ապրիլի 16-ին, Խտախայի արտգործնախարար Տիտանիին երկու հեռագիր է ուղարկում նաև Հալեպում Խտախայի արքայական հյուպատոս Քեռիքարդը: Առաջին հեռագրում ասվում է: «Աղանայում երեկանից վերսկսված հայերի կոտորածների մասին այս գիշեր հեռագիր ստացա Մերսինից: ... Լուրեր են տարածվում, որ ողջ երկրում անկարգություններ են սկսվել: Այստեղի բնակչությունը սարսափահար վիճակում է: Այժմ գնում եմ զիսավոր կառավարչի մոտ՝ վիճակը շտկող ձեռնարկումներ պահանջելու»:⁶ Երկրորդ հեռագրում Քեռիքարդը գրում է: «... կոտորածներ են սկսվել նաև Ալեքսանդրիայի մոտակա զյուղերում, որոնցից երկուսը թալանվել ու հրի են մատնվել: Դորթյու զաղթած հայերը պաշտպանվում են: Իրավիճակը ծանր է: Ալեքսանդրիայի ողջ բնակչությունը ջղագրգիռ վիճակում է, իսկ իշխանությունները վստահ են, որ բավարար ուժ

4 ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 552:

5 ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. XVI, թիվ 2399:

6 ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. XVI, թիվ 2401:

ունեն վիճակը շտկելու համար».⁷ Վերսկսված այս կոտորածներն իրենց բնույթով տարբերվում էին նախորդ շրջանի կոտորածներից: Եթե նախկինում հալածանքների էր ենթարկվում հիմնականում կայսրության հայ բնակչությունը, ապա այժմ սպառնալիքի տակ էին բոլոր քրիստոնյաները, այդ թվում նաև՝ Եվրոպահպատակները, որոնք Թուրքիայում էին գտնվում աշխատանքի բերումով: Դա է պատճառը, որ Եվրոպական տերությունների անհանգստությունը և ձեռնարկած միջոցներն իրենց որակով տարբերվում էին նախկինում ձեռնարկած միջոցներից: Կոստանդնուպոլսում Խոտակայի դեսպանատան հանձնակատար Սֆորցան ապրիլի 17-ին Խոտակայի արտաքին գործերի նախարար Տիտոնիին գրած հեռագրում հայտնում է. «Անզիայի հյուպատոսը վիրավորվել է, իսկ զերմանական ընկերություններին մեծ վնաս է հասցվել: Անզիայի դեսպանը, որը լիազորություն է ստացել օգտագործել Մալթայի նավերը, կարգադրել է, որ մի ռազմանավ մոտենա Մերսին քաղաքին: Գերմանիայի դեսպանն էլ կարգադրել է, որ Միջերկրականից մի հածանավ մտնի Դարդանել: Հաշվի առնելով ստեղծված վիճակը շտապ մի ռազմանավ էլ մենք պետք է մոտենենք Մերսինին».⁸

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 18-ին, Սֆորցան նախարար Տիտոնիին է ուղարկում Մերսինում Խոտակայի հյուպատոսական գործակալությունից ստացված հեռագիրը, որում ասվում է. «Արհավիրքը զնալով սաստկանում է, ազգային կյանքը վտանգված է: Անիշխանության պատճառով Աղամայի հետ միասին իրի ու արյան մեջ է նաև Տարսոն: Անզիայի հյուպատոսը, որ ուզում էր ստանձնել Աղամայի զինվորական հրամանատարությունը, վիրավորվել է: Անզիացիներն իրենց համերկրացիներին պաշտպանելու համար մի ռազմանավ են ուղարկել: Մերսինի քաղաքապետը փորձում է բոլոր հենարավոր միջոցներով փրկել քաղաքը: Աղամայի և Տարսոնի հետ հալորդակցությունն ընդհատվել է»:⁹

Իսկ Հալեպում Խոտակայի արքայական հյուպատոս Բեուրեզարդը ապրիլի 20-ին Խոտակայի արտաքին գործերի նախարար Տիտոնիին հեռագրել է. «Անտիրում երեկ մեծ կոտորած է տեղի ունեցել: Անզիայի հյուպատոսը հեռագրել է, որ վտանգի մեջ է գտնվում: Զեյթունում հեղափոխություն է սկսվել: Քիլիս քաղաքը սպառնալիքի տակ է: Քրդերն այստեղ են հասել, Հալեպը վտանգված է, իսկ քաղաքի վայրին հայտարարում է, որ անհրաժեշտ միջոցներ չունի քաղաքի պաշտպանության համար: Եղած ուժերը գտնվում են քաղաքից դուրս՝ ներսում միայն մեկ գումարտակ է մնացել».¹⁰ Բեուրեզարդը նոյն օրը մեկ այլ հեռագիր է ուղարկել Կոստանդնուպոլսում Խոտակայի դեսպանատան հանձնակատար Սֆորցային, որը նոյն օրն այդ հեռագիրն ուղարկել է Խոտակայի արտաքին գործերի նախարար Տիտոնիին: Այդ հեռագրում ասվում է. «Աղամայի քրիստոնյա խոտակացիները սպառնալիքի տակ են, քաղաքից դուրս նրանցից շատերը սպանվել են: Տեղի իշխանությունների հանդեպ հավատ չունենք: Օսմանիեռում 100 բողոքական քարոզիչներ այրվել են հենց եկեղեցու մեջ: Գլխավոր կառավարչին հղած մեր բողոքներն արդյունք չեն տալիս: Բոլոր քրիստոնյա հայերն անհետացել են Աղամայից և Անտիրից: Շատ գյուղեր իրի ու սրբ են մատոնվել: Սովորական ընտանիքներն օգնություն են խնդրում».¹¹

Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքը օգնություն ստանալու ակնկալիքով, ապրիլի 19-ին այցելել է Կոստանդնուպոլսում գտնվող Խոտակայի դեսպանատուն: Այդ հանդիպման մասին դեսպանատան հանձնակատար Սֆորցան նախարար Տիտոնիին ամսիք

7 ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, h.XVI, թիվ 2406:

8 ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, h.XVI, թիվ 2412:

9 ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, h.XVI, թիվ 2418:

10 ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, h.XVI, թիվ 2453

11 ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, h.XVI, թիվ 2514:

Արամայիս Բալոյան

20-ին ուղարկած հեռագրում գրում է. «Պարոն նախարար, Գրիգորյան [Առաքելական եկեղեցու հետևողը] հայերի պատրիարքը երեկ եկել էր դեսպանատուն և իման ներկայացրեց Աղանայից և շրջակա բնակավայրերից ստացված հեռագրերը: Դրանցում խոսվում էր այրված և թաղանալա քաղաքների, ինչպես նաև՝ հաղածանքների ենթարկված հայկական համայնքների մասին: Պատրիարքին պատասխանեցի, որ Մերսինի մեր արքայական հյուպատոսական գործակալությունից առաջին իսկ հեռազիրը ստանալուց հետո հանդիպել եմ Մեծ Վեզիրին, որին հասկացրել եմ, որ իրենց կառավարության պարտականությունն է շուապ միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի անհապաղ կասեցվեն արյունալի իրադարձությունները: ... Ավելացրեցի, որ մեր արքայական կառավարությունն արդեն մի ռազմանալ է ուղարկել, որը բացի մեր հայրենակիցներին պաշտպանելուց, անշուշտ, ամեն ինչ կանի, որպեսզի ուժեղացնի իշխանությունների պարտավորության զգացումը և բնակչության շրջանում վերականգնի վատահությունն ու հանդարտությունը»:¹²

Կոստանդնուպոլսում Խոտալիայի դեսպանատուն է այցելել նաև կաթողիկ հայերի պատրիարքը: Այդ հանդիպման մասին Խոտալիայի դեսպան Խմբերիալին մայիսի 5-ին հեռագրել է Խոտալիայի արտաքին գործերի նախարար Տիտանիին: «Կաթողիկ հայերի պատրիարքն այս ասավոտ եկավ ինձ մոտ և խնդրեց, որպեսզի Նորին Գերազանցություն թագավորին և նրա կառավարությանը փոխանցեմ իր բարձր և խորը հարգանքը՝ հայ փախստականներին արքայական «Պետմոն» ռազմանավում տեղակայելու համար: Պատրիարքին ասաց, որ Աղանայում իրականացվող դաժանությունների ու բռնությունների վերաբերյալ բազմաթիվ տեղեկություններ է ստացել»:¹³

1909 թ. գարնանը տեղի ունեցած այս սարսափելի իրադարձությունների նկարագրության, դրանց իրական մեղավորների և կազմակերպիչների բացահայտման առումով չափազանց կարևոր նշանակություն ունի Հալեպում Խոտալիայի արքայական հյուպատոս Բենուրեգարդի հեռազիրը, որը մայիսի 8-ին նա ուղարկել է Խոտալիայի արտաքին գործերի նախարար Տիտանիին: Հաշվի առնելով հեռազիրի կարևորությունը՝ նպատակահարմար ենք գտնում այս ներկայացնել ամբողջությամբ:

«Պարոն նախարար, Մուհամետ V-ի սուլթանական զահին զալուց հետո հյուպատոսական այս տարածում կոտորածները դադարել են: Կատված տա, որ սա միայն հերթական դադարը չինի: Ապրիլի 25-ից 28-ը խեղճ Աղանա քաղաքը դարձյալ սգում էր: Եվս 8 հազար զոհեր եղան, և այսպիսով 70 հազարանց քաղաքում արդեն 25 հազար սպանվածներ կան:

Ճիզվիտների և ֆրանսիական կուսերի կրոնական շինությունները ավերվել են, սրի են քաշվել ոչ միայն այնտեղ ապաստան գտածները, այլ նաև որոշ ճիզվիտներ:

Արդեն այստեղի ջրերում էին զտնվում եվրոպական ռազմանավերը, երբ տեղի ունեցան Անսուրի, Քասասրի, Մարաշի և այլ շրջանների սպանդները: Ինչպես 1895-1896 թվականներին, մահմեղականները ծիծաղում էին ուժերի այս կուտակումների վրա և ծաղրում այլահավատ զինվորներին, որոնք եկել էին տեսնելու, թե ինչպես են կոտորվում իրենց կրոնակիցները:

Քրիստոնյաներին կոտորելու հրամանը կայսերական պալատից տեղի գլխավոր կառավարչին հասավ ապրիլի 14-ին թվագրված հեռագրով: Ամեն ինչ պատրաստ էր իրագործելու համար այդ հրեշտակոր ծրագիրը: Բոլոր քրիստոնյաների տներին արդեն նշաններ էին արված:

Այդ ամենի մասին ես գիտեի, սակայն չէի համարձակվում բարձրաձայնել, քանզի հստակ ոչինչ հայտնի չէր: Տեղի վալին, որը հաստատապես հետադիմական է և միշտ

12 ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2507:

13 ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2580:

զավված էր պահվում Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի հյուպատոսների, ինչպես նաև «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամների կողմից՝ անկարգությունները հրահրելու [իրեն ներկայացվողը] մեղադրանքը մեղմելու համար, ստացված որոշումը ամսի 28-ին ներկայացրեց զինվորական հրամանատարներին և կոմիտեին անդամագրվելու ցանկություն հայտնեց, սակայն նրա խնդրանքը մերժվեց:

Վիլայեթի քաղաքական գործերի տնօրեն Նարմի բեյը, որ այժմ նոյն պաշտոնն է զբաղեցնում Սալոնիկում, այլ անձանց ներկայությամբ երեք անգամ հաստատեց, որ նման հրահանգ է ստացվել:

Քերվին ավագակախմբերը կազմ ու պատրաստ սպասում էին քաղաքի շրջակայրում: Հալեպում [այդ օրագիրն իրականացնելու] համար քրդերը, որոնք ավելի շուտ գողեր են, քան' մարդասպաններ, չին բավականացնում և այդ պատճառով թերեցին նաև անապատի վայրագ արարեներին, որոնք գերազույն հաճույք են ստանում արյան սարսափի մեջ:

Զպետք է մոռանալ, որ պալատի չորս զիլսալոր էմիսարները ոչ միայն հրահրել են, այլև անմիջական մասնակցություն են ունեցել ջարդերին և ձերբակալվելուց հետո ազատ են արձակվել:

Խարրերի մոլորարիք Առևոլլա բեյը, որն Անտիոքի կայյմակամի և հասարակական կարծիքի կողմից պաշտոնապես մեղադրվում էր ոչ միայն կոտորածները կազմակերպելու այլ նաև՝ մարդասպանության և գողության համար, ազատ է արձակվել՝ իր հետ տանելով գողացված ձիերն ու կառքերը:

Ժանդարմերիայի կապիտան Սարհան աղան, որին բոլորը մեղադրում են բերվին ցեղերին հավաքագրելու և դեսպի Անտիոք ու Քեսար ուղղորդելու մեջ, դեռևս ազատ շրջում է Հալեպում:

Էլ չեմք ասում Հալեպում ու Սարաշում անկարգություններ կազմակերպելու համար Կոստանդնոպոլսից ժամանած պաշտոնյա Մասսուդ բեյի և Աղանայի նողկալի կոմիսար Ներքի էֆենդու մասին:

Անտիոքում կոտորածների հրամանը տրվեց երեք օր առաջ՝ հենց այն օրը, երբ իշխանության ներկայացուցիչներն այստեղ էին եկել, որպեսզի քրիստոնյա քնակչությանն արգելեին փողոց դուրս գալ և քացել իրենց խանութները, քանզի այդպիսով ավելի հեշտ կլիներ կոտորել նրանց: 350 սպանված կա: Չեն խնայել նոյնին կանանց ու երեխաներին, կանանցից շատերն իմբնասպան էին լինում: Մարտիրոս էֆենդին, որը կառավարության քարտուղարն էր, իր կնոջն ու երեխաներին զուալ դաժանորեն սպանված: Հանցանքը կատարել էին իր գրասենյակի աշխատողները, որոնց հետ նա այնքան բարեհամրույր էր եղել: Վերջում նրան ևս մորթեցին:

Եպիսկոպոս Տեր Արտեմը, որի նախ ականջները կտրեցին, հետո քիթն ու զլուխը, եկեղեցուց քարշ տրվեց մինչև ծով և ջուրը նետվեց:

Աղանայում, մի կոտոր ստիպեցին ուտել իր երեխայի միսը, ապա սպանեցին:

Բացում էին հոլի կանանց որովայնը և պատուր համելով ցուցադրում էին քաղաքի փողոցներում:

Հատկապես ծանր էր ընտանիքների վիճակը: Ոտարորիկ կանայք և երեխաները սովահար շրջում էին քաղաքում հուսալով մի կտոր հաց գտնել, սակայն դրա բացակայությունը բացատրվում էր երկրում ալյուրի բացակայությամբ:

1895-1896 թվականների կոտորածները սկսվեցին Բիթլիսից և տարածվեցին Դիարբերիում և Զեյթունում, որտեղից էլ՝ Էրզրումում, Վանում և Տրապիզոնում: Այդժամ կոտորածներին զոհ գնաց 300 հազար մարդ: Այժմ ամերածեցին էր ավարտին հասցել սկսված գործը. հրաման էր տրվել կոտորելու Հայաստանի այս վերջին հատվածի քրիստոնյաների:

Այդ նողկալի ծրագիրը հնարավոր չեղավ լիովին իրագործել, և ոչ բոլորին հնարավոր եղավ վերացնել: Մուսուլմանները հակադրվում են նոր սուլթանին, որին անվանում են քրիստոնյաների մարդ: Հետադիմականները վառ են պահում դժգոհության ալիքը և երգեր

Արամայիս Բալոյան

Են ձռնում Իսլամի փայլուն ներկայացուցիչ ու անհավատների ահարելիչ Արդու Համիդին:

Դորթյոլում, չնայած իշխանությունների պետություններին, թուրքերի ու քրիստոնյաների հարաբերություններն այդքան էլ լարված չեն: Այս ամսվա 3-ին քաղաքի կառավարիչը տեղի հայ եպիսկոպոսից պահանջեց, որպեսզի նա կարգադրի հայերին վայր դնել գենքը, բայց նա, հաշվի առնելով անցյալի և ներկայի փորձը, նրան պատասխանել է, որ նման կարգադրություն չի կարող տալ, մինչև որ մահմետականներն իրենք զենքը վայր չդնեն: Այդժամ Ռաշիդ բեյը կարգադրել է, որ 50 հեծյալներ և մոլեռանդների կես գումար-տակ գնան և իրականացնեն զինաթափումը:

Այդ մասին անմիջապես տեղեկացրի մեր արքայական դեսպանատանը, իսկ Անգլիայի իմ գործընկերը զգուշացրեց Ալեքսանդրիայի մոտ գտնվող իրենց նավերին: Նորին Գերազանցություն Իմպերիալիի միջամտությունն անկասկած դրական արդյունք ունեցավ: Դորրյոլի գործերի հաճանակատարն իր դեկավարի անունից ինձ տեղյակ պահեց, որ քաղաքը շրջափակման մեջ է, իսկ կառավարիչը հրահանգել է զինաթափել թե՛ քրիստոնյաներին և թե՛ մահմետականներին: Բացի նրանից, որ մեր և ֆրանսիացի պաշտոնյաները կարողացան արգելել ներխուժումը քաղաք, այլև՝ մեր նավերից հրամանատարներ ուղարկվեցին՝ քաղաքի իրավիճակին ծանոթանալու համար:

Մոհամետ բեյն ինձ ինձ ասաց, որ եթե երկարատև խաղաղություն ենք ուզում, ապա անհրաժեշտ է պատճամիջոցներ կիրառել: Բանակն, իրականում, ցանկանում է այդ ուղղությամբ գործել, սակայն, արդյոք կարողանա ճիշտ գործել: Աստված տա այդպես լինի, սակայն, հակառակ պարագայում, դարձալ անտեղի արյուն կրավիլի:

Կոստանդնուպոլիսից ստացված հրահանգների համաձայն, Անտիոքում ձերքակալվել են զինավոր մեղավորները, սակայն բնակչությունը պահանջում է, որպեսզի նրանց ազատ արձակեն, քանզի չի կարելի պատժել սուլթանի հրամանը կատարելու համար:

Գյուղերում և հատկապես Բեյլանում ու Մարաչում, քրիստոնյաները ջարդի են սպասում, իսկ Զեյյունի բնակիչները վախենում են, որ ուղարկված գործը քաղաքում կիրագործի այն, ինչ՝ Աղանայում և Քեսարում:

Ոչ մի քրիստոնյա չի կարողանում դուրս գալ տներից, քանզի նրանց սպասում են: Այս շրջանում առևտուրը լիովին կազմալուծվել է, աղքատությունը զնալով ավելի է սրբում:

Կարծում էինք, որ արհավիրը կվերաբերի միայն հայերին, սակայն սուժում են նաև օտարերկրացիները: Մեր հայրենակիցներից շատերը ևս ծանր կորուստներ են ունեցել: Մեր տեղի արքայական գրասենյակի երկու քարգմանիչները՝ Արմանդ Կոուսան և Հոմին, Աղանայի հրեեի ժամանակ կորցրել են ավելի քան 130 հազար ֆրանկի կարողություն:

Բոլոր այն մարդիկ, ովքեր խիզճ ունեն, մտածում են մեղմել այս թշվառների վիճակը: Անենոր գրասենյակներ են քացլում այս ահավոր արհավիրը վճասները մեղմելու համար: Անգլիան և Ֆրանսիան շատ առատաձեռն են, Գերմանիան ևս շատ քան է անում:

Մերսինի և Ալեքսանդրիայի մեր գրասենյակներում շատ ընտանիքներ ապաստան և սնունդ են ստանում: Արքայական փոխսեյուպատու Սոլան դարձել է շատ դժբախտների պահապան».¹⁴

Տեղի ունեցած կոտորածների և դրանցում կանոնավոր գորքերի մասնակցության մասին է վկայում Կոստանդնուպոլսում Խտալիայի դեսպան Իմպերիալիի կողմից նայիսի 21-ին Խտալիայի արտաքին գործերի նախարար Տիտոնիին ուղարկած հեռագիրը. «...Ֆրանսիացի իմ գործընկերը, որ մանրամասն [տեղեկություններ] է ստացել իր հյուպատուններից և ուսումնավերից, վատահենում է, որ շատ վայրերում կոտորածներն, իրոք, ահավոր բնույթ են կրել: Հանգանանքները ծանրացնում և օսմանյան կառավարության

14 ԻԱԳ-ՆԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2641:

պատասխանատվությունը մեծացնում է նաև այն հանգամանքը, որ կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար Աղրիանապոլսից ուղարկված զորքը, տեղ հասնելուն պես միացել է կոտորածներն իրականացնողներին: Կարելի է ասել, որ քրիստոնյաների պարբերական կոտորածներն իրենց զագաթնակետին են հասնում, երբ տեղ են հասնում ջարդերը կասեցնելու համար ուղարկված զորքերը ...»:¹⁵

Որբան էլ երիտրուքական կառավարությունն ազատորեն և հետևողականորեն իրականացնում էր իր առջև դրած ծրագրերը, այնուամենայնիվ, եվրոպական երկրների ճնշումներից խուսափելու համար փորձում էր կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը բարդել նախակին՝ արդուխամիջյան վարչակարգի վրա: Դրա մասին է վկայում նաև Խոտալիայի դեսպան Իմալերիային արտաքին գործերի նախարար Տիտոննիին ուղարկած հովիսի 9-ի իր հեռագրում. «... Երբ Աղանայի կոտորածներն ավարտվեցին և զորքը մտավ Կոստանդնուպոլիս, այստեղ ամեն ինչ անում են, որպեսզի կարծիք ձևավորվի, որ կոտորածներում պետք է տեսնել Արդու Համիդի մեղասկցությունը: ...»:

Զպետք է մոռանալ, որ Աղանայի կոտորածների պատճառները չպետք է փնտրել նախկին վարչակարգի, կամ որևէ պաշտոնյայի հրահրումների մեջ: Դրա պատճառն այն զայրույթն է, որով բուրք բնակչությունը վերաբերվում էր հայերին, որոնք սահմանադրության ընդունումից հետո հանդգնում էին խոսել, գործել և ծրագրեր կազմել մահմեդականներին հավասարի պես: Անցյալ ապրիլին տեղի ունեցած կոտորածներն ամսիչապես հօդս ցնդեցրին քրիստոնյաների այն պատրամքները, որոնք նրանց էին տրվել սահմանադրության ընդունումով:...»:¹⁶

Նոյն հեռագրում դեսպանն անդրադառնում է նաև Աղանա ուղարկված պատգամավորական հետաքննական հանձնաժողովին, որի կազմում է եղել նաև հայազգի պատգամավոր Հակոբ Պապիկյանը: «...Թեկուզ հենց պատմական տեսանկյունից շատ կարևոր է այն հանգամանքը, որ ներկա խորհրդարանից մի պատգամավոր, այն էլ հայ, ուղարկեց Աղանա՝ իրավիճակին ծանոթանալու համար: Արդու Համիդի հանդեպ ունեցած այդ պատգամավորի ատելությունը բացատրելի է, բայց նա, տեսնելով իրավիճակը, ստիպված էր հայտարարել, որ դրանցում արդուհամիջյան մեղավորության և պատասխանատվության ոչ մի հետք չկա:

Ինչ վերաբերում է ներկային և ապագային, պետք է նշել, որ պատգամավոր Պապիկյանը նոր արհավիրքներ է կանխատեսում, քանի այդ շրջանում թուրքական իշխանությունները՝ լինեն որամբ բաղարական, թե ուզմական, հավասարություն չեն պատկերացնում: Այսինքն, թե՛ պաշտոնյա, թե՛ հասարակ թուրքերը չեն կարող ընդունել այն, որ հայերն իրենց հավասար են:...»:¹⁷

Կոտորածների իրական մերավորներին թաքցնելուն ուղղված երիտրուքական կառավարության հերթական քայլը ռազմական դատարանների ստեղծումն ու ուղարկումն էր դեսպի վայրեր: Այս դատարանների իրական դերի և գործունեության մասին ուշագրավ տեղեկություններ ենք կարդում Հակեպում Խոտալիայի արքայական հյուպատոս Բենութ-գարդի՝ հովիսի 15-ին Խոտալիայի արտաքին գործերի նախարար Տիտոննիին ուղարկած հեռագրում. «...Ինչպես արդեն տեղեկացրել եմ իմ նախորդ հաղորդագրություններում, այսօրվա թուրքն ու երեկանը՝ 1896 թվականինը, ցանկանում է ատելության իր ողջ մեղքը բարդել բացառապես քրիստոնյաների և, հատկապես, հայ ժողովրդի վրա, քանզի նրանք

15 ԻԱԳՆԴԱ, Քաղաքական շարք թ. 1891-1916թթ. թղթապահակ 332:

16 ԻԱԳՆԴԱ, Քաղաքական շարք թ. 1891-1916թթ. թղթապահակ 332:

17 Տնտ նոյնը:

Արամայիս Բալոյան

անպաշտպան են և հեշտ է նրանց մեղադրել:

Ադամայում և այլ քաղաքներում վերջին կոտորածների իրական մեղավորներին չեն անհանգստացնում, քանզի պետք է մեղադրվեր ողջ քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունը: ...Եթե ռազմական դատարանը դեռևս ավարտված չի համարում իր նողկալի գործը և միջոցներ ձեռք չի առնում, որպեսզի ազատ արձակվեն շատ անմեղ բանտարկյալներ, որոնք պարզապես կտուանքների են ենթարկվում ու սպանվում, ապա, չնայած բոլոր հնչած գեղեցիկ խոստուանքներին, տեղի քրիստոնյա բնակչությանը հաղածանք է սպավում:

Այս ամբողջ շրջանում Հայեպում և Ադամայում, մահմեղական բնակչությունը չափազանց կատաղած է, որովհետև Անգլիայի հյուպատոսը հրաժարվում է թուրքական դատարանին հանձնել իր մոտ ապաստանած չորս հայերին և հայտարարել է, որ նրանց կոտադի միայն անգլիական դատարանը՝ այդպիսով ցուց տալով իր վերաբերմունքը թուրքական դատարանի հանդեպ:

Մի քանի օր առաջ Անտիոքում ձերբակալվեցին հայերի կոտորածների կազմակերպիչներն ու իրազործողները, որոնք բոլորին քաջ հայտնի էին: Ուազմական դատարանն անմիջապես լրատվական միջոցներով հայտարարեց, որ Եվլոպան արդարություն է ուզում, սակայն, շոտով ազատ արձակելով ձերբակալվածներին, հայտարարեց, որ նրանք մեղավոր չեն: Ամբողջ մահմեղական աշխարհում գոհունակությամբ են ճշում կոտորածների հիմնայի կազմակերպված լինելու հանգանակները, քանզի դրանց արդյունքում ոչ մի մահմեղական ոչ միայն չափանվեց, այլ նոյնիսկ չվիրավորվեց:

Մարաշում արդեն հինգ շաբաթ է, ինչ ռազմական դատարանն իր նիստերը սկսում է նշանավոր մարդկանց ձերբակալությամբ և ստիպում, որպեսզի ժողովուրդը գենքը վայր դիմի: Այսուհետև, ազատելով ձերբակալվածների մի մասին, դատապարտում է ուրիշներին: Խոսքը քրիստոնյա նշանավոր մարդկանց մասին է և ոչ թե մահմեղականների:

Տեղի բանտերում են գտնվում հայ հոգևորականներ, բողոքականներ, դպրոցի դասաւուներ և այլք, որոնցից կտուանքների միջոցով փորձում են խոստովանություն ձեռք բերել, որ անդամակցել են իրականում գոյություն չունեցող կոմիտեներին:

Շատերը բանտ են նետվում և բռնությունների ենթարկվում: Նրանցից պահանջում են ասել, թե ո՞վ է գենքը բերում Մարաշ: Մահմանադրության ընդունումից հետո, սակայն, գենքի առևտուրը ազատ է:

Մյուս քաղաքները խնդրում են, որպեսզի այդ արյունարու դատարանը չմտնի իրենց քաղաքները, չնայած, որ իրենց մոտ էլ են տեղի ունեցել քրիստոնյաների կոտորածներ: Այժմ բնակչությանը զինաթափելու և նրանց զիսավորներին դատապարտելու համար այդ դատարանը մեկնում է Զեյթուն, ուր դեռևս 9 հազար հայ կա:

Բոլոր քրիստոնյաները սարսափում են, քանզի անցյալի հիշողությունից զատ, նրանց աչքի առաջ է նաև ներկան: Նրանք ասում են, որ նշանավորներին վերացնելուց և բնակչությամբ զինաթափելուց հետո սկսվում է կոտորածը: Մահմեղականներն էլ, ոգևորվելով իրենց հաջողությունից, առավել քացահայտ են ցուցադրում իրենց ատելությունը քրիստոնյաների նկատմամբ, որից էլ քաղաքի և, հատկապես, զյուղերի քրիստոնյա բնակչությունն ուղղակի սարսափում է»:¹⁸

Ինչպես տեսանք, Օսմանյան կայսրությունում գտնվող իտալացի դիվանագետները քավական ակտիվութեն արձականքել են տեղի ունեցող իրադարձություններին: Փաստաթղթերից ակնհայտ է դատնում, որ հետագրերն ու նամակներն ավելի շատ են եղել, որոնք, ցավոր, չեն պահպանվել: Այսուհանդերձ, կարծում ենք, որ հիշյալ վավերագրերն էականորեն կլրացնեն մեր գիտելիքներն ու տվյալները կիլիկյան իրադարձությունների վերաբերյալ:

18 ԻԱԳՆԴԱ, Քաղաքական շարք թ. 1891-1916 թթ. թղթապանակ 332:

Aramayis Baloyan

**The Italian Diplomatic Documents on the 1909 Massacres
of Armenians in Cilicia**

Summary

The Italian diplomats, who eyewitnessed the massacres of the Armenian population in the provinces of Adana and Aleppo in April of 1909, have passed very notable information to the Italian government. In their telegrams and diplomatic dispatches they have clearly emphasized the fact that the Armenian massacres had been organized and implemented by the Young Turkish government. These documents mostly unknown to the researchers until recently. Now by putting these documents into circulation, we're sure that they will strongly contribute to the comprehensive study of the problem.

**1909թ. ԱԴԱՆԱՅԻ ԵՒ ՀԱԼԵՊԻ ՎԻԼԱՅԵԹ-ՆԵՐՈՒՄ ՏԵՂԻ
ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ.
ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ**

Հայկ Դեմոյան

1909 թ. Օսմանյան կայսրության Հալեպի ու Ադանայի վիլայեթներում տեղի ունեցած հայերի զանգվածային կոտորածների դրդապատճառների ու հետևանքների ուսումնասիրությունն առանձնահատուկ կարևորություն ունի օսմանյան կառավարության, ինչպես նաև քեմալականների կողմից կայսրության քրիստոնյա բնակչության, ի մասնավորի, հայերի դեմ իրազործված ցեղապահական քաղաքականության տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և հոգեբանական շարժադրությունների լուսարանման տեսանկյունից:

Այս առումով կարևոր են կոտորածներին ականատես դարձած հայ և օտարազգի հեղինակների վկայությունների վերլուծությունները: Վերջիններիս հաղորդումները, հիշարժան են, քանի դրանք հիմնականում ներկայանում են կողմնակի անձանց (bystanders) վկայությունների տեսքով: Դրանց թվում կարելի է հիշատակել Ալեքսանդր Աղոսիդեսի,¹ Ֆերհման Դարերի,² Ռուուլ Լամբերտի,³ Հենրի Վուդսի⁴ և այլոց վկայությունները:

1909 թ. կիլիկյան կոտորածները ուսումնասիրելիս առաջին հերթին պետք է դրանք դիտարկել թրքական վարչակարգերի փոփոխման, սակայն Հայկական հարցի լուծման և հայերի նկատմամբ եղած ընդհանուր քաղաքական գծի անփոփոխականության համատերսում:

Համբողիանուր հոգեբանական իրավիճակը, որը ստեղծված էր Օսմանյան կայսրությունում 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածներից հետո և դրան հաջորդած տեղային բնույթ կրած բռնությունների ու զանգվածային սպանություններից հետո, բնութագրվում էր մահմեդական զանգվածի շրջանում՝ «կոտորածներից հետո հայերին տվերք քանի տարի և նրանք պատրաստ կլինեն հաջորդ կոտորածին» հայտնի կարգախոսով:

Այս առումով հատկանշական է ազգությամբ հովն հեղինակ Ա. Աղոսիդեսի աշխատության մեջ բերվող այն դրվագը, երբ թուրք պաշտոնյաններից մեկը խոսելով Կիլիկիայում տիրող իրավիճակի և մոտապուտ հայկական կոտորածների մասին, նշում է. «Սպասում ենք, որ փեթակը լցվի մեղրով և այդժամ այն հավաքելու առիթը կներկայանա»:⁵ Այսպիսով ստեղծված իրավիճակը կարելի է բնութագրել նաև որպես թուրքական իշխանությունների ու մահմեդական հոծ բնակչության շրջանում կոտորածների հանդեպ եղած հոգեբանական սպասումով և նախատրամադրվածությամբ:

Հարկ է նշել, որ համիլյան կոտորածների ընթացքում կիլիկիահայությունը հիմնականում զերծ մնաց կոտորածներից ու բռնություններից: Այս հանգամանքը էապես նպաստեց երկրամասի հայ բնակչության թվաքանակի աճին ու բարեկեցության մակարդակի բարձրացմանը, ինչն աննկատ չմնաց հիմնականում հետամնաց ու քրիստոնյաների նկատմամբ մոլեռանդ ու անհանդուժողական տրամադրություններ ունեցող մահմեդական շրջապա-

1 A. Adossidès. Arméniens et Jeunes-Turcs: Les massacres de Cilicia, Paris, 1911.

2 Ferriman Duckett. Armenian Atrocities. Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana, London, 1913.

3 Rose Lambert. Hadjin and the massacres of Armenians. New York: Fleming H. Revell, 1911.

4 Henry Charles Woods. The Danger Zone of Europe: Changes and Problems In The Near East. Fisher Unwin, 1911.

5 Ա. Աղոսիդես. Հայեր և երիտրութեր. Կիլիկիայի կոտորածները, Երևան, ՀՅԹ-Ի, 2012, էջ 8:

տից: Այս հանգամանքը կարևոր դեր խաղաց հայ բնակչության թիրախավորման, իսկ հետագայում՝ կոտորածների իրականացման համար:

Կոտորածների նախապատրաստման, իրահրման ու իրազործման համար կարևոր դերակատարություն ունեցավ ջարդարաբների շրջանում անհրաժեշտ հոգեբանական մթնոլորտի ստեղծումը: Այդպիսի հանդիսացան սաղրանքների կիրառումը, ապատեղեկատվության տարածումը, մոլեռանդ զանգվածների մոտ կրոնական անհանդուրժողականության կրքերի բորբոքումը և այլն: Այդպիսի երևույթների և վկայությունների հանդիպում ենք ժամանակին լույս տեսած մամուլի և սկզբնադրյուրային գրականության մեջ: Ժամանակակիցներից անզիւցի դիվանագետ Ֆերիման Դաքետը հիշատակում է նաև տեղի թուրք կրոնավորների կողմից հատուկ ֆերվայով Սրբազն պատերազմ հայտարարելու և մահմեդականներին՝ հայերի դեմ կոտորածներ իրականացնելու համար իրահրելու մասին:⁶ Այս փաստը նույնպես խոսուն հանգամանք է տեղի ունեցած նախճիրի հոգեբանական դրդապատճառները լուսաբանելու համար:

Ականատեսներն ու ժամանակակիցները մատնանշում են, որ կիլիկյան կոտորածների համար ոչ երկրորդական ազդեցություն ունեցան օսմանյան մամուլում, ի մասնավորի տեղական «Իթիդալ» թերթում այդ օրերին լույս տեսած գրգրիչ հոդվածները, մահմեդականների շրջանում ստահող լուրերի տարածումը, ինչպես նաև միտումնավոր կազմակերպված սարդիչ գրձողությունները, ինչպես օրինակ մզկիթներից մեկի վրա կերպ քսելը և դրանում հայերին մեղադրելը: Սրանք ակնհայտորեն միտված էին կոտորածների նախապատրաստման ու իրականացման համար որոշակի հոգեբանական նախադրյալներ ստեղծելուն:⁷

Ա. Աղոսիդեսը կոտորածների հոգեբանական պատճառների թվում կարևորում է թուրքերի, որպես արտոնյալ տարրի շրջանում այդպիսի կարգավիճակի կորուսի մտահոգությունը, որով փաստորեն մերժվում էր հայերին ու քրիստոնյաներին Սահմանադրության հոչակմամբ տրվելիք հավասար իրավունքները: Նրա կարծիքով սա տիրապեսող ռասայի ատելությունն էր ենթակա ռասայի նկատմամբ: Աղոսիդեսի կարծիքով, հենց այդ պատճառով էր, որ այս կոտորածները կոչված էին վարկարեկելու երիտրուրքերին մահմեդականների շրջանում մոլեռանդություն սերմանելով, ովքեր նոր գաղափարների նկատմամբ թշնամական զգացումներ ունեին:

Այս դիտարկումը պայմանավորված էր 1908 թ. երիտրուրքերի հեղաշրջումից և Սահմանադրության հոչակումից հետո կայսրության նախկինում հալածյալ ու իրավագործկ կարգավիճակում գտնվող քրիստոնյա բնակչության՝ այդ թվում հայերի շրջանում տիրող համընդհանուր խանդավառության ու ոգևորության երևույթներով: Նույնիսկ օտարերկրյա դիվանագետները վկայում են կայսրության տարրեր հատվածներում նման կտրուկ փոփոխությունների ու քրիստոնյաների ու մահմեդականների իրավահավասարության գաղափարի վտանգավորության ու հնարավոր հետևանքների մասին:⁹

Այս ամենի հետ մեկտեղ, ժամանակակիցները բազմաթիվ անգամ հիշատակում են Կիլիկիայում քրիստոնյա և մահմեդական համայնքների հարաբերականորեն խաղաղ համակեցության մասին: Դաժան կոտորածների համար որպես ազդակ ծառալած այլ հո-

6 Ferriman Dackett. The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909, Yerevan, AGMI, pp. 16-17.

7 Տե՛ս Յ. Թէրզեան. Կիլիկիոյ աղէտը, Վ. Պոլիս, 1912, էջ 11-12, 26:

8 Տե՛ս A. Adosides, էջ 7, 8, 139-140.

9 Տե՛ս Из донесения русского генерального консула в Эрзеруме послу в Константинополе И. А. Зиновьеву, см. Геноцид армян в Османской империи, Ереван, Айастан, 1983. С. 188.

Հայկ Դեմոյան

գերանական դրդապատճառների կողքին օտար աղբյուրները նախանշվում են կրոնական մոլեսանդրությունը և մահմերականների մոտ բռնության հանդեպ բնատոր հակումը դեպի մոլեսանդրությունը:

Թուրքիայի պատմությունը հուչում է, որ քաղաքական վարչակարգերի փոփոխելիության պայմաններում հայ բնակչության դեմ բռնությունների կիրառումը դիտվել է որպես մնայուն ու անփոփոխ քաղաքականություն: Հատկանշական է, որ այս հանգամանքի վրա ուշադրություն է հրավիրում Աղանայի հայոց առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոսը, իր հայտնի կոչում նշելով հետևյալ «Քաղաքական ու կրօնական մոլեսանդրությամբ զազանցած թուրք բռնապետութիւնը 1896-06-ին իր կազմակերպած ջարդերով Հայաստանը սպանդանցի մը վերածելէ վերջ, ապրիլ 1/14 էն ի վեր ամենասուկալի հարուածը կուտայ Կիլիկիոյ սրտին: Են մենք ամենատխուր փորձառութիւնը ունեցանք, թէ Թուրքիան, վարչական ինչ փոփոխութիւններ ալ որ կրէ, ըլլայ միապետական թէ սահմանադրական, հայացինց սկզբունքը իր այլամերժ ծրագիրներուն հիմնակէտը պիտի կազմէ...»:¹⁰

Այսուհետո հեղինակը շարունակում է. «Ոչ ոք կրնար երևակայել, թէ անցեալին մեջ կրած այնքան զրկանքները, տառապանքները, թափած այնքան արինները մոռնալու տրամադիր հայութեան հանդէպ, սահմանադրական թէժմին մը օրով, կեղրոնական կառավարութեան, Աղանայի կուսակալութեան և իսլամ խուժանին եղբայրակցութեան համակական ցոյցը այսքան արինուու պիտի ըլլար...»:¹¹

Նոյն հեղինակը, Աղանայի ողբերգական իրադարձությունները որակելով որպես «կանխամտածված ոճիր» իր աշխատանքներից մեկում նշում է. «Սահմանադրական թէժմին Թուրքիոյ մէջ հոչակուելէն յեսոյ Հայերը եթէ յանցանք մը ունեցան՝ յաս յետադիմական Թուրք տարրին, որ դժբախտաբար ահաւոր թիւ մը կը կազմէ տակալին, այն ալ Օսմ. Սահմանադրական Թէժմին իրենց անկեղծ եւ բողոքանուր փարումն էր: Եթէ Հայերը յանցանք մը ունեցան իրենց անձին հանդէպ, այն ալ Սահմանադրական թէժմին վրայ իրենց չափազանց վատահութիւնն էր, վատահութիւն մը, թէ Սահմանադրական թէժմին տակ այլեւս ջարդերն ու կողոպուտները անկարելիութիւններ էին»:¹²

Չնայած որոշ օտար և հայ հեղինակներ հակված էին կարծելու, որ կիլիկյան ողբերգության հիմնական մնացակորը սուլթանական վարչակարգի մնացուկներն ու Կոստանդնուպոլիսից ստացված հրամանն էր կոտորածներ իրականացնելու համար, այդուհանդերձ կոտորածների ծավալները, տեղական իշխանությունների ակնհայտ պասիվ, իսկ որոշ դեպքերում էլ բացահայտ իրահրիշ գործելատն ակնհայտորեն մղում էին հենց երիտրությական վարչակարգի ձեռագիրը տեսնել դժնդակ այս իրադարձությունների մեջ: Այս առունուլ մեկ այլ հեղինակ՝ Հելեն Գիրքնար, Աղանայի կոտորածներից հետո գրում է. «Այժմ մենք հասկացանք, որ միակ տարրերությունը հին ու երիտասարդ թուրքերի միջև դա այն է, որ երիտրութերն ավելի գործունյա և կատարյալ էին ջարդեր իրականացնելիս»:¹³

Անդրադառնալով կիլիկիահայության դեմ իրականացված կոտորածներում թուրքական կառավարության մեղակացության հարցին, Ֆերիման Դաքեթը, դատապարտելով Աղանայի կոտորածների իրականացման մեջ երիտրութերի մեղակացությանը, միաժամանակ նշում է. «Նրանք, ովքեր ծանոթ են Թուրքիային և թուրքերին զիտեն, որ առանց կառա-

10 Տե՛ս Կոչ համան հայութեան արինազանգ Կիլիկիային համար, «Տարագ»,, 1909, No. 5-6, տես Հայ բռնանիք, Վենետիկ, 1985, էջ 43:

11 Նոյն տեղում:

12 Մուշեղ Եպիսկոպոս. Աղանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, Գահիրէ, Արարատ տպարան, 1909, էջ 8:

13 Helen Gibbons. The Red Rugs of Tarsus. A Woman's Story of the Armenian Massacres. Paris, 1919, p. 127.

վարության նախաձեռնության կամ համաձայնության Թուրքիայում երբեք կոտորածներ չեն լինում»:¹⁴

Արևմտահայ որոշ մտավորականներ փորձեցին իրենց վերլուծությունները ներկայացնել Աղանայի ողբերգության պատճառների շորջ, անուշադրության չմատնելով նաև հայկական կողմի անհեռատեսությունն ու անհրաժեշտ զգուշավորություն ցուցաբերելու կարևորությունը զանց առնելու հանգամանքները։ Այս առումով բավական տպավորիչ վերլուծություն է տալիս հայ մարմնամարզիկ, «Մարմնամարզ» հանդեսի խմբագիր Շավարշ Քրիստոնը, ով ի մասնավորի գրում է. «Սահմանադրությունն ասդին նոր կեանք մը սկսած Թուրքիոյ համար, բոլոր բաղկացուցիչ ազգերը սկսան իրենց բոլոր թափովը ինքնազարցման, բաղաքակրթութեան և յառաջադիմութեան հետամուս ըլլալ. հայերս ալ շարժեցանք, բայց բնականարար ոչ այն առողջ և գիտական թափով՝ որով պարտ էին շարժիլ, ի հարկէ մենք ամենէն աւելի զգացած ըլլալով բռնապետության շղթաներու ծանրութիւնը, մեր ուրախութիւնը և յառաջադիմութեան եռանդը ամենէն աւելի պիտի ըլլար, բայց այդ ուրախութեան և իմբնամոռացման օրերուն մէջ մոռցանք նկատի առնել բնական և բնախօսական օրէնք մը՝ որուն համեմատ, շատ նաստող մը, երկար ատեն պատկած հիւանդ մը, ապաքինելէլ վերջ, պարտասոր է քիչ մը ատենուան համար յամրաբար ընթանալ, իր ուժերը չսպառել, մինչեւ որ բոլորովին ապաքինի, մենք այս ճշմարտութիւնը մոռցանք ու ուղեցինք մէկ յափով ընթանալ և Թուրքիոյ առաջադէմ ազգը ըլլալ, սիսակեցանք ու չարաչար սոուժեցինք, վկայ՝ Ատանան, որ մեր կուրծքին վրայ գիտակցօրէն բացուած վէրը մէ մեզի յիշեցնելու համար թէ մեր յառաջադիմութեանք նախանձողներ կան, մենք մեր գործունեութեան մէջ մէթոս մը ի գործ չի դրինք և նմանեցանք այն վաճառականին՝ որ առանց կանոնաւոր տետրակի իր գործառութիւնները կը կատարէ և յետոյ կը զարմանայ իր անգիտակցօրէն կրած վնասին և զլխուն եկած փորձանքներուն համար, ահաւասիկ մենք ալ ազգային տեսակէտով ճիշդ այդ վաճառականին վիճակի մէջ կը գտնուինք»:¹⁵

Տնտեսական գործոնը Աղանայի ջարդերի իրականացման ժամանակ հիմնականում պայմանավորված էր բարեկեցիկ կյանքով ապրող ու զարգացած հանրութիւն դեմ կուտակված անհանդուրժողականությամբ և այդ հանրութիւն տնտեսական առավելությունները վերացնելուն կամ դրանց բռնությամբ տիրելու մղումով։ Պատահական չէ նաև այն հանգամանքը, որ կոտորածների հենց սկզբում զարդարաբները, Հենրի Վուդսի հիշատակմամբ, առաջին հերթին ոչնչացրեցին մահմեդականների պարտացուցակները։¹⁶

Աղանայի երեսփոխան Ալի Մյոնիֆ թէյն հետևյալ կերպ է մնենաբանում Աղանայի իրադարձությունները. «... Դուք՝ Քրիստոնեաներ՝ կը յառաջադիմեք, կրթական և առեւտրական ուղղութեանը յառաջ՝ կ'անցնիք. Օտարները ձեզի համար դպրոցներ կրանան, Պատրիարքարանը կ'օգնէ և դուք կզարգանաք. Բայց մեր իսպամները չեն յառաջիններ եւ եղած տեղերնին կը մնան։ Եթէ երկրի մը մեջ ժողովուրդի մը մէկ մասը յառադիմէ, իսկ որիշ մէկ մասը յետադիմէ՝ ահա այսպէս կրլլայ»:¹⁷

Օտարազգի ականատես-վկանները ևս մատնանշում են, որ «համակարգված» կոտորածների և ջարդերի հիմնական պատրվակներից մեկն է հանդիսացել 1895 թ. արհավիրքներից խուսափած և զգալի ազգային հարստություն կուտակած կիլիկիահայությունը,

14 Ferriman Duckett, նշվ. աշխատ. էջ 6.

15 Շավարշ Քրիստոն. Հայ մարմնամարզական միութեան կատարելիք գործը, «Մարմնամարզ», թի 17, օգոստոսի 31, 1912, էջ 309:

16 Henry Woods. The Danger Zone of Europe, p. 140.

17 Համբարձում Յ. Աղմանայի Եղեռնը և Գոնիայի յուշեր, Նիւ Եորք, Կոչնակ տպարան, 1950, էջ 79:

Հայկ Դեմոյան

քանի «հին թուրքերը առավել քան երբեք ատում էին նրանց և միայն սպասում էին առիթի թաղանթելու նրանց ինչըր»:¹⁸

Հարկ է նշել, որ Սահմանադրության հոչակումից հետո զենքի ազատ վաճառքը և քրիստոնյաների կողմից աննախադեպ ծավալների հասնող զենքի ձեռքբերումը, հանդիսությունների ու տոների ժամանակ պարբերաբար կրկնվող հրաձգությունները, աննկատ չեն մնացել մահմեդական զանգվածի ու իշխանությունների ուշադրությունից: Քրիստոնյաների համար ինքնապաշտպանության հավանականության մեծացումը արտոնյալ ու նախահարձակի իրավունքը ու կարգավիճակը ունեցող մահմեդական մոլեռանդ հատվածը չէր կարողանում ընդունել ու հաշտվել այդ իրողության հետ:

Քրիստոնյաների ու մահմեդականների իրավահավասարության անհնարինությունը, քրիստոնյաների առաջադիմությունը և հաջողությունները լրացուցիչ լիցք հաղորդեցին կոտորածների ժամանակ մոլազարության աստիճանի հասնող դաժան սպանությունների իրազործման համար:

Հատկանշական է, որ կոտորածներից մի քանի օր առաջ հոյն ըմբիշը պարտության էր մատնել թուրք ըմբիշին, ինչը լուրջ ընդվզումներ էր առաջացրել Աղանայի մահմեդական բնակչության մոտ:¹⁹

Ա. Աղոստիեսի կարծիքով, Սահմանադրության հոչակումից հետո ազատական զաղափարախոսությունները որևէ ազդեցություն չեն թողել թուրք հավաքականության վրա: Նա նշում է, որ նոր վարչակարգին մահմեդական զանգվածները թեև առերևույթ ենթարկվում էին, սակայն թշնամի դիրք էին բռնել դրա նկատմամբ: Այն բնազդաբար մերժում է ամեն կարգի բարենորոգում, որն օտար էր և հանդիսանում էր նմանակում քրիստոնեականի հետ: Ահա այս միջավայրն է, որ հնարավոր դարձեց նոր վարչակարգի օրոք հայկական կոտորածները, որոնք անպատճ մնացին Սահմանադրությունից և հետո:²⁰

Ֆրանսիացի հեղինակ Ժան դ'Աննեկն ընդգծում է արմատացած թշնամական վերաբերմունքի և հայկականի հոգեբանական գործոնի նշանակությունը 1909թ. կոտորածների պատճառների մեկնարաննան հարցում, որը պայմանավորված էր հայերին բնորոշ առավելություններով՝ աշխատասիրությամբ և առևտրական մրցակցության ոլորտում թուրքերի նկատմամբ նրանց գերիշխող դիրքով, ինչը թուրքերին դրդել է կողոպուտի և սպանության:²¹

Հավասարության անհնարինության վկայությունը հանդիսացավ «Ազատություն, հավասարություն, եղայրություն» կարգախոսերով իրազործված Սահմանադրության խորհրդանշան հանդիսացող հայկականարի ոչնչացումը կոտորածների ժամանակ և «հայկական կոտորածի իրազործմամբ հավատարմության ուղղույնի ուղերձը հղում սովորական Արդու Համիլին»:²²

Հ. Վուդսը կոտորածների պատճառներից նշում է նաև հարյուրամյակների ընթացքում գոյություն ունեցող ընդդիմացումը հավասարության զաղափարին, ինչպես նաև ազգամիջային ատելության զգացումը (feeling of racial hatred):²³

18 Alice Shepard Riggs's Shepard of Aintab, Gomidas Institute Books, Princeton and London, 2001, p. 78.

19 Ferriman Duckett, op. cit. p. 67.

20 Տե՛ս A. Addossides. Arméniens et Jeunes-Turcs; pp. 8-9.

21 Տե՛ս Վ. Պողոսյան. 1909թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գմանամամբ, Երևան, 2009, էջ 69:

22 Henry Woods, The Danger Zone of Europe, p. 176.

23 Նոյն տեղում, էջ 140:

Հոգեկան ցնցումը և հոգեբանական հետևանքները

Աղանայում տեղի ունեցած ջարդերն աննախաղեավ էին սպանությունների դաժանությամբ ու անմարդկայնությամբ: Ըստ Ա. Աղոսիդեսի, Կիլիկիայի իրադարձությունների ընթացքում ապշեցնում են մի ամրող ժողովրդի ոչնչացման համար որդեգրված «դաժանությունը և անհավատալի լկտիությունը»:²⁴ Ականատեսների վկայությամբ տեղի ունեցած հրեշավոր գործողություններն ու արյունալի խրախճանքները գերազանցում էին մարդու կողմից ընդդեմ մարդ արարածի կիրառած դաժանության դրսորումները: Ականատեսները վկայում են «սարսափից գունատ և ահարեւությունից համբ դարձած մարդկանց» մասին, ովքեր գտնվում էին հոգեբանական ծայրահետ անմիտթար վիճակում:

Այս ամենին հաջորդեց ինքնասպանությունների այլքն ու վերապրածների խելազարվելու դեպքերը, որոնք եկան լրացնելու, Հ. Վուդսի կողմից «սատանայական» (diabolic)²⁵ որակված կոստրածների պակասը:

Այս առումով հատկանշական է Զարել Եսայանի հետևյալ տողերը, որոնցում պատերավոր կերպով նկարագրվում է ջարդարաբների հոգեկան վիճակը. «Ոճրագործները զարհութելի արքևութենալ մը բրնուած էին. հողալով ու ոռնալով կը յարձակի նոյն իսկ մոլորած տղոց վրայ, աչքերնին դարձած, մարդկային որեւէ. զգացումէ զրկուած, անանոն զազաններու պէս էին: Այսօր երբ կը վերյիշեմ այդ պատկերները, դժուարս կուզայ հաւատալու, նոյն իսկ ինձի որ աչքովս տեսայ, թէ իրականութին են անոնք»:²⁶

Իսկ Արշակուիի թեոդիկի մոտ այսպես է նկարագրում հոգեցնցում ապրածների վիճակը. «Ամիսներու ընթացքին՝ առիթը շատ ներկայացած էր ականատեսներու սարսափելի պատմութիւնները կարդալու թերթերէ, Աղետքին ու ամոր մամրամամութեանը վրայօր: Լալազին ընթերցումներ՝ որ - զիտեմ - նոյնիսկ արգիլուած էին շատ մը հայու տուներէ, վասն զի աստունով խորապէս ազդուողներ էին եղած, զգայնիկ անձեր՝ սուկումէ ցնցում, ցնցումէ տագնաապ ծածանուո՞ հիւանդ ինկած էին»:²⁷

Ա. Աղոսիդեսի մոտ հանդիպում ենք հետևյալ նկարագրությունը. «Սարսափից, հոգնածությունից և սովոր կիսամեռ մարդկանց մեծ մասն այլս շատ բան չէր հիշում: Բազմաթիվ մարդկանցից երկար ու ձիգ օրեր պահանջվեց հիշողությունը վերականգնելու համար: Ունանք զիտեին, թէ ողբերգությունից առաջ քանի հոգուց է բաղկացած եղել իրենց ընտանիքը և հաճախ անհրաժեշտ եղան շաբաթներ՝ ոչ թէ քանդված, այլ պարզապես ցրված օշախը վերականգնելու համար...»:²⁸

Աղանայի կոստրածների ուշագրավ հետևանքներից էր նաև մահմեղական մտավորական շրջաններում կոտորածների շուրջ բանավեճի ու քննադատության ի հայտ գալը: Այդպիսի հողվածներով հանդես եկան մահմեղական կին մտավորական Խալիդէ Սալիհը և ծագումով թուրք գրող Վալու ադ Դինը, ովքեր իրենց հրապարակումներում խստորեն դատապարտեցին տեղի ունեցած ոճրագործությունները:²⁹ Պետք է արձանագրել, որ եղան նաև թուրք և մահմեղական այլ պաշտոնյաներ ու շարքային քաղաքացիներ, ովքեր կարողացան իրենց ամձնական ջանքերի կամ միջամտության շնորհիկ փրկել բազմաթիվ հայերի կյանքեր, դրանով բողոքն արտահայտելով տեղի ունեցած անմարդ-

24 Ա. Աղոսիդես. նշվ. աշխ., էջ 26:

25 Տնտ. Henry Woods. նշվ. աշխ., էջ 128.

26 Զարել Եսաեան. Ակերակներուն մէջ, Պէյրութ, Տպարան Էտվան, 1957, էջ

27 Արշակուիի թեոդիկ. Ամիս մը Կիլիկիա, Կցկոտոր Նօրեր 1910, Կ. Պոլիս, էջ 24:

28 Ա. Աղոսիդես. նշվ. աշխ., էջ 83-84:

29 Նույն տեղում:

Հայկ Դեմյան

կային կոտորածների դեմ:

Մյուս կողմից ցնցող ազդեցություն թողեց նաև մահմեղականներին կախաղամ հանելու փաստը՝ քրիստոնյաների դեմ իրազործած ոճիրների համար: Ճիշտ է, մահապատժի ենթարկվեցին նաև անմեղ հայեր, այդուհանդերձ, այս դրվագը հոգեբանական որոշակի ազդեցություն թողեց մահմեղականների շրջանում, ուր տիրապետող մտայնություն էր մահմեղականի հանդեպ քրիստոնյայի իրավազորկ լինելը, հատկապես դատական ասյաններում և իրենց իրավունքների պաշտպանության հարցում:

«Անտարակույս, ժամանակը դեռ չի եկել, և հավանաբար երբեք էլ չի գա, երբ Թուրքիայում քրիստոնյայի իրավունքը հավասար կշեռքի վրա կդրվի մահմեղականի շահերի հետ», - գրում էր Աղոսիդինը:³⁰

Ա. Աղոսիդեսի և մյուս օտարազգի հեղինակների ու ականատեսների հաղորդումները վկայում են կոտորածներին, թալանին, իրկիզումներին ու դիակների պղծնան գործողությանը զանգվածային մասնակցության մասին: Հստ որում, սպանությունները, կոտունքներն ու նվաստացումները որոշակի բեմականացման տարրեր են կրել, իսկ դրանցում, սպանված հայերի դիակների հանդեպ անհարգալից վերաբերմունք են ցուցաբերել նաև մահմեղական երեխաններն ու կանայք, ինչը վկայում է համատարած ու վայրագ պահլասպի մասին:

Ամփոփելով նշենք հետևյալ հիմնական եզրակացությունները.

• Աղանայի և Հայեայի վիլայեթի հայկական կոտորածների հետևանքով կիլիկիահայության և կայսրության մյուս հասվածների հայ բնակչության շրջանում շեշտակի փոփոխություն նկատվեց հեղափոխությունից հետո առաջ եկած ոգևորության ու օսմանյան պետության հանդեպ տածած հավատարմության մեջ: Առաջ քաշվեց այն տեսակետը, համաձայն որի վարչակարգերի փոփոխելիության պարագայում, Հայկական հարցի և հայերի նկատմամբ իշխանությունների ու հասարակ մահմեղական բնակչության մոտեցումը չենթարկվեց փոփոխությունների ու արմատական վերանայման:

• Ավելի զարգացած ու արդիական հանրույթի նկատմամբ կասկածամտության ու անհանդուրժողականության դրսևորումները որոշ մահմեղական գործիչներ դիտարկեցին ինքնաքննադատության տեսքով:

• Երիտրուրքերի ուղղակի և ոչ ուղղակի մեղսակցությունը Կիլիկիայում տեղի ունեցած կոտորածներում հայ բնակչության շրջանում առաջ բերեց մտավախություններ մոտավոր կոտորածների նոր այրի հավանականության առումով, սակայն հայկական որոշ քաղաքական ուժեր շարունակեցին համագործակցությունը երիտրուրքերի հետ, դրանում տեսնելով որոշակի երաշխիքներ նոր վտանգներից խուսափելու համար:

• Կիլիկյան կոտորածները առաջ բերեցին նաև որոշ սահմանափակ բողոքի ալիք մահմեղական մտավորական շրջանակներում, ինչն արտահայտվեց մի շարք հոդվածներով, որում հեղինակները դատապարտում էին հակահայ ջարդերը՝ դրանք որակելով անմարդկային և խալամի դրույթներին հակասող:

30 A. Adosides, նշվ. աշխ., էջ142.

Hayk Demoyan

Psychological Causes and Consequences of 1909 Massacres in Adana and Aleppo

Vilayets: Preliminary Analysis

Summary

1909 Adana massacres heralded the real intention of the Young Turks for total annihilation of the Armenian population of the Ottoman Empire, seeing it as the only way to solve the Armenian question. The massacres left a great psychological impact on the Armenians, both in Ottoman Empire and worldwide, thus creating the atmosphere of insecurity and expectation of the forthcoming major massacres. It also created a huge wave of emigration of the Armenians from the Cilician region.

Massacres touched the excitement of the Armenians who reacted positively to the overthrow of the «Red Sultan» Abdul Hamid II in 1908 who was a symbol of the Turkish tyranny and massacres. Inhuman treatment of the Cilician Armenians and, especially the participation of the Army of Revolution in the massacre led to the conclusion that the change in regime in the Ottoman Empire did not bring any positive alteration in the approach of the Turkish government towards the Armenians. Moreover, Young Turks continued the anti-Armenian policy of the Sultan which resulted in the state organized and implemented Genocide against the Armenian subjects of the Ottoman Empire during 1915-1918.

LA GESTION POLITIQUE DES MASSACRES DE CILICIE

Raymond Kévorkian

L'une des premières prises de position du gouvernement ottoman concernant les massacres de Cilicie a consisté à minimiser le nombre des victimes, pour finalement s'aligner sur des chiffres voisins de ceux annoncés par les milieux arméniens et internationaux. On devine aisément que sa volonté affichée de dissimuler l'étendue des pertes humaines visait avant tout à maintenir valide la thèse officielle d'émeutes incontrôlées ayant fait un nombre limité de victimes dans les deux camps. Ses déclarations officielles, reprises dans une bonne partie de la presse ottomane, avaient du reste convaincu l'opinion publique, habituée à voir ce rôle dévolu aux Arméniens, que les principaux responsables des «troubles» étaient ces derniers. Il s'est donc trouvé fort peu d'hommes politiques ottomans pour exiger que la lumière soit faite sur l'affaire cilicienne, si ce n'est la dizaine de députés arméniens du parlement ottoman et une poignée de députés turcs et grecs qui, nous allons le voir, ont fait preuve d'un certain courage dans un environnement ouvertement hostile.

Alors que l'implication des autorités civiles et militaires locales dans les massacres de Cilicie est connue, le rôle effectif du gouvernement ou des groupes politiques s'y rattachant, comme le Comité Union et Progrès, mérite d'être examiné afin de vérifier si ces violences ont été suscitées localement ou inspirées par des ordres venus du centre. Ce qui revient à soulever la question clé de la responsabilité du pouvoir dans ces événements et, dans son prolongement, des commanditaires éventuels de ces crimes.

Véritables représentants de leur millet devant les autorités, les députés arméniens au parlement ottoman avaient là une tribune pour exprimer l'indignation de leur nation contre ces nouvelles violences et exiger des éclaircissements après les accusations faisant d'eux les responsables de leur propre massacre. Les accusations portées contre les Arméniens durant la période antérieure aux massacres — provocations et préparatifs secrets pour reconstituer un «royaume arménien de Cilicie» — peuvent avoir pour origine une mauvaise interprétation de l'attitude des Arméniens de Cilicie depuis le rétablissement de la Constitution. On peut tout aussi bien mettre sur le compte de l'héritage hamidien l'agressivité et la violence qui se sont alors exprimées à l'égard des Arméniens. On peut enfin imaginer que le monde tribal en mutation que constituait la Cilicie était traversé par des courants antagonistes menés par des hommes désireux d'asseoir localement leur pouvoir. Si tous ces paramètres sont fondés, ils ne peuvent toutefois suffire à expliquer l'embrasement soudain de la Cilicie le 14 avril 1909. Au tournant du xxe siècle, aucun acte de cette ampleur ne pouvait avoir lieu sans un ordre venu, ou supposé venu, des plus hautes autorités de l'état ou, pour le moins, d'un des centres du pouvoir.

Le plus paradoxal est que, tout en minimisant la portée des événements et en faisant porter leur responsabilité sur les Arméniens, la classe politique turque, voire arménienne au début, a attribué ces massacres, tout comme la contre-révolution du 31 mars, à une conspiration ourdie par Abdülhamid et ses nostalgiques. Cette thèse est toutefois contredite par la situation effective du sultan, que les Jeunes-Turcs avaient progressivement isolé dans son palais de Yıldız en renvoyant une bonne partie de ses collaborateurs, en déplaçant ailleurs sa garde albanaise, réduisant ainsi sa capacité à maintenir en place ses réseaux et donc d'influer sur la situation politique intérieure. Même le P. Rigal, ce jésuite pragmatique, remarque que «l'auteur responsable de ces massacres est le même qui, treize ans auparavant, a immolé cent mille victimes et qui aujourd'hui, sentant le trône s'effondrer, a voulu, en tombant, faire disparaître de la terre ce

peuple trop vivace dont le nom lui était odieux».¹ Cette explication avait le mérite d'exempter la nouvelle classe politique issue de la révolution de juillet 1908 et de maintenir la crédibilité de sa volonté réformiste.

Les premières réactions des autorités centrales

Compte tenu de la brièveté du cabinet Tevfik pacha, nommé le 18 avril et démissionnaire le 26 du même mois, il est clair que celui-ci n'a pas eu le temps de prendre en main le pouvoir et encore moins de suivre le dossier cilicien. Ainsi que nous l'avons déjà souligné, c'est pratiquement le sous-secrétaire d'état à l'Intérieur, Adil bey, qui a géré le dossier et rendu compte des événements au grand vizir et au parlement ottoman, mais c'est Mahmud Şevket pacha qui a décidé d'envoyer des troupes en Cilicie. On ne peut donc pas porter de jugement sur le comportement du cabinet Tevfik et encore moins lui attribuer une quelconque responsabilité.

Au reste, le Parlement lui-même ne se saisit vraiment de l'affaire qu'au cours de sa séance du 2 mai 1909. Ahmed Rıza, qui préside de nouveau la chambre ottomane ce jour-là, ne trouve rien d'autre à faire que de lire le rapport qui lui a été adressé le 26 avril par le vali d'Adana révoqué, mais toujours en place. Usant d'un langage guère plus mesuré que dans ses premiers rapports, Cevad bey y écrit: «Nous avons appris de sources sûres que la responsabilité des derniers événements² incombe à quelques fedaï arméniens». La réaction des députés arméniens, appuyés par quelques collègues turcs et grecs, est immédiate: ils soulignent tout d'abord que le rapport du vali est un tissu de mensonges, puis attaquent le sous-secrétaire d'état Haci Adil bey [Arda] auquel ils rappellent que le fameux télégramme qu'il a adressé à Cevad bey se contentait de lui recommander de veiller à la «protection des sujets étrangers» et de «rétablir le calme», ce qui, sous l'Ancien régime, signifiait «massacrez les Arméniens, mais ne touchez pas aux étrangers».³ Nouvellement nommé, le ministre de l'Intérieur, Rauf bey, a laissé Adil bey, par ailleurs membre du Comité central jeune-turc, s'exprimer au nom du ministère. Prudemment, celui-ci se contente de déclarer que le grand vizir Hilmi pacha et le général Mahmud Şevket se sont concertés et ont décidé d'envoyer sur place une commission spéciale pour enquêter.

Le chef de file des députés arméniens, Krikor Zohrab, fait alors la déclaration suivante: "Il y a deux manières d'apprendre la vérité, soit par des mots, soit par des éléments matériels et des témoignages. Le conseiller [Adil bey] nous a lu les télégrammes du préfet d'Adana et du gouverneur de Cebelbereket, comme s'il s'agissait de documents fiables. Il lui a été demandé combien de personnes avaient approximativement été massacrées, et ce conseiller tout-puissant⁴ qui est dix fois par jour en communication avec cette région, n'a pas été en mesure de nous donner l'information». Dans un article publié dans *Le Temps*, le correspondant du quotidien parisien commente ainsi les débats au Parlement: «Au cours de la séance d'hier, une vive discussion s'est engagée sur les massacres d'Adana. Plusieurs députés, notamment les Arméniens, ont attaqué le gouvernement et demandé la mise en jugement de l'ex-vali. Le sous-secrétaire d'État à l'Intérieur a défendu le gouvernement: il a lu les télégrammes des autorités attribuant les troubles aux révolutionnaires arméniens et représentant partout les Arméniens comme les

1 Raymond H. Kévorkian, «Les Massacres de Cilicie d'avril 1909 », in R. H. Kévorkian, *La Cilicie (1909-1921)*, *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* III (1999), p. 152.

2 Il évoque les seconds massacres d'Adana, qui sont en cours lorsqu'il écrit.

3 Kévorkian, «Les Massacres de Cilicie d'avril 1909 », *art. cit.*, p. 57, n. 59, et p. 152.

4 Il fait allusion au fait qu'il était alors, de facto, en charge du ministère de l'Intérieur.

agresseurs».⁵

Il est donc clair qu'au début du mois de mai, le gouvernement Hilmi pacha appuie toujours la thèse développée par ses hauts fonctionnaires. Une évolution de sa position, sans doute inspirée par les informations publiées dans la presse internationale et les notes verbales des puissances, est cependant perceptible lors de la séance parlementaire du 13 mai. Ce jour-là, il annonce aux députés qu'il a décidé d'envoyer en Cilicie, sous l'autorité du ministre de l'Intérieur, une commission d'enquête de quatre membres: deux Arméniens et deux musulmans, dont deux devront être fonctionnaires de l'état et deux députés. En conséquence, le gouvernement demande à l'assemblée de désigner en son sein deux parlementaires. Le débat qui s'en suit révèle toutefois qu'une partie de la représentation nationale est tout bonnement opposée à la formation de cette commission, qu'elle juge inutile. Elle finit néanmoins par élire un militant jeune-turc arménien, Hagop Babikian, et un autre député de ce parti, Şefik bey. Au cours de la séance parlementaire du 23 mai, ce dernier s'étant désisté, on suggère à Mehmed Talât d'accepter de le remplacer, mais celui-ci se déclare dans l'incapacité d'accepter l'offre et c'est finalement le député jeune-turc de Kastamonu, Yusuf Kemal, qui est élu. Durant la même séance, le président du Parlement, Ahmed Rıza, insiste sur le fait que «l'affaire d'Adana a donné lieu à une polémique avec les puissances européennes et le ministre des Affaires étrangères a quotidiennement des entrevues avec les ambassadeurs étrangers».⁶ Il exprime ainsi la préoccupation des autorités, soucieuses de garder une bonne image de marque en Occident, et donc contraintes de faire preuve d'une certaine transparence. C'est probablement plus pour répondre à ce souci que par respect pour les victimes arméniennes, que le gouvernement met en place la commission d'enquête.

C'est dans son discours programme, prononcé devant le Parlement le 24 mai 1909, que le grand vizir Hüseyin Hilmi s'exprime enfin sur la crise ci-licienne. Sans jamais évoquer les points sensibles, il dresse un catalogue des mesures prises, comme la déclaration de l'état d'urgence dans la province et la mise en place de cours martiales à Adana, mais aussi à Marach et Ayntab. Il annonce aussi que l'acheminement sur place de dix brigades de soldats a permis de ramener le calme et que «les biens volés durant les événements sont progressivement récupérés et remis à leurs propriétaires» — les témoins indiquent qu'il s'agit de vieux pieux. Il rappelle enfin que pour évaluer le nombre des victimes et prendre la mesure de la responsabilité qui incombe notamment aux autorités locales, il a constitué une commission d'enquête composée de deux députés et de deux hauts magistrats, dont les conclusions serviront à la mise en jugement immédiate des coupables.⁷

Dès lors, le gouvernement et le Parlement ottomans ne font plus la moindre déclaration officielle, attendant les conclusions des rapports à venir de la commission d'enquête. En nommant deux députés jeunes-turcs réputés sûrs, l'ancien magistrat Hagop Babikian et l'avocat Yusuf Kemal, ainsi que deux hauts magistrats crédibles, Haroutiun/Artin Mosditchian et Fayk bey, le cabinet Hilmi pacha espère sans doute que ces hommes «responsables» vont livrer des conclusions dédouanant l'état et la classe politique turque favorable à la Constitution, et leur permettre de sortir ainsi blanchis de cette affaire aux yeux de l'opinion publique internationale. On ignore

5 Numéro daté du 3 mai 1909, p. 1, dans un article intitulé » La crise turque : les Arméniens se plaignent à la Chambre ».

6 Une traduction complète des minutes des séances du Parlement ottoman est publiée par la presse stambouliote du lendemain, notamment dans *Puzantion*, nos 3836 et 3837, datés des 24 et 25 mai, pp. 2-3 ; cf. aussi Hagop Terzian, Կիլիկիոյ Աղէւնը [La catastrophe de Cilicie], Constantinople 1912, pp. 611-615.

7 *Ibidem*.

si Hilmi a donné des instructions dans ce sens aux membres de la commission, mais leur travail sur le terrain et les conclusions des deux rapports connus — celui des deux magistrats, officiellement remis le 10 juillet, l'autre rédigé par H. Babikian, mais conservé secret jusqu'en 1911 —, permettent d'évaluer jusqu'où le pouvoir était alors disposé à aller dans la mise en cause de la classe politique turque.

Arrivés en Cilicie au début du mois de juin, les membres de la commission ont enquêté assez minutieusement durant plus d'un mois. Si les deux magistrats, Fayk et Mosditchian, ont travaillé de concert et remis un rapport commun, il n'en a pas été de même pour les deux députés, pourtant membres du même parti. Hagop Babikian, dont tout le monde s'accorde à dire qu'il était réputé pour son attachement à l'ottomanisme et son refus des cloisonnements communautaires, semble bien avoir été en désaccord avec son confrère turc. Le vice-consul de France à Mersine et Adana, Barré de Lancy, rapporte dans une dépêche adressée au chargé d'affaire à Constantinople, que Babikian «aurait eu des altercations assez vives avec son collègue musulman Yusuf Kemal qui se trouve encore à Adana».⁸ Reparti de Mersine le 4 juillet en compagnie des membres de la commission, à l'exception notable de Yusuf Kemal,⁹ Babikian confirme lui-même, dans des interviews données à deux journaux jeunes-turcs durant son escale à Smyrne, qu'il y a eu quelques malentendus entre lui et son collègue. à une question du journaliste du quotidien smyrniote *İttihad*¹⁰ sur les résultats de son enquête et les raisons de ce massacre, il répond: «Compte tenu des éléments recueillis au cours de mon enquête, [on peut dire] que depuis la proclamation de la Constitution, les partisans de la tyrannie ont donné des signes de mécontentement et ont projeté de massacrer les chrétiens : cela est évident et prouvé par des documents judiciaires officiels». A une autre question du même journaliste sur la participation aux massacres des autorités locales ou centrales, le député de Tekirdağ réplique: «Le pouvoir central n'y a pas participé, mais en a été la cause. Quant aux autorités locales, elles sont impliquées. Le vali Cevad bey, le commandant militaire Mustafa Remzi pacha, le mutesarif de Cebelbereket, Asaf bey, Abdülkadı̄r Bağdadızâde, Salih effendi Boşnak et le propriétaire du journal *İttidal*, İhsan Fikri notamment y sont totalement impliqués». Dans la même interview, Babikian fait aussi allusion au manque d'objectivité de la cour martiale.

H. Babikian est plus direct encore dans ses propos au correspondant du *Tasvirî Efkiar*,¹¹ annonciateurs de la tonalité de son rapport à venir. Il esquive la question concernant les rumeurs de désaccords avec son collègue Yusuf Kemal, lesquelles auraient provoqué son retour prématûré, en faisant valoir qu'il a achevé sa mission et que son confrère va rentrer très prochainement. Mais relativement à la situation sur place, après avoir pris quelques précautions oratoires, en soulignant d'emblée qu'il fallait entendre ses propos comme ceux d'un Ottoman convaincu, soucieux du bonheur et du développement de la patrie, il affirme que "les détails publiés dans les articles de la presse européenne concernant les événements d'Adana n'ont rien d'exagéré et sont même, par rapport à ce qu'il a observé lui-même, en dessous de la vérité". Ce faisant, il pointe une caractéristique vivace de la société turque qui a bien du mal à assumer ses actes et perçoit souvent les commentaires émanant d'étrangers comme des agressions. C'est cependant son analyse de l'origine des événements qui est de loin la plus pertinente : «L'affaire d'Adana

⁸ Archives du ministère des Affaires étrangères (dorénavant AMAE), Correspondance politique, Turquie, n. s., vol. 83, f° 159/2, datée du 3 juillet 1909, Barré de Lancy à Boppe.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Azadamard*, n° 13, daté du 7 juillet 1909, p. 3.

¹¹ *Azadamard*, n° 15, daté du 9 juillet 1909, p. 3.

a deux causes majeures: la réaction et la tyrannie.[...] L'ancien mufti de Bağçe a commencé à circuler ici et là en affirmant que liberté et constitution sont une invention des chrétiens, qui sont opposés à la charia, et il a ainsi commencé à exciter la population, à soulever les musulmans contre les chrétiens et la Constitution ». Relativement à une implication éventuelle du sultan Abdülhamid, Hagop Babikian souligne que, même si cette opinion circule, il n'y a aucune preuve de cela. Suivent trois questions qui forment ensemble la base des accusations distillées par les autorités locales ciliciennes dans l'opinion publique ottomane: « 1) On maintient que les Arméniens ont été la cause des désordres: cela est-il exact? Les documents officiels que j'ai avec moi prouveront que cette hypothèse est totalement erronée; 2) On affirme que les Arméniens ont voulu proclamer leur indépendance en Cilicie : est-ce vrai? L'enquête a révélé que cette accusation était totalement infondée; 3) Le primat d'Adana, l'évêque Mouchègh, est-il impliqué dans cette affaire? Les résultats de notre enquête prouvent que le primat n'est pas impliqué, et qu'au contraire, dès le mois de janvier [1909], l'évêque Mouchègh avait remis des mémorandums à la préfecture dont notre enquête a révélé la teneur. Mgr Mouchègh a alors déclaré oralement au vali qu'il y avait des risques qu'à l'avenir des troubles éclatent et lui a suggéré de prendre les mesures qui s'imposaient, mais les propos du prélat ont été considérés excessifs et la mise en œuvre de moyens inutile» Ces premières constatations forment une sorte d'illustration pratique des problèmes engendrés au sein de la société ottomane par la modernité jeune-turque. Elles donnent le sentiment que les opposants locaux se sont attaqués à la population arménienne comme au symbole de cette modernité qui les inquiétait.

La réponse de Babikian à la question suivante, concernant le nombre de victimes et la proportion «des musulmans et des non-musulmans», est d'autant plus intéressante qu'elle fait pour la première fois allusion aux statistiques établies par le nouveau vali Zihni, mais soigneusement cachées par les autorités centrales, évaluant à un peu plus de vingt mille, dont six cent vingt musulmans, le total des morts. La dernière question concerne une autre affaire qui a prêté à controverse et a été abondamment exploitée pour diaboliser les victimes : la blessure reçue au bras par le consul anglais d'Adana que les autorités locales ont présentée comme un exemple de l'attitude criminelle des Arméniens. Voici ce qu'en dit Babikian: «J'ai personnellement interrogé le consul sur ce point et il m'a raconté ceci: «Les troubles venaient de commencer; la terreur régnait partout ; je suis sorti dans la rue; j'ai vu quelqu'un qui, par son regard, son comportement et ses faits et gestes donnait l'apparence d'être devenu complètement fou, et courait dans ma direction. Il fuyait. J'ai voulu aller vers lui pour lui demander ce qui se passait. Le fuyard a interprété mon mouvement comme révélateur d'une mauvaise intention de ma part et il a vidé son revolver sur moi et s'est enfui»¹²

Il faut aussi noter que Tasvirî Efkiar a peu après interviewé Fayk bey, qui a affirmé que ces événements n'étaient pas le fait des milieux réactionnaires, mais dus à l'ignorance des populations musulmanes et chrétiennes locales». ¹³

Tout ceci donne déjà de claires indications sur la tonalité des rapports des enquêteurs, avant même que ceux-ci soient rendus publics. Ces interviews permettent aussi de se faire une idée du rôle de la presse jeune-turque de Constantinople qui, jusqu'alors, a grossièrement publié des informations reprenant les thèses développées par le vali Cevad bey et le sous-secrétaire d'état à l'Intérieur Adil bey. Indéniablement, les conclusions des deux rapports d'enquête, y compris

---

12 *Ibidem*.

13 *Azadâmarî*, n° 18, daté du 13 juillet 1909, p. 3.

celui déposé par Fayk et Mosditchian, viennent remettre en cause la ligne de défense adoptée jusqu'au mois de juillet par les milieux turcs en Cilicie comme à Constantinople : dans aucun des deux il n'est question d'une quelconque responsabilité des Arméniens, dont le statut est bien celui de victime. Cependant, il y a pour ces mêmes milieux turcs un abîme entre les propos très généraux, ménageant la classe politique en attribuant cette flambée de violence à une population ignorante et à des hauts fonctionnaires locaux incomptents, et le discours tenu par Hagop Babikian. Ce dernier a, semble-t-il, transgressé une règle tacite qui interdit de dire ouvertement que des populations musulmanes locales ont reçu l'ordre de massacer les Arméniens ; que les soldats de l'armée de Macédoine dépêchés sur place ont eux-mêmes procédé au second massacre d'Adana ; que les dirigeants jeunes-turcs de Cilicie ont directement participé à l'organisation de ces exactions, etc. Car, si tel n'avait pas été le cas, on se demande pourquoi seul le rapport Fayk-Mosditchian, remis le 10 juillet, a été rendu public, et encore une vingtaine de jours plus tard, tandis que le manuscrit du rapport Babikian est resté dans un placard (du Patriarcat arménien) durant plus de trois ans. Plusieurs éléments viennent du reste confirmer qu'il y a eu des pressions dans les milieux parlementaires et probablement au niveau du gouvernement et de la direction du Comité Union et Progrès pour que le rapport Babikian ne soit pas rendu public.

On note tout d'abord que Yusuf Kemal a tenté de discréditer et d'exclure de la commission son collègue Babikian en adressant un télégramme au Parlement ottoman le 3 juillet, informant les députés que celui-ci a prématûrement quitté la Cilicie avant d'avoir achevé sa mission — nous avons vu que ce n'était pas l'avis de Babikian. Yusuf Kemal a même suggéré que le député juif de Salonique, Emmanuel Carasso, soit envoyé au plus vite à Adana pour le remplacer.¹⁴ Il semble que le Parlement ait effectivement songé à procéder au remplacement de Babikian. Dans une dépêche au chargé d'affaire à Constantinople, datée du 9 juillet,¹⁵ le vice-consul français à Mersine et Adana signale : "On attend à Mersine l'arrivée du député Carasso. Son collègue musulman est toujours à Adana. Il se déclare contraire à tout paiement d'indemnité en se basant sur le fait qu'il y a eu révolution et que le gouvernement ne peut être tenu responsable. Le vali en dit autant pour les shéhurs [françaises] qui reconstruisent". Yusuf Kemal déclara d'ailleurs, dès la fin juin, que les désordres organisés par les Arméniens et quelques musulmans de Cilicie visaient à favoriser le parti Ahrar et à nuire au Comité jeune-turc, ce qui en dit long sur l'état d'esprit dominant parmi les militants ittihadistes.¹⁶ Les interviews de Babikian ont toutefois eu un certain effet et il est probable qu'après réflexion le Comité jeune-turc de Salonique a préféré éviter de mettre à l'écart l'un de ses militants, même s'il est arménien, pour éviter de prendre trop ouvertement position en faveur de la thèse de la responsabilité arménienne.

L'évolution de la position du cabinet Hilmi sur l'affaire d'Adana

En ce début du mois de juillet, un basculement est en train de se produire. Certes, dans ses numéros des 1er et 19 juillet, le quotidien jeune-turc *Tasviri Efkiar* a publié un article du député de Konya, Ebuzzia Tevfik bey, confirmant la position de son parti sur le fait que "les responsables sont uniquement les Arméniens", n'hésitant pas par ailleurs à féliciter la cour martiale

¹⁴ Compte rendu de la 105e séance du Parlement dans *Azadarmard*, n° 11, daté du 5 juillet 1909, p. 2.

¹⁵ AMAE, Correspondance politique, Turquie, n. s., vol. 83, f° 159/3. Gabriel-Georges Barre de Lancy (né le 8 Sept. 1865) ; vice-consul à Mersine et Tarse.

¹⁶ Foreign Office (dorénavant FO) 195/2306, lettre de Doughty-Wylie à son ambassadeur, datée du 30 juin 1909.

pour son travail sur le terrain¹⁷ — nous verrons que cette première cour martiale s'appuie sur les rapports de Cevad pour déclarer les Arméniens coupables de leur propre massacre. On note aussi une déclaration de Hakkı bey, membre éminent de la direction jeune-turque, au Temps de Paris (daté du 28 mai). Sans doute soumis à la pression de l'opinion publique occidentale au cours de son séjour en Europe, celui-ci n'a pas hésité, pour dédouaner son parti et son pays, à affirmer: "On exagère. Votre presse ne nous montre pas toujours beaucoup de bienveillance. En fait, nous savons aujourd'hui que les troubles d'Adana furent fomentés de Constantinople. Nous avons saisi des dépêches qui prouvent que le comité arménien cherchait une intervention de l'Europe".¹⁸ Cette déclaration dans le plus pur style hamidien a évidemment provoqué une réaction des chefs de la FRA, officiellement alliée du parti jeune-turc, demandant au Comité central de Salonique de désavouer les propos de leur collègue de la direction ittihadiste.

Ces déclarations semblent cependant avoir été une sorte de dernier baroud d'honneur des milieux jeunes-turcs. Après deux mois de campagne anti-arménienne, les membres de la commission d'enquête sont rentrés, y compris Yusuf Kemal qui a quitté Mersine le 14 juillet,¹⁹ et souhaitent présenter leurs rapports. Yusuf Kemal participe justement à la séance parlementaire du 20 juillet, au cours de laquelle il annonce qu'il va présenter ses conclusions à l'assemblée dans quelques jours.²⁰ Durant la séance du 26 juillet, à laquelle Hagop Babikian assiste, on note les premiers effets du rapport Fayk-Mosditchian qui accuse nommément le vali d'Adana Cevad, le commandant militaire Mustafa Remzi pacha, Abdülkadır Bağdadizâde et İhsan Fikri d'être les principaux responsables des massacres. Tous ces hommes ont pourtant été disculpés par la cour martiale formée au mois de mai, principalement constituée d'officiers jeunes-turcs.²¹ Les révélations des deux magistrats ne sont sans doute pas étrangères au durcissement perceptible chez certains jeunes-turcs, qui s'étaient jusqu'alors montrés assez discrets. Du haut de la tribune, İsmail Hakkı, le député de Gümülcina, reproche au gouvernement de s'être mêlé des affaires de la cour martiale d'Adana, dont le président et un membre éminent ont démissionné après l'ordre d'arrestation des responsables des massacres adressé par le gouvernement. Il est suivi en cela par la moitié des députés du Parlement qui votent une motion contre le cabinet Hilmi, lequel n'a fait, pour l'occasion, que mettre en œuvre les recommandations du rapport Fayk-Mosditchian. Il est alors clair que la moitié du Parlement refuse que les responsables des boucheries d'Adana soient jugés. Hagop Babikian se lève et remarque: «Vingt et un mille personnes ont été tuées à Adana et vous vous levez à présent pour défendre deux personnes». S'en suit une assez violente passe d'arme au cours de laquelle on observe que des députés turcs contestent même le nombre des victimes et plus généralement le fait que les responsables de cette boucherie ne sont pas «les» Arméniens. Pour mettre fin à ce fort moment de tension, révélateur des clivages, l'assemblée accepte que le débat sur l'affaire d'Adana n'ait lieu qu'après présentation des rapports de la commission d'enquête parlementaire. Ainsi s'achève, ce 26

17 *Azadamard*, n° 10, daté du 3 juillet 1909, p. 3.

18 Repris dans *Azadamard*, n° 12, daté du 6 juillet 1909, p. 1. D'après l'éditorialiste de ce quotidien, les membres du gouvernement reconnaissent en privé que toutes ces accusations sont fausses, mais refusent de le déclarer publiquement.

19 AMAE, Correspondance politique, Turquie, n. s., vol. 83, f° 159/7, dépêche datée de Mersine le 16 juillet 1909, de Barre de Lancy à Boppe.

20 Compte rendu dans *Azadamard*, n° 25, daté du 21 juillet 1909, p. 2.

21 Il est vrai que trois de ces personnages et bien d'autres meurtriers ont curieusement été nommés dans les commissions d'enquêtes locales chargées d'instruire les dossiers à charge les concernant eux-mêmes.

juillet 1909, l'amorce de débat sur les événements de Cilicie.²² Des documents accablants sont cependant publiés dans la presse stambouliote dès le lendemain, comme deux télégrammes chiffrés adressés par le vali Cevad bey aux mutesarif et kaïmakam de sa province, ainsi qu'au ministère de l'Intérieur. Dans le second, on peut par exemple lire: «Les Arméniens ont attaqué ; le palais du gouvernement [comprendons la préfecture] est assiégé; les Arméniens sont armés et massacrent des Turcs désarmés. Venez nous en aide ». ²³ Affirmations qui ne laissent guère de doute sur la prémeditation des massacres et mettent en évidence les manipulations auxquelles les autorités se sont livrées pour justifier des crimes auxquels elles ne semblent pas étrangères. En cette dernière semaine de juillet, la tension est à son comble. Tout indique que le débat est impossible dans ce pays où le massacre de non musulmans n'est pas considéré par la quasi totalité de la classe politique et l'écrasante majorité de l'opinion publique comme un crime. L'ambassadeur de France Bompard rapporte justement à son ministre Pichon que le gouvernement a dû suivre "les conseils du Comité Union et Progrès qui désirait voir donner satisfaction à l'opinion pour éviter à la chambre une discussion dangereuse à propos du rapport déposé par la commission d'enquête".²⁴

Effectivement, le débat n'a pas eu lieu, notamment parce que le député Hagop Babikian est mort le dimanche 1er août, la veille de la présentation de son rapport.²⁵ Le frère du défunt rapporte que ce jour-là Hagop Babikian s'est installé à son bureau pour mettre la dernière main à son texte ; que dans la matinée, il s'est plaint de douleurs au ventre et à la poitrine. Il a rapidement sombré dans un coma profond, suivi de mort. Compte tenu du contexte, ce décès subit d'un homme âgé de cinquante trois ans a alimenté la rumeur. Rien n'indique cependant que ce décès a été provoqué. On peut tout au plus constater que cette mort a évité que le rapport Babikian, dont on ne connaissait alors que les grandes lignes à travers les interviews données, ne soit rendu public.²⁶

Au cours de la séance parlementaire du 5 août, le président de l'Assemblée a informé les députés que Yusuf Kemal avait remis son rapport d'enquête et le député arménien Vartkès a demandé à ce que le rapport Babikian soit également lu, mais l'assemblée a décidé d'entendre les conclusions des deux députés le samedi suivant, 7 août. Le lendemain, lorsque la question a été remise à l'ordre du jour, le président a proposé à l'assemblée de soumettre ces rapports à l'examen d'une commission parlementaire spéciale préalablement à leur lecture:²⁷ l'affaire d'Adana venait d'être évoquée au parlement ottoman pour la dernière fois, car les deux rapports n'ont jamais été rendus publics et on ignore même jusqu'à présent le contenu de celui de Yusuf Kemal, dont on sait cependant, par les déclarations publiques de son auteur, qu'il était loin de conclure dans le sens de H. Babikian.

Il semble en fait que, dans l'intervalle, des négociations ont eu lieu en coulisse pour, ainsi

22 Compte rendu dans la presse stambouliote du 27 juillet, notamment dans *Azadamard*, n° 29, daté du 27 juillet 1909, p. 2. D'après Şerif pacha, İsmail Hakkı faisait alors parti du Comité central jeune-turc : *Mécher-outiette*, n° 38, janvier 1913, p. 16.

23 *Azadamard*, n° 29, daté du 27 juillet 1909, p. 3.

24 AMAE, Correspondance politique, Turquie, vol. 83, f° 162, Thérapia le 11 août 1909.

25 *Azadamard*, n° 34, daté du 2 août 1909, p. 3.

26 *Azadamard*, n° 34 et 36, datés des 2 et 4 août 1909, p. 3. Ses funérailles, le 4 août, donnèrent lieu à une cérémonie hucuménique de grande ampleur — parlementaires, sénateurs, membres du gouvernement, corps diplomatique étaient présents — au cours de laquelle Yusuf Kemal et Krikor Zohrab prirent la parole pour rendre hommage au courage politique et à l'altruisme du défunt.

27 Minutes de ces séances publiées dans la presse stambouliote et par Terzian, *op. cit.*, pp. 621-623.

que l'ambassadeur français l'a souligné, éviter le déballage public d'une affaire des plus embarrassantes. Le CUP et son gouvernement craignaient apparemment une réaction populaire — c'est du moins ce qu'ils ont dit en privé — et, surtout, que la responsabilité avérée des militants jeunes-turcs locaux dans les massacres soit trop soulignée.

Confidentielles par nature, ces négociations semblent s'être déroulées entre les leaders jeunes-turcs et leurs alliés arméniens de la FRA, qui préparaient alors le fameux accord de coopération déjà évoqué.²⁸ Il est probable que les députés arméniens ont accepté que les rapports ne soient pas rendus publics et que le débat parlementaire n'ait pas lieu. En se ralliant aux arguments de leurs collègues turcs, à savoir que le débat ne résoudrait rien et risquait plutôt d'envenimer les choses, ils ont implicitement admis que la majorité du Parlement ne voulait pas entendre une vérité aussi peu flatteuse. En échange, on a vraisemblablement promis aux Arméniens de faire une déclaration publique les lavant de toutes les accusations portées contre eux depuis les événements, de créer sur place un véritable climat de sécurité, d'aider les rescapés à récupérer au plus vite une partie de leurs biens pillés et, surtout, de faire justice en punissant les véritables coupables de ces crimes.

Plusieurs éléments permettent en effet de constater un revirement de la politique officielle du gouvernement en ces premiers jours d'août 1909.

1) Un nouveau préfet d'Adana est nommé. Il s'agit du colonel Ahmed Cemal bey — le futur ministre de la Marine — membre très influent du Comité central Union et Progrès, réputé énergique et libéral.²⁹

2) Un véritable budget est alloué pour venir en aide aux dizaines de milliers d'Arméniens restés sans toit.³⁰

3) Les cours martiales installées en Cilicie procèdent enfin à l'arrestation des principaux responsables des massacres, même si elles ne font prendre que de simples exécutants.

4) Le grand vizir Hilmi pacha publie, le 11 août, une circulaire officielle blanchissant les Arméniens de toutes les accusations portées contre eux.³¹ Une phrase résume le ton général de ce texte : «Il n'est pas douteux qu'au temps de l'Ancien Régime où se pratiquaient les abus du despotisme, certaines classes de la communauté arménienne travaillaient dans un but politique. Mais quelle que soit la forme dans laquelle ce travail s'opérait, il n'avait d'autre but que de s'affranchir des vexations et des méfaits insupportables d'un gouvernement despotique ». Propos en forme d'aveux qui sous-tendent que les Arméniens ont été massacrés parce qu'on continuait en 1909 à les considérer collectivement comme les fedaï, c'est-à-dire comme des « terroristes » et des révolutionnaires.

5) Le 12 août, le ministre de la Justice, Nail bey a déclaré publiquement : «Les Arméniens n'ont aucune responsabilité dans les causes de ces événements ».³² Phrase qui clôt cette campagne de réhabilitation.

---

28 Texte complet publié dans *Azadamard*, n° 63, daté du 5 septembre 1909, p. 1.

29 *Azadamard*, n° 38, daté du 6 août 1909, pp. 1-2, annonce la nomination de Cemal bey et publie une interview avec lui ; l'ambassadeur Bompard annonce également cette nomination dans une lettre au ministre Pichon du 11 août 1909 : AMAE, Correspondance politique, Turquie, n. s., vol. 283, f° 162.

30 Les fonds furent remis à des commissions composées de notables locaux plus ou moins impliqués dans les massacres, qui détournèrent la plupart des fonds. On peut aussi signaler qu'on ne restitua que symboliquement quelques biens pillés pendant les massacres : FO 195/2306, lettre de Doughty-Wylie à Lowther, d'Adana à Constantinople, datée du 9 mai 1909.

31 Texte français dans AMAE, Correspondance politique, Turquie, n. s., vol. 283, ff. 164/22-23v^o; texte arménien dans *Azadamard*, n° 42, daté du 12 août 1909, p. 1.

32 *Azadamard*, n° 42, daté du 12 août 1909, p. 3.

L'activité des premières cours martiales instituées en Cilicie

Rien n'est plus significatif d'une volonté politique que la mise en œuvre par l'état d'une justice susceptible de punir des coupables et ainsi de rétablir la paix civile et le règne du droit. Or, concernant les événements de Cilicie, les activités des premières cours martiales locales ont donné lieu à des «abus» qui ont scandalisé plus d'un observateur, sans parler des victimes elles-mêmes. «Il n'est malheureusement que trop certain, dit un diplomate, que les nouveaux gouvernants s'occupent bien plus d'accuser les Arméniens que de rechercher les vrais coupables. C'est par centaines qu'on arrête les Arméniens, alors que les instigateurs des massacres restent impunis et dirigent même avec insolence l'œuvre de la justice». ³³ Ces cours avaient aussi une autre particularité : elles étaient constituées des principaux organisateurs des massacres et travaillaient toutes sur la base de rapports fournis par des commissions d'enquête locales dont les membres étaient eux-mêmes impliqués dans les massacres.³⁴ Elles avaient ainsi le pouvoir de désigner les «coupables». Les rapports Babikian et Fayk-Mosditchian soulignent du reste ces anomalies, ainsi que la pratique courante des faux témoignages et des aveux extorqués aux victimes.

C'est à la suite de protestations diplomatiques et d'une vive réaction des milieux arméniens de Constantinople que le grand vizir Hüseyin Hilmi annonça finalement devant le Parlement, le 24 mai 1909, la formation d'une cour martiale composée de cinq membres, tous issus des rangs jeunes-turcs, présidée par Yusuf Kenan pacha. On note toutefois que cette instance était dépourvue de moyens d'enquête et a tout bonnement repris les dossiers préalablement instruits. Elle a en outre institué trois branches locales à Tarse, Erzin et Marach.

La ligne directrice, probablement imposée du centre, de cette cour martiale consiste dans un premier temps à frapper indistinctement des deux côtés, chez les bourreaux comme chez les victimes, pour donner l'impression d'une justice équitable, ou plus exactement pour sauver la fiction d'une responsabilité arménienne. La meilleure preuve en est le rapport — que personne n'avait commandé — qu'elle rend public quelques jours avant celui de Fayk et Mosditchian. Une phrase extraite du rapport à charge contre les Arméniens de Cilicie — déjà évoqué pour illustrer le dossier d'accusation — résume l'état d'esprit des magistrats militaires : «Le fait qu'ils [les Arméniens] aient fait preuve d'autant de hardiesse en usant de la liberté et de l'égalité qu'ils venaient d'acquérir n'a pas été très apprécié par les musulmans». ³⁵ Autrement dit, des propagandistes non identifiés ont «expliqué» à une population déjà exaspérée que le comportement des Arméniens était le premier signe d'un projet d'indépendance et de massacre des musulmans. à cet égard, la note verbale du ministre français Pichon au ministre des Affaires étrangères ottoman donne de précieuses indications sur les méthodes employées par la juridiction d'Adana : «Six Arméniens viennent d'être pendus à Adana par ordre de la cour martiale, avec neuf musulmans, comme provocateurs des massacres. Ainsi la cour martiale a adopté dans une large mesure la version des autorités d'Adana qui voulaient rejeter sur les Arméniens la responsabilité de la catastrophe. Nous protestons contre cet acte d'iniquité, par lequel six représentants de la population arménienne si cruellement frappée sont châtiés avec les représentants des masseurs

33 FO 195/2306, lettres de Doughty-Wylie à Lowther, des 4 et 21 mai 1909.

34 A. Adossidès, *Arméniens et Jeunes-Turcs, les massacres de Cilicie*, Paris 1910, p. 106, cite le rapport de la mission américaine.

35 Terzian, *op. cit.*, pp. 689-699, publie l'intégralité du rapport, daté du 10 juillet 1909, également diffusé par la presse stambouliote à partir de la fin juillet (voir *Azadamard*, nos 33 et 34, datés du 31 juillet et du 2 août 1909).

musulmans comme provocateurs des massacres. Nous savons en outre que ces musulmans châtiés ne sont que d'obscurs instruments et que les vrais coupables restent impunis. Le vali d'Adana n'a même pas été traduit devant la cour martiale. Le directeur du journal turc *İttidal d'Adana*, qui a pris personnellement une part active au massacre et qui depuis lors publie des articles dangereusement calomnieux contre les Arméniens, n'est nullement inquiété et continue sa campagne ».³⁶ Ce constat se vérifie sur le terrain, lorsque la cour martiale acquitte tous les responsables locaux.

L'exécution de ces six Arméniens, ainsi que la remise du rapport Fayk-Mosditchian a, comme nous l'avons vu, obligé le gouvernement à changer de stratégie. Le cabinet Hilmi a donné l'ordre d'arrêter les personnes incriminées dans le rapport: le vali Cevad bey, le commandant militaire Mustafa Remzi, le président du Club jeune-turc d'Adana İhsan Fikri, l'influent notable Abdülkadir Bağdadizâde, le mutesarif du Cebelbereket, Adil Asaf bey, le commissaire de police Kadri bey et leurs complices.

Il a cependant fallu attendre plus de quinze jours, jusqu'au 27 juillet, pour que l'ancien vali Cevad soit arrêté, car le vali Zihni pacha et les membres de la cour martiale refusaient d'appliquer les ordres. Dès lors, le grand vizir n'a eu d'autre choix que de procéder, le 29 juillet, au remplacement simultané du vali Zihni³⁷ par Ahmed Cemal et du président de la cour martiale Yusuf Kenan par İsmail Fazlı pacha, qui occupait jusqu'alors les fonctions de commandant militaire de Smyrne. Le même jour, toutes les personnes citées ci-dessus sont arrêtées. Au cours du mois d'août, la cour martiale réformée juge donc enfin les responsables des massacres. Il n'est évidemment plus question de responsabilité des Arméniens, mais les vieux réflexes semblent encore prédominer. Le Patriarcat arménien de Constantinople fait amèrement remarquer au grand vizir que, malgré cela, nombre d'Arméniens croupissent dans les prisons ciliciennes dans des conditions effroyables, soumis au bon vouloir et à la brutalité de leurs gardiens. Il se plaint aussi de la légèreté des peines infligées. Qu'on en juge : Cevad est condamné à six ans d'interdiction de toute fonction administrative — on lui attribue cependant une solde mensuelle — ; Mustafa Remzi à trois mois de prison — la peine ne sera pas appliquée — ; Asaf bey à quatre ans d'interdiction de fonction publique ; İhsan Fikri à une interdiction de séjour à Adana ; son collègue de l'*İttidal* İsmail Safâ à un mois d'emprisonnement ; Osman bey, le commandant de la garnison d'Adana, à trois mois de prison ; Abdülkadir Bağdadizâde à l'exil au Hedjaz pour deux ans — il est amnistié à l'occasion de l'anniversaire de la Constitution.³⁸ Le vice-consul de France à Mersine et Adana explique, dans ses rapports au ministre des Affaires étrangères Pichon, le mode de fonctionnement de la cour martiale et note qu'il est quasiment impossible pour un Arménien de témoigner et que certains membres de la Cour semblent sensibles aux cadeaux des inculpés. İhsan Fikri a même été convoqué à Constantinople, après un bref séjour au Caire, par ses collègues jeunes-turcs pour officiellement y faire son rapport, mais personne ne l'a publiquement désavoué pour son action. Pendant ce temps, sur le terrain, le nouveau vali Cemal bey fait pendre à tour de bras plus d'une centaine de masseurs qui, comme l'indiquent les diplomates, ne sont que des seconds couteaux, de simples exécutants.

Les limites de cette justice sont illustrées par l'entrevue que le patriarche a avec le président de la cour martiale, İsmail Fazıl pacha, le 4 septembre, alors que ce dernier vient de condamner

36 AMAE, Correspondance politique, Turquie, n. s., vol 283, ff. 121-123, datée du 16 juin 1909.

37 Propriétaire terrien kurde réputé pour être particulièrement corrompu.

38 AMAE, Correspondance politique, Turquie, n. s., vol. 283, f° 16421, 24, 33, dépêches de Mersine, les 11 et 21 septembre 1909.

à mort quarante Turcs et trois Arméniens. à une question du prélat arménien, le général turc réplique : " Certes, il est totalement acquis que les Arméniens étaient innocents, cependant, il y a des Arméniens qui ont commis des actes que les Turcs eux-mêmes ne se permettent pas ».³⁹

En définitive, le gouvernement a, en changeant le président de la cour martiale, corrigé les excès les plus criants et fait appliquer des peines de principe assez révélatrices de ses préoccupations.

Au-delà des bonnes intentions annoncées par le cabinet Hilmi, " les tribunaux militaires ont persisté à juger les Arméniens comme rebelles, sans permettre d'ailleurs à ceux-ci de faire la preuve du contraire ; à mener leurs enquêtes avec l'assistance des fonctionnaires les plus notoirement compromis ; à se laisser diriger par les provocateurs et les organisateurs des massacres ; enfin à se baser sur de fausses dépositions ». Un autre témoin américain remarque : " Bien des gens sont gardés en prison par suite des fausses accusations dont ils ont été l'objet. Il semble que chacun puisse être arrêté et emprisonné sur un mot prononcé par un musulman. Je ne connais aucun cas où le témoignage d'un Arménien appelé à témoigner a été accepté ». " Dans cette hâte à inculper les Arméniens, on va jusqu'à assigner en justice des individus trépassés plusieurs mois avant les troubles ».⁴⁰ Le cabinet Hilmi et les membres de la cour martiale se sont indéniablement plus souciés de sauver les apparences que de rendre justice. Ce faisant, ils se sont plus préoccupés des réactions occidentales que des plaintes formulées par leurs alliés arméniens.

La gestion de la crise cilicienne par les cercles arméniens

Les massacres de Cilicie ont, dans un premier temps, suscité une certaine perplexité au sein des instances arméniennes. Certains, tel Krikor Zohrab, pensent qu'il s'agit encore d'une " provocation hamidienne », mais d'autres sont plus sceptiques et s'interrogent sur le rôle des autorités. Ils observent à l'appui de leurs dires que l'arrivée en Cilicie des troupes " libératrices », contrôlées par des officiers jeunes-turcs, n'a pas fait cesser les tueries, mais qu'au contraire elles ont participé à la seconde vague de violences ; que les responsables bien connus de ces actes n'ont pas été emprisonnés ; que beaucoup de survivants ont été arrêtés sans motif, voire exécutés ; que les délégués arméniens dépêchés sur place n'ont pas été autorisés à entrer dans Adana ; que les sommes télégraphiées à l'archevêché de la ville par le Patriarcat ne sont jamais parvenues à destination et qu'enfin, pour l'essentiel, le gouvernement comme la presse turque attribuent la responsabilité de ces " événements » aux Arméniens, en les accusant de s'être révoltés.⁴¹ Les députés arméniens notent que ces violences sont prolongées par des mesures d'accompagnement : arrestation des notables, destruction des écoles, incendie des églises et des maisons, fouille et pillage des demeures épargnées, enlèvement de femmes et d'enfants, réclamation du fisc au lendemain des massacres, privation de nourriture pour les survivants, assimilation forcée dans certains villages, rappelant les méthodes hamidiennes.⁴²

Ils constatent aussi que même la présence de plusieurs navires de guerre anglais, français, américains, russes et italiens à Mersine, à deux heures d'Adana, n'a pas empêché la deuxième vague de massacres opérés par l'armée ni même autorisé une aide alimentaire aux rescapés

39 Azadamard, n° 63, daté du 6 septembre 1909, p. 3.

40 Adossidès, *op. cit.*, pp. 119-120.

41 Adénakroutium Azkayin Joghovo [Minutes de la Chambre nationale], minutes de la séance du 8 mai 1909, pp. 322-327.

42 *Ibidem*, pp. 328-335.

qui errent, hébétés, dans les rues.⁴³ Pour les représentants arméniens, la priorité est clairement de venir au plus vite au secours des rescapés. La Chambre des députés arménienne organise immédiatement l'envoi d'unités médicales et d'une colonne de secours, chargée de distribuer nourriture et vêtements aux Ciliciens, ainsi que la prise en charge des milliers d'orphelins — on en recense environ sept mille en juin 1909, deux mois après le carnage.⁴⁴ Mais elle songe, plus que tout, à demander des comptes au gouvernement, tout en menant sa propre enquête sur le terrain⁴⁵. Dans le mémorandum qu'elle remet à la Porte, la Chambre exige: 1) la libération des Arméniens emprisonnés ; 2) la restitution des personnes islamisées de force ; 3) le retour des jeunes filles " mariées » à des musulmans; 4) l'indemnisation des survivants restés sans toit et la restitution des biens volés ; 5) la révocation du nouveau vali Mustafa Zihni ; 6) l'arrestation des coupables ; 7) une assistance alimentaire pour les survivants, etc.⁴⁶

Début juin, le patriarche Eghiché Tourian, qui a succédé à Izmirlian — élu catholicos d'Arménie dans l'intervalle —, est fort courtoisement reçu par le sultan, le grand vizir et le ministre de l'Intérieur. La délégation arménienne formule un certain nombre de griefs : les tribunaux formés en Cilicie pour condamner les émeutiers et autres assassins sont constitués des principaux organisateurs des massacres et ont condamné à mort et fait pendre six Arméniens ; plusieurs archevêques, dont celui de Marach, qui a résisté, sont actuellement traduits en justice ; le gouvernement et la presse turque continuent à présenter ces massacres comme une révolte arménienne.⁴⁷ En conséquence, le patriarche propose d'envoyer en Cilicie une commission d'enquête mixte du parlement ottoman, avec pouvoir exécutif, et demande que des tribunaux militaires siégeant à Constantinople soient chargés de faire justice.

Au cours des débats de la Chambre arménienne du 21 août 1909, on apprend que si le rapport Babikian n'a pas été lu devant le Parlement, les quelques extraits publiés dans la presse ont mis dans l'embarras le gouvernement ; que ce dernier a confié, en aparté, aux représentants arméniens, qu'il lui est difficile de punir les responsables, car cela pourrait exciter les musulmans, qui ne tolèrent pas la moindre décision " favorable » aux Arméniens.⁴⁸ En fait, tout indique que le dossier est directement géré avec le gouvernement et le CUP par le Conseil politique arménien et les députés au parlement ottoman, sans que la Chambre soit systématiquement informée de l'évolution des discussions.

Dans la presse arménienne, on est naturellement beaucoup moins politique et on profite de la relative liberté dont on jouit encore. Un des éditorialistes de Puzantion, Sourèn Bartévian, est l'un des premiers journalistes arméniens à manifester clairement l'indignation qui domine dans sa communauté. Faisant allusion aux seconds massacres d'Adana, qui ont visé une popu-

43 M. Ormanian, *Azkabadoum*, III, Jérusalem 1927, col. 5432 ; des sources diplomatiques indiquent que certaines victimes originaires d'autres régions sont rapatriées. " Une soixantaine de personnes, veuves, jeunes filles et garçons, dont les parents furent massacrés durant les événements d'Adana et ses environs, ont été amenées à Sivas dans un état lamentable par les autorités locales » et seront conduites " jusqu'au district de Terjan, dans le vilayet d'Erzerum, dont elles sont originaires. Fuyant la misère et la disette de leur pays, ces familles s'étaient rendues, l'automne dernier, au vilayet d'Adana pour y travailler dans les moissons » : Centre des Archives diplomatiques de Nantes, Ambassade de Constantinople, série E/129, lettre du vice-consul de France à Sivas, Habib Edile, à Bompard, ambassadeur de France à Constantinople, datée du 17 juin 1909.

44 *Adénakroutiun*, op. cit., minutes de la séance du 12 juin 1909, pp. 404 et 409.

45 Sarkis Souin, délégué en compagnie d'un prélat, est mis sous " surveillance militaire » dès son arrivée en Cilicie, et empêché de circuler librement (*cf. ibidem*, p. 407).

46 *Ibidem*, minutes de la séance du 24 avril 1909, pp. 305-306.

47 *Ibidem*, minutes de la séance du 12 juin 1909, pp. 389-409.

48 *Ibidem*, minutes de la séance du 21 août 1909, pp. 484 et suiv.

lation désarmée, il s'exclame: "Après cette sanglante duperie, comment peut-on accuser les cadavres allongés de personnes qui, cette fois-ci, n'ont même pas pu amorcer un mouvement d'autodéfense, tirer la moindre cartouche ou jeter même une pierre ? Comment qualifier, comment comprendre ces accusations mensongères ? Dites-nous [...] si vous ne voulez plus que nous habitions ce pays, que nous ne vivions plus sur cette terre. [...] Jusqu'à quand notre sang et nos larmes vont couler au nom d'une chimérique et délirante histoire de "royaume arménien" à laquelle vous ne croyez pas vous-mêmes, car vous ne pouvez imaginer que les Arméniens soient stupides au point d'y croire eux-mêmes ».⁴⁹ Outre l'indignation, ces propos reflètent le désespoir qui s'est emparé de nombre d'Arméniens qui découvrent à cette occasion combien la situation a peu changé. D'autres, comme l'éditorialiste du quotidien Azadamard évoquant les activités de la commission d'enquête parlementaire, expriment plutôt un pessimisme cynique : " Il serait naïf, écrit-il, d'attendre que justice soit rendue. Tout le processus actuel n'est pas destiné à ce que la justice l'emporte, mais à dissimuler derrière un rideau une catastrophe qui a été aussi destructrice pour la population arménienne de Cilicie ».⁵⁰ Mais, outre ces déclarations générales, on commence aussi à entendre des accusations visant directement le pouvoir. Le député K. Zohrab, manifestement excédé, explose à la tribune du parlement ottoman : " Le gouvernement reste fidèle aux vieilles traditions en niant les faits qui se sont produits, comme dans le cas des événements d'Adana, où il a longtemps réfuté le nombre des victimes qui a pourtant été confirmé par des informations officielles ultérieures ».⁵¹ La réaction de bon nombre de députés jeunes-turcs, en principe ouverts aux pratiques démocratiques, est à l'image de la réalité ottomane du temps : Zohrab est tout bonnement interrompu, tiré à bas de la tribune et molesté. On observe un autre fait révélateur au cours de la séance parlementaire du lendemain, 3 juillet : K. Zohrab et Vartkès Seringulian tentent ce jour-là de défendre, devant une assemblée majoritairement hostile, un projet de loi, pourtant déposé par le groupe jeune-turc, visant à instituer des syndicats ouvriers dans l'Empire ottoman.⁵² Le parallèle entre les arguments avancés par les deux députés arméniens et les réactions pour le moins conservatrices de certains de leurs collègues turcs illustre l'abîme culturel qui existe entre eux, y compris avec des députés réputés modernistes.

Au début de l'automne, malgré les quelques progrès enregistrés dans l'affaire cilicienne — nous avons vu comment le gouvernement et le Parlement l'ont gérée —, les milieux arméniens continuent à réclamer la réparation des dommages subis et la restitution des biens pillés. Compte tenu du contexte, qu'ils connaissent mieux que quiconque, on peut s'étonner de cette obstination à vouloir absolument que justice soit rendue dans un pays qui avait, jusqu'à un passé récent, une interprétation restrictive de ce mot. Mais les Arméniens sont manifestement décidés à mener à son terme cette affaire et à ne pas céder. Après avoir fait preuve d'une certaine souplesse en négociant directement avec le gouvernement ou les dirigeants jeunes-turcs durant tout l'été, ils refusent de se contenter de bonnes paroles, car l'affaire leur paraît trop lourde de menaces pour l'avenir et en trop flagrante contradiction avec les principes officiellement défendus par les Jeunes-Turcs.

Le 25 septembre, en séance publique de la Chambre, N. Djivanian, par ailleurs député au

49 Puzantion, n° 3823, daté du 10 mai 1909, p. 1.

50 Azadamard, n° 2, daté du 24 juin 1909, p. 1.

51 Azadamard, n° 9, daté du 2 juillet 1909, p. 2, compte rendu de la 104e séance.

52 Azadamard, n° 10, daté du 3 juillet 1909, p. 2, compte rendu de séance.

parlement ottoman et membre de l'Ittihad, défend les positions du gouvernement jeune-turc et reprend la thèse selon laquelle après l'" affaire d'Adana » les autorités ont évité de justesse les débordements et des massacres dans les provinces de l'Est. Interrrompu dans sa démonstration par un tollé général, Djivanian a cédé sa place à la tribune au responsable dachnakiste H. Chahriguijan, qui s'exprime au nom du Conseil politique. Après une analyse de la situation, le député révèle qu'en concertation avec leurs collègues arméniens du parlement ottoman, les membres du Conseil ont préféré éviter la discussion en séance du rapport de la commission parlementaire (de Babikian), car la majorité des députés était manifestement opposée à toute déclaration publique mettant clairement en cause les autorités turques, et qu'ils pensaient, en agissant ainsi, laisser les mains libres au gouvernement pour qu'il puisse travailler dans le sens souhaité.⁵³ Immédiatement après, le chef hentchakiste Hmayag Aramants intervient et tente de démontrer qu'il y a continuité entre les régimes hamidien et jeune-turc, mais que la politique de ce dernier, sans être divergente, est beaucoup mieux " maquillée » et menée sous couvert de la loi, comme cela fut le cas lors des procès d'Adana, dont les jugements ne peuvent, paraît-il, être légalement cassés par le gouvernement.

Malgré certaines opinions contraires, la grande majorité des députés a cherché à trouver une issue à la crise en maintenant le contact avec la Porte. Cependant, pour mieux signifier qu'il n'est pas disposé à céder devant les arguments ou les menaces de massacres avancés par les autorités, le Conseil politique demande au patriarche Eghiché Tourian de démissionner. Ce que ce dernier fait le 4 septembre, en signe de protestation contre l'inertie du gouvernement.⁵⁴ En marge de ces débats, libéraux et dachnakistes continuent à entretenir des relations avec la direction de l'Ittihad, qu'ils savent influente. Le manque de résultats concrets et, selon ses opposants, l'inadéquation des démarches effectuées par le Conseil politique provoquent la chute de la direction libérale-dachnak de la Chambre, qui élit un nouveau Conseil majoritairement constitué de conservateurs, avec comme chef l'inamovible Minas Tchéraz.⁵⁵ Ainsi, le " ventre mou » de la Chambre semble avoir pris au sérieux les menaçces du gouvernement. Au cours des débats qui suivent ce changement de direction, H. Aramants, soutenu par K. Zohrab, fait remarquer à l'assemblée réunie que ce n'est pas en élisant des gens de la vieille école qu'elle peut obtenir de meilleurs résultats. Qu'en outre, ceux-ci ignorent absolument tout des réalités quotidiennes des provinces et que, dorénavant, il n'est plus possible d'exclure les partis de la direction des affaires. Plus consensuel, Krikor Zohrab rappelle qu'il a essayé, à son retour d'exil, l'année précédente, de constituer un bloc entre les partis et l'intelligentsia, afin de les faire participer à la vie politique nationale dans le cadre prévu à cet effet, et qu'en définitive ce n'est pas faire du Conseil une annexe des partis que d'y élire certains de leurs militants, mais plutôt un moyen de les canaliser dans un cadre consensuel.⁵⁶ La crise suscitée au sein des instances arméniennes par l'affaire cilicienne exprime en fait une inquiétude profonde dans la classe politique. Le Puzantion rapporte des propos révélateurs tenus par Zohrab devant la Chambre : " On ne peut pas contester le comportement bienveillant du gouvernement actuel à notre égard, car nous savons fort bien que cinq mois auparavant il y avait un réel danger de voir les massacres d'Adana s'étendre à l'ensemble de l'Arménie, comme le prouvent les téle-

53 *Adénakroutiun*, op. cit., minutes de la séance du 25 septembre 1909, pp. 517-518 et 522-524.

54 *Ibidem*, minutes de la séance du 4 septembre 1909, pp. 493-494.

55 *Ibidem*, minutes de la séance du 30 octobre 1909, pp. 46-47.

56 *Ibidem*, pp. 49-50.

grammes et les lettres qui sont parvenus entre les mains de la direction nationale ».⁵⁷ Menaces qui sont confirmées par les informations communiquées par les réseaux consulaires européens en Anatolie. L'éditorial de Puzant Kéetchian, le patron de Puzantion, résume en quelques lignes le dilemme auquel sont confrontés les cercles arméniens : " Depuis un certain temps, une sorte de phénomène pessimiste se diffuse parmi nous, qui dit que le Comité ottoman [comprendons le CUP], s'il n'en a pas été l'organisateur, n'était pour le moins pas opposé aux massacres d'Adana, dont il a été grandement satisfait. Il est de la plus haute importance de clarifier cette question, car il est incontestable que le Comité ottoman contrôle la direction actuelle du pays et que ses orientations, ses décisions ont une signification vitale pour le peuple arménien. Si, à l'avenir, le Comité ottoman veut matériellement et moralement détruire les Arméniens, il serait souhaitable que nous en soyons dès à présent informés, pour que nous songions dès lors à notre avenir, c'est-à-dire à nous lever et à quitter ce pays. Pour notre part, cela fait six mois que nous nous occupons d'examiner cette question. Nous avons connaissance des télégrammes et des rapports reçus par le Patriarcat, et nous recevons nous-mêmes, sans cesse, des correspondances des régions à population arménienne, provenant de milieux très divers. Cependant, nous ne sommes pas parvenus à la conviction que le Comité ottoman a voulu faire massacer les Arméniens ».⁵⁸ Si l'éditorial de P. Kéetchian ne tranche pas la question clé que tout le monde se pose, à savoir l'implication ou non du CUP dans ces massacres, il n'en traduit pas moins un doute pesant et le sentiment diffus que la présence des Arméniens dans l'empire est déjà contestée.

En décembre de la même année, H. Khosrovian présente, au nom de la nouvelle direction du Conseil, un rapport sur les suites données par le gouvernement à ses requêtes et demandes de réparation. Il annonce ainsi que cinq autres condamnés à mort arméniens ont été graciés et quarante-deux masseurs pendus ; qu'une partie des prisonniers a été libérée, mais que, sur le fond, les organisateurs de la boucherie n'ont pas été inquiétés et que rien n'a été fait pour faciliter le retour dans leurs familles des enfants enlevés.⁵⁹ Malgré tout, le catholicos de Cilicie Sahag II Khabayan, qui avait démissionné en signe de protestation, en même temps que le patriarche, est revenu sur sa décision et a demandé à son homologue stambouliote, Eghiché Tourian, d'en faire autant. Ainsi se trouve indirectement posée la question essentielle qui anime les débats de la Chambre au cours des années 1908-1909 : à savoir jusqu'où demander réparation et le rétablissement de la sécurité des biens et des personnes sans provoquer de nouveaux massacres ?

C'est précisément sur ce sujet que K. Zohrab fait une nouvelle intervention d'une heure, après avoir demandé le huis clos et la non transcription de son discours.⁶⁰ On le comprend, car l'exécution de quarante-deux assassins de Cilicie a provoqué dans l'opinion publique turque une émotion considérable. Certes, les véritables responsables n'ont pas été visés, mais l'exécution de comparses est suffisante pour provoquer la chute du premier ministre, Hilmi pacha, remplacé par Hakkı, l'auteur de la fameuse déclaration faisant porter la responsabilité des massacres sur les Arméniens.⁶¹ Certains députés considèrent que l'affaire cilicienne est un cas exemplaire et que si la Chambre ne mène pas le combat jusqu'au bout pour obtenir réparation, il ne faut pas compter sur une amélioration du sort des populations arméniennes dans les provinces, qu'il

57 N° 3924, daté du 20 septembre, p. 1, éditorial.

58 *Ibidem*, p. 1.

59 *Adénakroutiun*, op. cit., minutes de la séance du 18 décembre 1909, pp. 127-129.

60 *Ibidem*, p. 130.

61 Déclaration au *Temps* reprise dans *Azadamard*, n° 12, daté du 6 juillet 1909, p. 1.

s'agisse de la restitution des terres confisquées ou du contrôle des tribus kurdes. En définitive, la Chambre charge les députés au parlement ottoman et notamment Krikor Zohrab, Hampartsoum Boyadjian et Vartkès Seringulian de tenter une nouvelle démarche auprès de leurs collègues turcs. Geste significatif, le Conseil politique demande en même temps au patriarche Tourian de reprendre ses fonctions.⁶² Les cercles arméniens ont manifestement décidé de renoncer à demander des comptes par crainte de nouvelles violences.

**Ույմոնդ Գևորգյան
Աղանայի կոտորածների քաղաքական կառավարումը
ամիսնիում**

Հոդվածում քննության է առնվում Աղանայի կոտորածների կազմակերպման և իրականացման մեջ տեղական և կենտրոնական իշխանությունների ներգրավվածության հարցը: Անդադարձ է կատարվում այն կարևոր հարցին՝ արդյո՞ք Աղանայի ողբերգությունը կազմակերպվել էր կենտրոնացված կառավարության, թե՛ տեղական իշխանությունների կողմից: Տարաբնույթ սկզբնադրյուրների օգտագործման և դեպքերի օրյեկտիվ ներկայացման միջոցով ևս մեկ անգամ ապացուցվում է Աղանայի կոտորածների իրական կազմակերպիչների դերը և հերքվում այն կեղծ դրույթը, թե կոտորածները եղել են անկարգությունների հետևանքով և ոչ մի կապ չունեն կենտրոնական իշխանությունների հետ:

---

62 Kévorkian, "Les Massacres de Cilicie d'avril 1909 », *art. cit.*, pp. 143-153 et 161.

ԱԴԱՆԱՅԻ 1909 թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

Տարեկի Ղալթախչյան

1908 թ. գարնանը տեղի ունեցած երիտրուքերի հեղաշրջման հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում վերականգնվեց 1876 թ. սահմանադրությունը,¹ և երկրում առժամանակ հաստատվեց մամուլի ազատություն: Սահմանադրության ընդունումը և երիտրուք կառավարողների շրայլ խոստումներն ընդհանրական հայրենիքի, Օսմանյան կայսրության բոլոր ազգությունների ազատության ու իրավահավասարության մասին լավատեսություն էին ներշնչում հայ հասարակությանը, այդ թվում և՝ հայ լրագրողներին: Սակայն այս բարենպատ ժամանակաշրջանը շոտով ավարտվեց, և երիտրուքերը, մոռանալով հեղաշրջման ընթացքում իրենց սատարած ազգային փորքամասնությունների ներկայացուցիչներին տված խոստումները, արագորեն սահմանափակումներ մտցրեցին խոսքի ազատության մեջ:² Սահմանադրության և իրավահավասարության կարգախոսների նկատմամբ հայ ժողովրդի հավատն ու վատահությունը լրցորեն սասանվեց 1909 թ. ապրիլին Աղանայի նահանգում կազմակերպված կոտորածներով, որոնց հետևանքով զոհվեցին մոտ 30000 հայեր:

Աղանայի ջաղոքերը շրջադարձային նշանակություն ունեցած պոլսահայ և ընդհանրապես արևմտահայ մամուլի համար, որն ազատվեց երիտրուքական կառավարության և կոսակցության՝ երկիրը քաղաքակրթելու և եկոպականացնելու երևութական ու կերծ ձգությունում նկատմամբ ունեցած պատրանքներից:

1909 թ. ապրիլին Աղանայում կազմակերպված հայության կոտորածներին հաջորդող առաջին ամիսներին արևմտահայ մամուլի հրապարակումները ցույց են տալիս, որ ջաղոքերը հայերի համար անսպասելի էին (թեև հայ ժողովրդի նկատմամբ բռնությունների ու ջաղոքական բնույթով, սակայն հրապարակվեցին նաև խիստ արժեքավոր նյութեր (հայ և օտարերկյա ականատեսների վկայություններ, դիվանագիտական փաստաթղթեր, արտասահմանյան մամուլում լույս տեսած հոդվածներ և այլն), որոնք հայ հասարակությանը ներկայացրին Աղանայի 1909 թ. կոտորածների ողջ ընթացքն իր աղետայի հետևանքներով՝ այն հիմնավոր եզրակացությամբ, որ ջաղոքերի իրական կազմակերպիչները երիտրուքերն են:

Մինչև սահմանադրության հոչակումը Աղանայում կյանքն ընթանում էր համեմատաբար խաղաղ՝ առանց սովորական այն հալածանքների, որոնք առկա էին մյուս նահանգներում, սակայն դրանից հետո նկատվեց որոշակի լարվածություն հայերի և քուքերի միջև, ինչը հետևանք էր սահմանադրության հոչակմանը նվիրված բազմաթիվ ցնծության

1 1876 թ. «Նոր օսմանները» գահընկեց արեցին սուլթան Աքդուլ Ազիզին և նոր գահակալ Աքդուլ Համիդ II-ին հարկադրեցին ընդունել իրենց պարագլուխներից մեջ՝ Միջիադ փաշայի կազմած սահմանադրությունը, սակայն Աքդուլ Համիդ II-ը 1878թ. վերացրեց սահմանադրական վարչակարգը և ստեղծեց միահենծան բռնակալական իշխանություն: Երիտրուքական հեղաշրջման մասին մանրամասն տես Ռուլյովա B., Մլադուրեցկայ քերոլուց 1908-1909 թ. M., 1977, Մանեկշտամ Ա., Երիտասարդ թյուրքերի պետությունը, Էջմիածին, 1916, Feroz Ahmad, The Yong Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908-1914, London, 1969, Buxton R. C., Turkey in Revolution, London-Leipzig, 1909:

2 Սահակյան Տ., Մամուլի գրաքննությունը և լրահոսի նկատմամբ կիրառվող արգելվները Օսմանյան թորքայում 1914-1916թթ., Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, ՀՅԹԻ, թիվ 6, Եր. 2002, էջ 35:

Տարեկի Հայրախցան

հավաքների և հայերի մեծարման, որոնց իմաստը հետամնաց մուսուլմանները սխալ ընկալեցին և մասնակցեցին կազմակերպված ջարդերին ու թալանին:³ Ոգևորության այս շրջանում Թուրքիայի պատմության մեջ աննախաղեա հայերի և թուրքերի համերաշխության ցույցեր էին կազմակերպվում, թուրքական թերթերում բազմաթիվ հոդվածներ էին հրապարակվում հայ ժողովրդի մասին, հնչում փոխադարձ բարեմադրանքներ: Եթե 1908 թ. աշնանը հիմնվեց հայկական «Ժամանակ» օրաթերթը, շորջ տասը թուրքական թերթեր («Սապահ», «Իզգամ», «Յենի զազետա», «Սաատեր», «Թանին», «Հուգուզը ումումին», «Թերձիմանը հազիգար») ողջունեցին իրենց գործընկերներին՝ բարձր գնահատելով հայերի դերը թուրքական մշակույթի զարգացման գործում և ազատության համար մղված պայքարում:⁴ Նման միջոցառումներն առիթ հանդիսացան թուրքական հետադիմական շրջանների մոտ նախանձի և ատելության բորբքմանը հայերի դեմ:

Դարասկգրի՝ մինչև Արդուլ Համիդի բռնապետության ավարտը, Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում լուս էին տեսնում շորջ երկու տասնյակ հայկական պարբերականներ, իսկ 1908 թվականից մինչև Մեծ Եղեռն՝ ավելի քան 120 թերթեր և ամսագրեր:⁵ 1908-1914 թթ. արևմտահայ մամուլի զարգացման առանձին փող է: Այս շրջանում Կ. Պոլսում շարունակվում էին հրատարակվել հրապարակախոսական ու հասարակական արժեկշոռվ առանձնացող «Բյուզանդիոն» (1886-1918, տնօրեն՝ Բ. Քեչյան) և «Մանզումե-ի Էֆրյար» («Մտորումների շարք», 1866-1919, հրատարակվում էր հայերեն, տնօրեն՝ Հ. Գայսերյան) օրաթերթերը: Իր հասարակական ու մշակութային կարևոր նշանակությունն էր պահում «Արևելյան մամուլ» շարաթաթերթը (հրատարակվել է մինչև 1909 թ): Հեղափոխությունից հետո սկսեցին լուս տեսնել Կ. Պոլսում «Ժամանակ» (1908-1914), «Կոհակ» (1909-1914), Զմյուռնիայում՝ «Դաշինք» (1909-1919) և «Աշխատանք» (1910-1914) թերթերը և այլն: Նկատելի էր նաև Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում հրատարակվող պարբերականների թվաքանակի շեշտակի աճ:⁶ Այս շրջանում միայն Կ. Պոլսում հրատարակվում էին տասից ավելի արևմտահայ երգիծական պարբերականներ, որոնց ծնունդն իսկ ազատ մամուլի սկզբնավորման յուրօրինակ ցուցիչ էր: Պալմիրա Բրումերը 1908-1911 թթ. Կ. Պոլսի երգիծական մամուլի պատմությանը նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ ցույց է տալիս, որ երգիծական մամուլն այս շրջանում այնքան ակտիվ և անկանոն էր, որ իր քաղաքական ծաղրանկարների մեկնարանման միջոցով ճնշում էր գործադրում Արդուլ Համիդ II-ի վրա՝ ընդունելու սահմանադրական վարչակարգը:⁷

Սահմանադրության առաջին օրերին հայ կուսակցությունները չունեին իրենց պաշտոնաթերթերը, բավարարվում էին զերազանցապես բանավոր բարոզությամբ և իրենց զա-

3 Տե՛ս Հ. Յ., Ածանուած աշխարհական պատմությունը, Երևան, 1909, ս. 5:

4 Տե՛ս Սուլփանիա Գ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, ԽՍ. III, Եր., 1975, էջ 12

5 Օսմանյան կայսրությունում գրաքննության կասեցմամբ հայութափոր նոր պարբերականներ հրատարակվեցին, ինչպես դա հետևեց Ֆրանսիական հեղափոխությանը: (Tülay Keskin, Feminist/Nationalist discourse in the first year of the Ottoman Revolutionary (1908-1909) Readings from the magazines of Demwt, Mehashi an Kadin (Salonica), The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara, 2003) Հեղափոխությունից հետո լուս ընծայված պարբերականների ընդհանուր թիվը ներկայացնելու համար հետինական մեջքերում է տարբեր աղբյուններ. ըստ դրանցից մենք, եթե 1879-1907 թթ. լուս էին տեսնում 103 թուրքական թերթեր, ապա միայն 1908թ հրատարակվեցին 240 նոր պարբերականներ, իսկ, ըստ մեկ այլ աղբյուրի՝ 1908 թ. նոր թերթերը 353-ն էին, 1910 թ.՝ 130, 1911թ.՝ 124 (դրանցից շատերը միայն մի քանի համար տպագրվեցին):

6 Տե՛ս Խառասոյան Ա., Արևմտահայ մամուլ XX դարի սկզբին, Ժուռնալստիկա (Տեսության և պատմության, հարցեր), պ. Ա., Ե., 1999, էջ 79-80:

7 Tülay Keskin, Feminist/Nationalist discourse in the first year of the Ottoman Revolutionary (1908-1909)..., p. 9.

դափարները՝ տարածում գոյություն ունեցող թերթերով:⁸

1908 թ. Երիտրուրքերի հեղաշրջումից հետո պարբերական մամուլի գործունեության համար սկսված բարենպաստ ժամանակաշրջանը՝ պայմանավորված գրաքննական հսկողության վերացմամբ, մեծ ոգևորություն առաջացրեց արևմտահայ մտավորականության շրջանում: «Ինչ ծանր անարգանք էր մարդկային հանճարուն այն ատելի և անխու գրաքննութեան ներկայութիւնը մամլուն քով: Այդ խաւարի պաշտօնայք խոյս տուին լոյսէն, կը յուսանք, որ ալ չվերադառնան», - գրում է արևմտահայ գրող-հրապարակախոս Թեոդիկը (Թեոդորոս Լարճնաճյան) 1909 թ. «Ամենուն տարեցույցում»:⁹ «Ժամանակ» օրաթերթի առաջին համարում լույս տեսած «Կասկածուները» հոդվածում գրող-հրապարակախոս Զապել Եսայանը 1908 թ. հովհանու 11(24)-ը պատմական դարձած թվական է համարում, որից հետո արևմտահայ մամուլը, որը մինչ այդ լուսում էր, բարձրածայնեց համերաշխության, եղբայրության, անհրաժեշտ պայքարի և քաղաքացիական պարտավորությունների մասին: Զ. Եսայանը, խոսելով հեղափոխության շնորհած ազատության մասին, ափսոսանք է հայտնում, որ կան հոռեւտեսներ, որոնք կասկածներ են սերմանում հայության մեջ: Հեղինակը վստահեցմում է, որ իին օրերն այլևս չեն վերադառնա, և հոռեւտությունը դիտում է որպես տխուր երևույթ նոր կյանքի մեջ:¹⁰

Այս շրջանում արևմտահայ մամուլի էջերում հաճախ էին հնչում կարծիքներ, որ հեաց մամուլը պետք է ցոյց տար հայ ժողովրդի վերքերը բուժելու միջոցները և այն ուղին, որին պետք է հետևեր ժողովորդը, և որ մամուլը պետք է լույս սփռեր խավարում գտնվողների վրա: Մինչդեռ ընթերցող հասարակությունը դատապարտված էր շարունակել կարդալ անձնական պողթկումների արդյունք դարձած հրապարակումներ:¹¹ Ըստ արևմտահայ լրագրող Ենովք Արմենի՝ պոլսահայ և ոչ մի թերթ, բացառությամբ «Բյուզանդիանի», չկարողացավ հեռատեսորեն և անկաշկան վերլուծել քաղաքական դեպքերը. «Լրագրութիւնը, ինչպես բռնապետութեան շրջանին, նոյնպէս ազատ մամուլի շրջանին ալ, չկրցաւ հանդիսանալ դեկավար ուժ մը՝ որ տէր ըլլար նտարրական հոսանքին, զայն վարեր գիտակցօրէն և ուղղէր իր արժանի դերին»:¹² Քանի որ Կոստանդնուպոլիսն ու Զմյուռնիան արևմտահայ հասարակական մտքի կենտրոններն էին, որտեղ հրատարակվում էր արևմտահայ պարբերականների գերակշիռ մասը, ապա հենց այդ քաղաքների հայկական մամուլը պետք է հասարակության ուշադրությունը սևուեր գավառում սկսված բռնությունների խնդրի վրա:

Երիտրուրքերի հեղաշրջումից հետո արևմտահայ թերթերում զգալի տեղ էր հատկացվում բռնատիրության տարիների վերապատճերին, տպագրվում էին մեծ քանակությամբ հուշեր: Նկատելի է նաև հայ ազգի թերթությունների մեջ խորանուխ լինելու քննադատական ձգուումը, մինչդեռ երկրորդական նշանակություն էր տրվում երկրում օրեցօր ահազնացող տնտեսական ու քաղաքական բռնություններին (զավարի դրության վատթարացում, օսմանյան խորհրդարանի ընտրություններում փորբանանությունների ընտրական իրավունքների կազմակերպված ունահարում և այլն): «Ֆրու-Փրու» շարաթաթերթի տնօրեն Վահան Փափազյանը, անդրադառնալով մամուլում արծարծվող՝ հայերի նկատմամբ բռնությունների, վիլայեթներում ոչ հայ կուսականներ նշանակելու և այլ խնդիրների նկատմամբ հայ ընթերցողի ունեցած հետաքրքրությանը, գրում է. «... ձեր խուալն է աշխարհը

8 Տնտ Սիրունի Յ., «Ազատամարտ»ի սերունդը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, թի 7, էջ 81:

9 Արանալյան Մ., Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցը» 1907-1929, Եր., 1981, էջ 27:

10 Տնտ «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 15-18.X.1908:

11 Տնտ «Փինիկ», Կ. Պոլիս, 1909, թի 4, էջ 1: Տնտ նաև «Անդրանիկ», Սեբաստիա, 5-18.XII. 1909:

12 Ենովք Արմեն, Թրքահայ գրականութիւնը մամուլի ազատութեան թականին, Ղալաթիա, 1909, էջ 12:

Տարեկի Ղալթախչյան

մութ տեսնել, յուսահատական գտնել իրաց վախճանը եւ կոկորդիլոսի կեղծ արցունքներ թափել ձեր այնքան սիրած հայրենակիցներու թշուառութեան վրայ»:¹³

Սակայն Ադանայի 1909 թ. ջարդերը արևմտահայ մամուլը դուրս բերեցին այս թմբի-րից. նամուլի ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց զավառում սկսված բռնությունների հարցը: «Արևելյան մամուլի» հողվածագիր Լևոն Մկրտիչյանը ցավով է նշում, որ հայ ժողովուրդը չարաչար սխալվել ու խարվել է՝ մի պահ հուսալով, թե թուրք սահմանադրական կառավարությունը արմատապես պիտի հեղաշրջեր երկիրը. այն նույն հին, կործանարար քաղաքականության շարունակողն էր, որի անմշական հետևանքներից մեկը եղավ Ադանայի ջարդը:¹⁴ «Կոհակ» շարաթաթերքը 1909 թ. մայիսի 30-ին հրապարակած հողվածում հաղորդում է, որ «Սահմանադրութեան հոչակումն ի վեր մեր թշուառացած հայրենիքը ոչ միայն իր որդիներու ստեղծագործ ու շինարար աշխատանքի պտուղները վայելելու քաղլոր չունեցաւ, այլ սարսափի, կոտորածի կեանք մըն ալ անցուց և այժմ չգիտէ, թէ ինչ պիտի զայ իր զլիսին: ...Կիլիկիայի կոտորածները եւ նաև դեպքերը զօրաւոր պատճառներ են, որոնք առաջացնում են անվստահութեան ու թշնամութեան զգացումներ»:¹⁵ Իսկ «Կառավինատ» քաղաքական-երգիծական շարաթաթերքի «Զարդարեր հողմունք» հողվածում կարդում ենք. «Որո՞ն մտքէն կ'անցնէր թէ մէկ իշնող Համիտի փոխարէն բիրաւոր Համիտներ պիտի բուսնէին. որո՞ն մտքէն կ'անցնէր թէ Սահմանադրութեան վերահաստատումը աւելի փորձանաւոր պիտի դառնար քան Բռնակալութեան շարունակումը»:¹⁶

Հայ հասարակությունը սկզբնական շրջանում հավատաց երիտրուրքերի անիմոն հավաստիացումներին, թե Կիլիկիայի կոտորածները կազմակերպել են համիդյան վարչակարգի հետևորդները: «Բյուզանդիոնում» տպագրված լրատվությունից տեղեկանում ենք, որ Զմյուռնիայի զինվորական հրամանատարն այցելել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Եղիշե եպ. Դուրյանին և, խոսելով Ադանայի վերջին կոտորածի մասին, հաստատել, որ այն կազմակերպել են բրնապետության կողմնակիցները:¹⁷ Սկզբնական շրջանում «Ժամանակը» ևս հավատում էր, որ Ադանայի ջարդը «հին իրադարձությունների հետևանք է», և Վաստակեցնում էր ժողովրդին, որ հայության նկատմամբ որևէ մասնավոր թշնամանք չկա, քանի որ հայ ժողովրդի ճակատագիրը կապված է երկրի ընդհանուր ճակատագրի հետ:¹⁸ Իսկ «Արևելյան մամուլը» արդեն ապրիլի 28-ին գրում է. «Այդ ամէն ահուելի եւ սարսափելի դեպքերն ու իրողութիւնները մեծ մարդասպանին վերագրուեցան եւ մեզի կ'մնար յամոզվիլ ու ընդունիլ այս վերագրումը, իբրև ամէնէ մեղմացուցիչը եւ նպատակահարմարը՝ միմիթարութեան ամենափորք եզր մը գտնելու համար»:¹⁹ Հատկանշական է, որ այս հրապարակման մեջ ընդգծվում էր նաև այն, որ հայերը չէին ցանկանում հավատալ երիտրուրքերի մեղակցությանը: Երիտրուրքերի նկատմամբ հայերի վստահության մասին է խոսվում նաև «Նյու Յորք թայմս»-ի 1909 թ. ապրիլի 23-ին հրապարակված հայորդագրության մեջ. «Հայերը, ընդունելով, որ կոտորածները կազմակերպել և իրագործել են համիդյան վարչակարգի հետևորդները, հետագա պաշտպանություն են սպասում երիտրուրքերից»:²⁰

13 «Ֆրու-ֆրու», Կ. Պոլսի, 1909, թի 5, էջ 1:

14 «Արևելեան մամուլ», Զմյուռնիա, 1909, թի 23, էջ 53:

15 «Կոհակ», Կ. Պոլսի, 30.V.1909:

16 «Կառավինատ», Կ. Պոլսի, 1910, թի 9, էջ 132:

17 «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլսի, 23.IV-6.V.1909:

18 «Ժամանակ», 4-17.IV.1909:

19 «Արևելյան մամուլ», 1909, թի 18, էջ 509-510:

20 Kloian R., The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press 1915-1922, USA, 2004,

Զարդերը համիդյան վարչակարգի հետևորդների կողմից կազմակերպելը հավանական էր թվում այն պատճառով, որ ին պաշտոնյաներից շատերը երիտրուրքական հեղաշրջումից հետո էլ, հատկապես զավառներում, պահպանում էին իրենց դիրքն ու հեղինակությունը: Սակայն կարծ ժամանակ անց՝ մայիս-հունիս ամիսներին, պղևահայ մամուլին հայտնի դարձավ Զարդերին երիտրուրքական իշխանությունների ոչ միայն մասնակցությունը, այլև կազմակերպիչ դերակատարությունը: Կառավարությունը պատասխանատուններին պատժելու փոխարեն ոչ միայն կոտորածների ողջ մեղքը բարդեց հայերի վրա, այլև արգելեց անզամ սպանվածների անունները հաղորդել իրենց հարազատներին՝ թույլատրելով հիշատակել միայն ողջ մնացածներին: Տարօրինակ չէ, որ հայ կոտորելը չէր արգելվում, սակայն սպանվածների անունները տեղեկացնելի արգելվում էր:²¹

Մայիսի 13-ին «Ժամանակում» լույս տեսավ Զարդերի ականատես Լևոն Փափազյանի հոդվածը, որում հեղինակը կոտորածների կազմակերպման ընթացքում անուրանայի էր համարում «Եթիտալ» («Երևակայություն») լրագրի խմբագրապետ Իհսան Ֆիքրիի դերը, որը, Աղանայում Զարդեր հրահրելու գործում Եթթիհատին օգնող ամենամեծ ուժը լինելով, տպագրում էր հայերին զրպարտող սուս լուրեր:²² Նման հրապարակումները նպատակ ունեին մահմեղականներին գրգռելու հայերի դեմ. «Եթիհաթապաշտներուն դրդիչներու բուն նպատակները թէեւ քաղաքական էին, քայլ անոնք կրօնական մոլեռանդրությունը գրգռելով միայն կրօնային իրենց այդ նպատակներուն հասնի»:²³

Արևմտահայ մամուլում օր օրի գերակշռում էին հոչակված սահմանադրության նկատմամբ քննադատական և անվատական վերաբերմունք ունեցող նյութերը: Իսկ ավելի ուշ «Բութանիա» պարբերականում հոդվածագիր Ա. Պազպազյանը, խոսելով սահմանադրության հոչակության հետո խոստացված համերաշխության և այդ ուղղությանը ոչ մի քայլ չարած երիտրուրքերի մասին, համոզված է, որ «որևէ գաղափար մը կարելի է իրականացնել հոն՝ ուր զանիկա ըմբռնելու, մարտելու կարողությինն ու տրամադրությինը կայ: ...այլապէս, ինչով բացատրել այն բոլոր սարսափներն ու ատելությները՝ որ սահմանադրության առաջին օրերուն իսկ անցաւ հայարնակ զաւաներու, քաղաքներու վրայէն....: Ինչպէս մեկնել, ու ինչով արդարացնել վերջապես Աստանայական Մեծ Եղեռնը, որ ամենն խոչը վերը բացաւ Հայութեան կողին վրայ...»:²⁴ Այս կոտորածները հասարակության կողմից չեն ընկալվում որպես առանձին դեպքեր, այլ՝ շարունակական քաղաքականության մի մաս: Արևմտահայ մամուլի էջերում այս Զարդերը համիդյան կոտորածների հետ համեմատելի է ավելի սարսափելի էին ներկայացվում և նույնիսկ բնորոշվում որպես Մեծ Եղեռն, երբեմն ակնարկվում էր նաև սպասվող ավելի մեծ արհավիրքի մասին:²⁵

Արևմտահայ մամուլի էջերում տեղ գտան նաև Զարդերի գեղարվեստական նկարագիրը կրող հրապարակումներ: «Տիսոր խոհեր Աստանայի կրորուստին առթիվ» հոդվածում հեղինակը, նկարագրելով «արհինոտ հայրենիքն ու տիսրատեսի իրականութիւնը», նշում է, որ հայությունը ստիպված է «ապրիլ առանց ապագայի, ապրիլ առանց ժայիտի, ապրիլ ցաւոտ ու փշոտ սրտով, միշտ ձեռքը կուրծքին... միշտ սուրը գրիսուն...»:²⁶

Կիլիկիայի կոտորածներից հետո երիտրուրքական իշխանությունները սաստկացրին

6երդիր, թ. 17.

21 Աշմեան Հ., Աստանայի Եղեռնը և Գոնիայէ յուշեր, Նիւ Եռք, 1950, էջ 22:

22 «Ժամանակ», 13-26.V.1909:

23 «Սասուն», Վ. Պոլիս, 1909, թի 3, էջ 1-2:

24 «Բութանիա», Աստանայ, 1910, թի 7, էջ 1-2:

25 «Ակետարեր», Վ. Պոլիս, 1910, թի 1, էջ 21:

26 «Անդրանիկ», Սեբաստիա, 16.V. 1909:

Տարեկի Ղալթախչան

արևմտահայ մամուլի նկատմամբ հետապնդումները: «Զայն հայրենյաց» շաբաթաթերթը հաղորդում է, որ «Մանզումի էֆյարում» հրապարակված «Ընդհանուր ջարդ» հոդվածի համար Ա. Քյուրքճյանը և թերթի արտոնատերը ենթարկվել են հետապնդումների, և նրանց գործերը հանձնվել են Պատերազմական ատյան, իսկ «Բյուզանդիոն» օրաթերթի հրատարակությունը դադարեցվել է (տուգանքների ենթարկվեց և որոշ ժամանակով դադարեցվեց նաև «Մանզումի էֆյարը»):²⁷ Արևմտահայ մամուլի նկատմամբ վերսկսված հետապնդումների առիթով Թեոդիկը գրում է. «Տպագրական տեսչութեան մոլեգնու հարկերի տակ վերստին իր կեղակարծ ներկայութիւնն էր դրել» գրաքննությունը, որի նպատակն էր «սանձել մասնաւրապէս իրերապարսաւ պայքարը» և հատկապես «իրենց կապանքները թօթափած... տարիների բռնակալութեան դէմ քինայույզ յարձակումներ» գործող լրագրողներին:²⁸

Զարդերի հենց սկզբից Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի հայկական պարբերականների էջերում տպագրվեցին աղետալի դեպքերը մանրամասն նկարագրող ականատեսների վկայություններ: Հասարակական գործիչ Արշակունի Թեոդիկը (Ճեզվեճյան), որը «Ազգանվեր հայուհյաց ընկերության» կողմից աղետյաններին օգնելու համար մեկնել էր Կիլիկիա, գրում է, որ շատ հայերի տներում նույնիսկ արգելված էր թերթերում հրապարակված ականատեսների սարսափելի պատմությունները կարդալ, քանի որ «անոնցմով խորապէս ազդուսողներ էին եղած, զգայնիկ անձեր՝ սոսկում ցնցում, ցնցում՝ տագնապ ծածանուտ՝ հիվանդ ինկած էին»:²⁹ Ապրիլի 2-ին Աղանայից փախստական մի հույն պատմում է. «...Հայոց թաղը կրակի մէջ էր. տուն մը այրեցին, որուն մէջ 250 հոգի լեցուած էին, նաւու որիշ շատ մը տուններ, և դեռ կրակի մէջ էր... ճամրուն վրայ 500 տուննոց Հայ գիտ մը այրացաւեր ըրած էին. Մարդ չէր մնացած... Զարդն սկսաւ երեկ իրիկուն ժամ 3ին, եւ դեռ լրացած չէր այս առաօս: Զօրքերն օգնեցին ամէն կերպով. Իրենց հրացաններով թէ մարդ զարկին եւ թէ խանութներու դրունները կոտրելով օգնեցին, և իրենք ալ լցուեցան աւարով: Էշրաֆն և ուլեման³⁰ կրնային առաջքն առնել, բայց թուրքերը կ'ըսէին թէ վերէն հրաման կար որ չմիջամտեն: ... Աստուած ողորդի այս բազմաչարչար Ազգին»:³¹ Զարդերի ականատես Հակոբ Թերզյանը գրում է, որ Կ. Պոլսի մի օրաթերթի ցանկացել է հեռագիր ուղարկել «սարափելի ջարդ, թալան, հրդեհ, սոսկալի թշուառութիւն, պաշարման վիճակ» բռվանդակությամբ, սակայն հեռագրատան պաշտոնյանները չին ընդունել՝ ասելով, որ կուսական արգելել է շարդի մասին հեռագիր ուղարկել, և իրենց տրված հրամանի համաձայն՝ խճրագրում էին նման հեռագրերը «ոոջ առողջ ենք» խորքերով:³²

Կոտորածների ընթացքում և հետո Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի հայ մամուլում հրապարակվեցին նաև օստար ականատեսների վկայություններ և այդ օրերին արտասահմանյան մամուլում լուս տեսած նյութեր: «Աստանայի ջարդերն ամերիկացի միսիոնարներուն համեմատ» խորագրով «Բյուզանդիոնը» տպագրեց հեռագրերի շարք: Աղանայում ամերիկացի միսիոններների դեկավար Ուլիյամ Շեմբերսը մայիսի 1-ին Մերսինից Լոնդոն ուղարկած հեռագրի մէջ գրում է. «... Զարդը կատաղաբար վերսկսաւ կիրակի օրը: Ապրիլ 12(25)ին, զօրքերն ու պաշրապուգները սարսափելի հրացանաձգութիւն մը սկսան Հայոց վարժարանի վրայ, ուր իբր երկու հազար անձինք ապաստանել էին: Խսկոյն հրդեհեցաւ շէնքը, եւ

27 Տես «Զայն հայրենեաց», Կ. Պոլսի, 10-23.IV.1909:

28 «Ամենուն տարեցոյցը», Կ. Պոլսի, 1916-1920 թթ., էջ 270:

29 Թեոդիկ Ա., Ամիս մը ի Կիլիկիա, Կ. Պոլսի, 1910, էջ 24:

30 Թուրք երեկիներ և հոգևոր դասի մերկացուցիչներ (eşraf, ulema):

31 «Բիուզանդիոն», Կ.Պոլսի, 8.IV-21.V.1909: Տես նաև «Զայն հայրենեաց», 10-23.IV.1909:

32 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, Կ. Պոլսի, 1912, էջ 58:

շէնքէն փախչող ապաստանեալները դուրս երեւալուն պէս հրացանի բռնուեցան: Շատերն ալ կորան բոցերու մէջ: Աւերիչ հրդեհն անխափան շարունակեցան մինչեւ Գշ. առաօս, հրոյ ճարակ ըլլալով չորս եկեղեցիք և անոնց դպրոցները, և հարիւրաւոր տուններ...»:³³ Բյուզանդ Քեչանը հրապարակեց Տարսոնի ամերիկյան քոլեջի նախագահ Թոնմաս Քրիստիի վկայությունները, որը ջարդերի առաջին օրը Աղանայում էր եղել և, անձամբ շրջելով կոտորածների վայրերում, կազմել բազում վիճակագրեր, ցուցակներ ու տեղեկագրեր կոտորածների մասին: Քրիստին դատապարտում է Աղանայի կուսակալ Ջևադ թէյիհ՝ հայերին ջարդելու պատրաստությունները չկանխելու, կատարվածին որևէ արգելք չդնելու, այլ ընդհակառակը՝ գրգռիչ հեռագրերով շրջակա բնակավայրերի մահմեղականներին ևս հայերի դեմ տրամադրելու համար:³⁴ Անգլիայի հյուպատոսատան առաջին թարգմանիչ Պ. Ֆիցմորիսը, լինելով հայասեր և մարդասեր անձնավորություն, խորապես ազդված Աղանայի նահանգի արյունահեղ դեպքերից, ջարդերի առաջին օրերին հայտարարում է: «Ատանայի խոռվութիւնները արդէն նախապէս պատրաստուած ծրագրի մը հետեւանքներն էին և անոնք բնաւ որտև կապ չունին ունարսիննեռական այն շարժումին որ պայթեաւ անցեալ շարարու մէջ»:³⁵

Այս ամիսներին արևնտահայ թերթերի էշերում սկսեցին տպագրվել ջարդերի ընթացքը նկարագրող դիվանագիտական փաստաթյուրը: «Արևելյան մամուլի» 1909 թ. ապրիլի 28-ի համարում Մերսինում և Խսկեներունում (Ալեքսանդրետ) հավատարմագրված օտարահպատակ փոխհյուպատուսները³⁶ հրապարակեցին կիլիկյան կոտորածների վերաբերյալ պաշտոնական տեղեկություններ պարունակող երկու նամակ. «Պատմութիւնը այս դեպքերը պիտի արձանագրէ ամենասե գոյներով... Զարդ, թաղան, հրդեհ և բռնարարում առանց խոճահարութեան: Մարդկութիւնը կ'ահաբեկի այս տեսարաններէն: Ատանայի շրջականները (Հաճըն, Տեղոր Եղ ևն) ինչպէս նաև թարսու, զոհերով լեցուած է, մարդիկ, կանայք և երեխաններ և ասոնց մեռելական լուսիւնը ցոյց կուտայ աղէտին մեծութիւնը», - գրում է Մերսինի փոխհյուպատուը (13(26).IV.1909) և վերջում ավելացնում, որ ցանկալի է՝ քաղաքակիրք Եվլուպան հաշվի առնի XX դարում տեղի ունեցած այս անօրինակ դեպքերը և ըստ այդմ գործի:³⁷ Երկրորդ նամակում (12(25).IV.1909) Ալեքսանդրետի փոխհյուպատուը ներկայացնում է Աղանայի նահանգի ջարդերի արձագանքը շրջակա բնակավայրերում և տեղեկացնում, որ Դյորք Յոլի 5000 հայ բնակիչ ունեցող գյուղերը պաշարված են զինված 15000 բուրդ լեռնականներով և մի քանի հարյուր չերքեզներով. Բայսահ բանտի բանտարկյալները ազատ են արձակվել և ջարդում, թաղանում ու հրեհնում են տեղի գյուղերն ու ազարակները, նաև տեղեկացնում է, որ թուրքական մի նավ՝ 550 հոգանոց կանոնավոր գործով, ուղղվել է դեպի Դյորք Յոլ (Չոր Մարզապան) անողորությունը վերահաստատելու համար, և հույս է հայտնում, որ նրանք չեն միանա ջարդարարներին հայ ազգը մեկընդմիշտ ոչնչացնելու համար:³⁸

Զարդի բուն կազմակերպիչների՝ նոր իշխանությունների իրական պատկերը պէտք է ի հայտ գար նաև այն բանից հետո, երբ նրանք, ճիշտ համիլյան ոգով, կոտորածների ամբողջ մեղքը սկսեցին բարդել հայերի վրա՝ նրանց մեղադրելով զինված կոմիտե ստեղծելու, առանձին «թագավորության» երազանքներ փայփայելու և օսմանյան թուրքիան անդա-

33 «Բիւզանդին», 25.IV-8.V.1909:

34 Նոյն տեղում, 14-27.VII.1909:

35 «Արևելք», Կ. Պոլիս, 9.IV.1909:

36 Ցալոր, մեզ չի հաջողվել պարզել նրանց անունները և որ երկու ներկայացուցիչ լինելը:

37 «Արևելիան մամուլ», 1909, թի 18, էջ 519-521:

38 Նոյն տեղում, էջ 521-522:

Տարեկի Ղալթախչյան

մահատելու դավաճանական ձգտումների մեջ: Աղանայի Պատերազմական ատյանի՝ Բ. Դունն ուղղված տեղեկագրում հայերը մեղադրվում էին որպես անկախության կողմնակիցներ. Աղանան, ըստ այդ տեղեկագրի, հայերն ընտրել էին որպես խռովության համար առավել հարմար վայր և ի սկզբանե այստեղ միջոցներ էին ձեռնարկել և նախապատրաստել:³⁹ Միջոցների շարքում նշվում էր կայսրության տարբեր շրջաններից մեծ թվով հայ մշակների Աղանա գալը, որը գարնան և ամռան ամիսներին սովորական երևոյթ էր: «Աստանայի մեջ կ'ամփոփուեր ամենաստուար հայութիւնը իր տնտեսական ու հողագործական բարգաւաճ կեանքով», ուստի այս անգամ զիսավոր հարվածը հասցվեց Աղանայի ուղղությամբ, «քանի որ Աստանային տրուելիք հարածը Կիլիկիոյ սրտին տրուած մահացու հարուածը պիտի ըլլար»:⁴⁰ Հունիսի 6-ին վերը նշված տեղեկագրի բոլոր կետերին հակադառնող փաստարկներ է բերում իր վերլուծական հողվածում Բյուզանդ Քեչյանը:⁴¹

«Բյուզանդիոն» օրաթերթում տպագրված «Կիլիկյան արհավիրքը» հողվածում Սուրեն Պարթևյանը ևս, ներկայացնելով կիլիկիահայության կոտորածների ընդհանուր պատկերը, անդրադառնում է իշխանությունների բռնած դիրքին. «Ասենք կ'արդարացնեն կատարուած ու շարունակուող տուկավիթխար հրեշութիւնը: ...եւ կը համարձակին արինի մեջ լողացող Կիլիկեցին ամբաստանել իբրև ապստամք ու աճատական ձգտումներու գործիքն ու արտայալիչը: ...Մինչեւ երբ մեր արինն ու արցունքը պիտի հոսի «Հայկական թագաւորութեան» մը ցնորական, զառանցական վարկածին անունվ...»:⁴² 1909 թ. մայիս-հունիս ամիսներին «Արևելյան մամուլի» էցերում բազմաթիվ էին երիտրուրքական կառավարությանը քննադատող հողվածները, քանի որ ջարդերի բուն պատասխանաւությունը խոստովանելու փոխարեն, իշխանություններն ընտրել էին մեղքը հայերի վրա բարդելու քաղաքականություն:⁴³ Կոտորածներից անմիջապես հետո որպես կոտորածների մեղավորներ Մերսինում և Աղանայում բազմաթիվ հայեր բանտարկվեցին: «Մանզումեի էֆքյար» օրաթերթի մայիսի 4-ի համարում տեղեկանում ենք, որ Աղանայում արդեն 300-ից ավելի հայեր բանտարկված են, իսկ «Մերսինի մեջ բանտարկեալ ոճինը Մուտեղեանը, որուն յանցանքն է տունէն Լեռն թագաւորին սուրին պատկերը եւ մի քանի հայկական պատկերներ ենելը, Էւերեկցի երիտրարդ մը, որուն քովին նմանապէս պատկերներ եւ զքքեր եղած են...»:⁴⁴ Նման անհիմն մեղավրանքներից հետո «Արևելյան մամուլ», «Բյուզանդիոն», «Ժամանակը», «Մանզումեի էֆքյարը», «Զայն հայրենիցը» և այլ թերթեր հրապարակեցին կոտորածների կազմակերպիչներին՝ երիտրուրքերին, մերկացնող նյութեր:

Ուշագրավ են նշված թերթերի այն նյութերը, որոնք վերաբերում են Հասանքեկ գյուղի, Դյորք Յոլի, Հաճընի ինքնապաշտպանական հերոսական կրիվներին: Կազմակերպված ինքնապաշտպանության շնորհիվ հաջողվեց կասեցնել խուժանի ու զորքի հարձակումը և փրկվել ջարդից: «Ժամանակի» մայիսի 12-ի հրապարակումներից մեկում ավում է, որ թեև Դյորք Յոլի երեք գյուղերի 15000 հայեր, երկար ժամանակ պաշարված լինելով 30000 թորքերի կողմից, ի վերջո կարողացել են փրկվել, միևնույն է, հայերի ապագան

39 Տես Բյուզանդիոն, 3-16. VII. 1909:

40 Մուշեղ Եպիսկոպոս Սերովեան, նշվ. աշխ., էջ 11:

41 «Բյուզանդիոն», 6-19. VII. 1909:

42 Նոյն տեղում, 27. IV-10. V. 1909: Տես նաև Պարթևեան Ս., Կիլիկեան արհավիրքը, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 39:

43 Տես «Արևելեան մամուլ», 1909, թիւ 24, էջ 553:

44 «Մանզումեի էֆքյար», 4.V. 1909:

մութ է, քանի որ տեղի իշխանությունները «հայակերներ» են:⁴⁵ Կարելի է եզրակացնել, որ չնայած ինքնապաշտպանությունն ընկալվում էր որպես կոտորած կանխելու միակ ուղի, այնուամենայնիվ, հայ ժողովրդի հետագա ճակատագիրն անորոշ էր թվում: Կիլիկիահայության փրկության համար մամուլում շրջանառվում էին գաղղելու, դավանափոխ լինելու և օստար միջամտությունից օգնություն ակնկալելու միջոցները:⁴⁶ Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Դրոշակը» արևմտահայ մամուլին կոչ էր անում գործադրել բոլոր ուժերը արտագաղթի վտանգավոր գործընթացը կանխելու համար, քանի որ համիլյան կոտորածներից հետո անգամ այն այսքան մեծ չափերի չէր հասնում:⁴⁷ Աղանայի եղեռնի մասին օսմանյան խորհրդարանի համար պատրաստած իր տեղեկագրում Հակոբ Պապիկյանը ցավով եզրակացնում է, որ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամները մասնակցել են Աղանայի եղեռնագործության կազմակերպմանն ու իրազործմանը և նշում, որ այս իրողությունը հաստատված է նահանջի տարբեր հյուպատոսների, ամերիկացի միսիոներների և այլ անձանց կողմից, իսկ արտասահմանյան մամուլի արձագանքների շնորհիվ հասարակական կարծիքը ևս գրեթե համոզված է, որ ջարդերը իրազործել են երիտրուրքերը:⁴⁸

Մուշեղ Եափսկոպոսը «Հայկական մղձավանջը» գրքում իրավացիորեն փաստում է. «Իթթիհատ արիսնի ճամբուն վրայ իր հանդիսաւոր մուտքը ըրած էր Աստանայով: Դժուարթինը կը կայանար սկզբնաւորության և առաջին պատասխանատութենին հաջող խուսափումին մէջ: Երկութին մէջ ալ յաջողած էր»:⁴⁹ Կոտորածներից ամիսներ անց իրավիճակը Կիլիկիայում շարունակում էր լարված մնալ, և օդում կախված էր ջարդի սպառնալիքը: «Մանզումե-ի Էֆրայր»-ի հրապարակումներից մեկում ընդգծվում էր այս կոտորածների կրկնության հավանականությունը և հաղորդվում, որ վախի մթնոլորտն արդեն առկա է Կարինում, Մուշում և Տիգրանակերտում: Հաշվի առնելով այն, որ վտանգը դեռ չի անցել, աշարջությունն ու ամուր ինքնապաշտպանությունը դիտվում էին որպես նոր կոտորածները կանխելու միակ հուսալի միջոց:⁵⁰

1909 թ. Աղանայի և հարակից շրջանների կոտորածների վերաբերյալ արևմտահայ մամուլի առաջին արձագանքներում թեանտ գերիշխում էին ջարդերը համիլյան ռեժիմի հետևորդների կողմից կազմակերպված լինելու տեղեկությունները, սակայն հաշորդող մի քանի ամիսներին արևմտահայ մամուլի հրապարակումների մեծ մասը հասարակությանը բերեց այն իրական համոզմանը, որ ջարդերը կազմակերպված և հրահրված են եղել երիտրուրքական կոտակցական ու կառավարական կենտրոններից, և դրանց իր անմիջական մասնակցությունն է բերել նաև թուրքական կանոնավոր գորքը: Հաճախ, թեև քողարկված, մատնանշվում էր կոտորածների շարունակելի լինելը կամ հայերի զգնության բացակայության դեպքում նոր, ավելի կործանարար ջարդերի հավանականությունը: Նշված ժամանակահատվածում մամուլը հակադարձեց հատկապես երիտրուրքական կառավարության՝ հայերին որպես կոտորածների մեղավոր ներկայացնելու անհիմն փորձերին: Հարկ է նշել, որ Աղանայի կոտորածներից հետո արևմտահայ մամուլի էջերում հրատարակվում էին Օսմանյան կայսրության բոլոր ազգություններին ուղղված՝ համերա-

45 «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 12-25 մայիսի, թիւ 174, 1909, էջ 2:

46 Տնտ «Կոհակ», 30.V.1909:

47 Տնտ «Ազդակ», 12/25. IX. 1909:

48 Աստանայի եղեռնը, Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի օսմանյան երեսփոխան Էտիրների, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 42:

49 Մուշեղ արքեպիսկոպոս, Հայկական մղձաւանջը, Բոստոն, 1916, էջ 41:

50 «Մանզումի Էֆրեար», 4. IV. 1909:

Տարեկի Ղալթախչյան

Խության կոչեր պարունակող հոդվածներ, որոնք, թերևս, նպատակ ունեին նպաստելու թուրքերի և քրիստոնյա ազգային փոքրամասնությունների խաղաղ գոյակցության: Ընդ որում, նման հրապարակումներում ընդգծվում էր ոչ միայն համերաշխության ստեղծման ուղղությամբ երիտրուրքական իշխանությունների անզործությունը, այլև նոր ջարդեր հրահրելու նրանց քաղաքականությունը:

Այսպիսով, Կոստանդնուպոլիսի և Զմյուռնիայի հայ մամուլի՝ կիլիկիահայության կոտորածները լուսարանող հրապարակումները կարողացան լույս սփռել 1909 թ. Աղանայի կոտորածների իրական պատճառների վրա, իսկ որոշ դեպքերում՝ մատնանշել նաև ջարդերի իրական կազմակերպիչներին՝ երիտրուրքական իշխանություններին:

Tatevik Ghaltakhchyan

The First Reflections of the 1909 Adana Massacres in the Western Armenian Press

Summary

The Armenian massacres of April 1909 organized in Adana and surrounding regions were covered intensively in the Western Armenian press. The media outlets show that the information on the massacres in Adana and neighboring regions, organized by the Hamidian regime, were dominant in the Western Armenian press. Later most of the publications in the Western Armenian press tried to convince the society that the massacres were organized and provoked by the leaders of Young Turks and the government itself. In addition, Turkish regular army directly participated in the massacres of these period. In response to the baseless attempts of Young Turks' government to represent the Armenians as guilty in the massacres the Armenian press published many opposing articles. The Young Turks ignoring their promises given during the revolution limited the freedom of speech by resuming the persecution of the Western Armenian printed media.

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ
ՀԱՅՈՅ ՑԵՂԱՍՊԱՏԱՌՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱ-
(ԱԴԱՆԱՅԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

Սուրեն Մանուկյան

XX դարի սկզբին պարզորշ ուրվագծվում էր տարբերությունը հետամնաց մուսուլմանական և արդիականացող, նորամուծությունների ձգտող և դրանք հաջողությամբ յուրացնող հայկական համայնքների միջև։ Այս խզումն իր հետ բերեց անհանդուրժողականություն և ատելություն հայերի նկատմամբ, ինչը դարձավ Ադամայում 1909 թ. տեղի ունեցած հայերի զանգվածային կոտորածների հիմնական պատճառներից մեկը։ Գաղափարական մակարդակով օսմանյան կառավարիչները կայսրության քրիստոնյա ժողովուրժների զարգացման և ուժեղացման մեջ տեսնում էին իրական վտանգ, ընդիուպ սեփական գրյությանը, ուստի աշխատում էին հենց սկզբից խեղիկ ինքնուրույնության ցանկացած դրսուրում՝ լիներ դա քաղաքական, թե տնտեսական։

Արդիականացման խնդիրն Օսմանյան կայսրությունում

XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության այլադավան, ոչ մուսուլմանական ժողովուրդների շրջանում տեղի էին ունենում զործընթացներ, որոնք դուրս էին Օսմանյան կայսրության զարգացման ընդհանուր տրամարանությունից։ Հրեաները, հույները և հայերը արագորեն մողեռնիզացվում էին,¹ ինչը նրանց տցիալ-տնտեսական, ինչպես նաև քաղաքացիական ավելի բարձր աստիճանի վրա էր դնում տեղի մուսուլման բնակչության համեմատ։

Պատմագրությունը թուրքիայի արդիականացման զործընթացը հիմնականում կապում է համբավետական շրջանի և Մուսաֆա Քեմալի բարեփոխումների հետ, ինչը աներկ-բայորեն ճիշտ կարելի է համարել, քանի որ XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում արդիականացման զործընթացները շատ քոյլ էին։ Առանձին դրսուրումներ կամ արդիականացման փորձեր թեև արվում էին, սակայն դրանք ընդհանուր հաշվով ապարդյուն փորձեր էին և ոչ թե տրամարանական զարգացման հետևանք։ Դրանց թվին կարելի է դասել, օրինակ՝ 1858 թ. «Հոդային կողերսի» ընդունումը, որն ընդուանեց մասնավոր սեփականություն համբավացող հողակտորների շրջանակը, «Անշարժ գույքի և հողի ժառանգման իրավունքի մասին» 1859 թ. օրենքը, «Անշարժ գույքի վաճառքի կարգի մասին» 1871 թ. օրենքը, 1839 թ. և 1856 թ. Թանզիմարթի բարեփոխումները ու 1876 թ. Միդհատյան սահմանադրությունը, որը հոչակում էր որոշ բոլոր ժողովական ազատություններ՝ անձի, խոճի, սեփականության, նույնական մնաց թղթի վրա և կյանքի չկոչվեց։

Դարասկզբին Օսմանյան կայսրությունը դեռևս հետամնաց, արտադրության ասիական ծեփ վրա հիմնված, ավատակիրական կարգերով ապրող, ռազմա-բյուրոկրատական և մուսուլմանական կրոնական վերնախավի ազդեցությամբ զարգացող պետություն էր։ Բնույթով լինելով ռազմական կայսրություն, որի բարիքները ձեռք էին բերվում մեծ մասսամբ ռազմավարի, ինչպես նաև ենթակա ժողովուրդների հարկահանության միջոցով, այս շահագրգությամբ չէր տնտեսության վերափոխման կամ արդիականացման մեջ։ Այս

¹ Հայտ Մաքս Վերերի՝ տնտեսության մողեռնիզացման նախատեսում է գյուղատնտեսության զգալի ինտենսիվացում և մասշտաբային ինդուստրիալիզացիա, տրանսպորտային միջոցների, կապի և կոմունիկացիաների զարգացում, շուկայական տնտեսության ստեղծում, ժողովրդագրական փոփոխություններ և ուրբանիզացիայի աճ։ Մշակութային մողեռնիզացիան ենթադրում է այլ տեսակի մարդու ստեղծում, որը նպատակատիղված կլինի ոչ թե ավանդական արժեքների, այլ ռացիոնալիզմի վրա... Զանափությունը և աշխատասիրությունը դարձում են նոր հասարակության գլխավոր արժեքները (Տե՛ս Վեծեր Մ. Ազգային պատմություն, Մ., 1990)։

Սուրեն Մանուկյան

իրողությունը մեծապես ազդում էր տնտեսական հարաբերությունների զարգացման վրա: Կապիտալիստական հարաբերությունները, օտարերկրյա կապիտալը դժվարությամբ էին մուտք գործում երկիր: Չկար սեփականատիրոջ ունեցվածքի և կյանքի անվտանգության երաշխիք:

Օսմանյան կայսրությունը ներքին էության պատճառով չէր ընդունում պետական բնույթի նորամուծություններ: Ընդ որում՝ այս հարցում օսմանյան հասարակության մեծ մասի մոտ գոյություն ուներ որոշակի փոխհամաձայնություն: Չկար այն քաղաքական կամքը, որը զարկ կտար վերևից ներքի արդիականացման գործընթացին, ինչպես նաև այդ ուղղությամբ հստակ ազդակներ չկային հենց հասարակության ներսում:² Այսպես, թուրք պատմաբան Հայոցը Զիրովը նշում է, որ տնտեսական զարգացման ցածր տեմպերը պայմանավորված էին բնակչության մեջ գերիշխող պահպանողական մտածելակերպով:³ Մի շարք թուրք հեղինակներ կայսրության ներսում արդիականացման գործընթացները կապում էին բացառապես Եվրոպայի ազդեցության հետ՝ խոսելով «կապիտալիզմի ներկրման» մասին: Ըստ նրանց՝ Եվրոպական կապիտալիզմը Թուրքիայի համար բնականու երևույթ չէր և չէր համապատասխանում երկրի ներքին պատմական զարգացմանը:⁴

Այս պայմաններում արդիականացման առանձին դրսևորումները հստակ ընդգծված ազգային-կրոնական բնույթ ունեին՝ արտահայտվելով բացառապես կրոնական փոքրամասնությունների շրջանում և զարգանալով ոչ թե իշխանությունների ձեռնարկած միջոցների շնորհիվ, այլ նույնիսկ ի հեճուկս դրանց: Թուրք հեղինակ Զելալ Նուրին նշում է երկու հանգամանք, որոնք մեծ դեր ունեցան թուրք ժողովրդի պատմական ճակատագրի մեջ. նախ՝ ավելի հեշտ էր ձեռք բերել ապրանքներ և հարստություն թշնամու երկրում՝ պատերազմների մասնակցելով և հաղթանակներ տանելով, և, բացի այդ, արվեստն ու արհեստները գրավիչ չեն թվում հաղթանակներից արքեցած արտոնյալ ժողովրդի ռազմատենչ ջոկատների համար:⁵ Այս պայմաններում Օսմանյան կայսրության արտադրական և առևտրական ամբողջ ներուժը կենտրոնանում էր հենց այլադավան խմբերի ձեռքում:

Կիլիկյան արդիականացման մոդելը: Այլադավան բուրժուազիան և Եվրոպական ազդեցությունը

Հունականի և հրեականի հետ միասին հայկական բուրժուազիան նշանակալի դեր էր խաղում XX դարասկզբի Օսմանյան կայսրության տնտեսական կյանքում: Հայերի անվան հետ էր կապվում արտադրության, արհեստների և առևտրի շատ ոլորտների զարգացումը: Աղանան այս պարագայում բացառություն չէր, ավելին՝ որոշ հարցերում նոյնիսկ օրինակ կարող էր ծառայել: Գոյություն ուներ որոշակի միակարծություն առ այն, որ Աղանան ոչ միայն կիլիկյան հարթավայրի ամենակարևոր քաղաքն էր, այլ նաև Օսմանյան կայսրության ամենահարուստ վիճակներից մեկի կենտրոնը:⁶

XX դ. սկզբին Աղանա քաղաքը բուռն թափով զարգանում էր: Այն թեև իին և պատմական քաղաք էր, սակայն XX դ. սկզբին կարևորության աճի հետ մեկտեղ կառուցապատվել

2 Turhan Mumtaz, Gerplilasmanın nareseindeyiz? Istanbul, 1961, s. 19-20: Մեջբերվում է լսու՝ Ինդյուկյան Օ., Բորջուազիա Օսմանյան կայսրություն, Երևան, 1977, ստ. 120

3 Джиллов X., Экономика Турции, М., 1971, стр. 30.

4 Cem I., Turkiye'de geri kalmışının tarihi, Muzaffer Sencer, Osmanli toplum, yapisı, Istanbul, 1969; Fisek Kurthan, Turkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve isce sınıfı, Ankara, 1969: Ուշագրավ է, որ այս հեղինակների կարծիքը՝ Եվրոպականացումը և ազատականացումը բերեցին Օսմանյան կայսրության շահագործմանը և նրա բացահայտ կողովություն: Եվ, հետևաբար, լսու Զեմի՝ «Եվրոպականացումը դարձավ կայսրության փուլման հիմնական պատճառներից»:

5 Nuri Celal, Tarihi tedenniati Osmaniye, Ist, 1912, s. 56. Մեջբերվում է լսու՝ Ինդյուկյան Օ., Բորջուազիա Օսմանյան կայսրություն, Երևան, 1977, ստ. 36.

6 Woods H. Charles, The Danger Zone of Europe, Boston, 1911, p. 126.

Էր նոր շենքերով և ստացել եվրոպական քաղաքի տեսք:⁷

Աղանան եզակի հայաբնակ շրջաններից էր, որը գրեթե գերծ մնաց XIX դարավերջի համիլյան շարդերից և մարդկային ու նյութական կորուստներ չկրեց: Պատճառն այն էր, որ այն չէր ընկալվում իրրև վտանգ, քանի որ շրջապատված էր բազմաքանակ մուտքաման բնակչությամբ: Բացի այդ, քաղաքն ամփոփված էր լեռնային շրջաններում, որոնք նվաճելով քավական դժվար կլիներ: Սրան պետք է գումարել այն հանգամանքը, որ Աղանայի շրջանում գրեթե չէին գործում հեղափոխական կուսակցությունները կամ շատ պահի էին: Հ. Թերզյանը նաև նշում է, որ 1895 թ. կոտորածները Աղանայի վրա ազդեցություն չունեցան շնորհիվ տեղացի մի քանի ազդեցիկ թուրք երևելիների, մասնավորապես շեյխ Ղարիպ օսման Հաճի Ճեմալ էֆենդիի ջանքերի:⁸ Համիլյան շրջանի բռնություններից գերծ մնալու շնորհիվ վիլայեթի հասարակական, այդ թվում նաև՝ տնտեսական կյանքը չընդհատվեց և շարունակում էր իր բուռն զարգացում:

1909 թ. նախօրեին քաղաքի բնակչությունը քաղկացած էր 20 հազար տներից և լինելով Կիլիկիայի կենտրոնը, իր վրա էր կենտրոնացնում ուշադրությունը և շրջակա բնակավայրերի բնակչությունի համար աշխատանք գտնելու համար նախընտրելի վայր էր: Սեղոնային աշխատողների թիվը հասնում էր միջինը 20 հազարի: Զննոն այն ավելանում էր շրջակա քաղաքներից, գլխավորապես Հաճընից, Կեսարիայից և Մարաշից եկող արհեստավորների և մանրավաճառների հաշվին, իսկ զարնանք՝ ավելի հեռավոր Վայրերից՝ Խարբերդից, Շիգրանակերտից, Մուշից, Էրզրումից և այլ տեղերից եկող հայ և քուրդ մշակների հաշվին:⁹

Քաղաքի հիմնական գրադարձնքը երկրագործությունն էր:¹⁰ Ամռանը Աղանայի բնակչությունը հեռանում էր շրջակա գյուղեր և ազգարակներ ու բամբակ հավաքում: Որպես վարձավճար՝ ստանում էր հավաքած բերքի մեկ ութերորդը կամ տասներորդը և այն ծախելով՝ գումար վաստակում: Իսկ ձմռանը ապրուստի միջոց էին հայրայքում բամբակ գտնելով: Աղանայում կային մի շարք բամբակագործական գործարաններ, որոնց սուլոցները և հագարակուր աշխատողները քաղաքին եվրոպական քաղաքի տեսք էին տալիս:

Ժամանակին Աղանայի երկրագործները մեծ դժվարությամբ էին վաճառում իրենց թերքը, սակայն XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին վիճակը փոխվեց: Եվրոպական արևոտական տները, մասնավանդ գերմանացները, տարբեր ընկերությունների մասնաճյուղեր էին հաստատել Աղանայում, որոնք երկրագործի բերքը դեռ չստացված՝ հինգ-վեց ամիս առաջ մեծ գումարներ վճարելով, գնում էին կատարում երկրագործներից:

Եթե Օսմանյան կառավարության գործունեությունը մշտավես արգելակում էր արդիականացման գործընթացները, ապա եվրոպական ազդեցությունը շատ դրական ազդեցություն էր քողնում: Այս առումով Կիլիկիան՝ որպես ծովափնյա շրջան, հնարավորություն ուներ անմիջականորեն շփման և ներազդման: Քաղաքը 67 կիլոմետրանոց երկարգծով միանում էր Մերսինին՝ Տարսու քաղաքի միջոցով: Այս ճանապարհն ապահովում էր քաղաքի ելքը դեպի ծով:

XX դարասկզբին քաղաքը է մտնում եվրոպական կապիտալը, ինչը կտրուկ փոխում է վիճակը տնտեսության շատ ճյուղերում: Եվրոպացիները մի շարք մեծ ձեռնարկություններ են հիմնում՝ բամբակագուման, հյուսման և գործելու համար: Թեև ամենամեծ գործարանը պատկանում էր հոյն Տրիպոլին եղանակներին, որոնք բամբակագործության հիմնադիր-

7 Թէրզեան Յակոբ, Աղանայի կեանքը, Կ.Պոլիս, 1909, էջ 6:

8 Գուտուլեան Գրիգոր, Հայ լեռ. Կարմիր դրուագներ Կիլիկիոյ աղէտէն, Կ.Պոլիս, 1912, էջ 29-30:

9 Թէրզեան Յակոբ, Նշվ. աշխ., էջ 7:

10 Աղանան նաև վաճառականության կենտրոն էր: Վաճառականությունը գրեթե ամբողջությամբ հայերի ձեռքում էր՝ բացառությամբ մի քանի թուրք և հոյն վաճառականների:

Սուրեն Մանուկյան

ներն էին Աղանայում, սակայն մի խումբ ավստրիացի, շվեյցարացի և գերմանացի ֆինանսիստներ, որոնք միավորվել էին գերմանական Լեանտական բամբակի ընկերության մեջ, իրենց գործը հիմնեցին Աղանայում: Այս ընկերությունն ամեն տարի ներկրում էր մեծ քանակությամբ բամբակի սերմ և վարկի տեսքով տալիս էր զյուղացիներին, որոնցից էլ հետագայում գնում էր բերրը, դարսում հակերի մեջ և վաճառքի ուղարկում եվրոպական շոկաններ:¹¹ Արտաքին շոկայի հետաքրքրությունը մեծ ոգևորություն էր առաջացրել, հայերին և հույներին պատկանող բամբակագործական գործարանների հարլանությամբ գրեթե ամեն տուն սկսում է զբաղվել այս գործով: Սակայն այս զարգացող տնտեսության ճյուղը դաշնուում է նախանձի առարկա, և պատահական չէ, որ կրտորածի ժամանակ հայերին պատկանող գործարաններից միայն Աշրջան եղայրների գործարանն անվճար անվճար էր:

Աղանայում սկսում են հաստատվել եվրոպական վաճառականական հայտնի տների մասնաճյուղեր և գործակալություններ: Սա նպաստում էր նաև արհեստավորության զարգացմանը, ովքեր բազմաթիվ պատվերներ են ստանում եվրոպական տների տնօրեններից և գործակալներից: Թուրքիայում մասնաճյուղ բացելու որոշում ընդունելուց հետո, եվրոպական տները Պոլսից հետո շատ հաճախ մասնաճյուղեր էին բացում հենց Աղանայում: Բազմատեսակ ապրանքների արտահանման հետ մեկտեղ Աղանան մեծ ծավալի ներմուծում էր իրականացնում Եվրոպայից:

Ընթացող արդիականացման կարևորագույն ցուցիչներից է նաև արտադրության մերենայացումը և արտադրական գործընթացում նորամուծությունների ներդրումը:

Տերենաների ներմուծումը և դրանց միջոցով արտադրական գործընթաց խթանելու անհրաժեշտությունն ընդունում էր նաև Օսմանյան կառավարությունը: Դեռ 1874 թ. նոյեմբերին սուլթանի հատուկ մերենաների և զյուղատնտեսական գործիքների ներմուծումն ազատվում էր մաքսային վճարներից:¹³ Սակայն մահմետական բնակչությունը մեծ զգուշավորությամբ էր վերաբերվում ցանկացած նորամուծությունների, այդ թվում նաև՝ արտադրության մերենայացմանը: Տեղի բնակչության պահպանողականությունը զգալիորեն արգելակում էր այս գործընթացը: Այն «չափազանց մեծ դժվարությամբ են համաձայնում փոխել հողի մշակման հին ձևերը»:¹⁴ Ա. Նովիչսկը նշում է, որ զյուղատնտեսական տեխնիկայով համարումը Օսմանյան կայսրությունում տեղի էր ունենում այնքան դանդաղ, որ ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը որոշիչ գործոն էր ձևոքի աշխատանքը:¹⁵ Խսկ ահա հայկական գործարար շրջանները շատ արագ և մեծ խանդակառությամբ ընդունեցին այս նոր իրողությունը և սկսեցին ակտիվորեն կիրառել այն: Այսպես՝ հայերից ստացվող պատվերներն այնքան շատ էին, որ ամերիկյան ընկերությունները 1901 թ. Խարբերդում ստեղծեցին հողագործական գործիքների վաճառքի կենտրոն:

Աղանան այն շրջանն էր, որտեղ զյուղատնտեսական տեխնիկան օգտագործվում էր առավել ինտենսիվ կերպով: Տարեցտարի երկրագործները ստանում էին նոր մերենաներ: Այսպես, գերմանական «Դոյչե բանկը» Աղանայում ստեղծել էր մի ընկերություն բամբակի արտադրության համար: 1906 թ. այն զյուղական բնակչության շրջանում ավելի քան 2 միլիոն ֆրանկ արժողությամբ մերենաներ էր իրացրել: Գերմանացիները նաև զբաղվեցին այս շրջանի ոռոգման խնդիրներով: Այստեղ աշխատում էին նաև զյուղատնտեսության

11 Woods H. Charles, The Danger Zone of Europe, Boston, 1911, p.128.

12 Թէրգեան Յակոբ, նշվ. աշխ., էջ 9:

13 Ինդոկտր Օ., տաճ же, ստ. 76-77.

14 Նոյն տեղում, էջ 77:

15 Новицев А.Д., Очерки экономики Турции до мировой войны, стр. 81.

ոլորտի շատ մասնագետներ: Այս հիմքի վրա Աղանայում ստեղծվում է ազդեցիկ գերմանական տնտեսական ընկերություն՝ դրվագոր Կեմակի գլխավորությամբ, որը հասուլ է եւ տագոստություն գրեց այդ շրջանը ոռոգելու մասին:¹⁶ 1906 թ. «Բյուրակնը» գրում է, որ հսկայական բերքատու հողատարածքներում «58-60 կալիչ մերենաներն օրական արտադրում են 850-900 տոննա հացահատիկ, ինչն արագացնում է բերքահավաքը նախորդ տարիների համեմատությամբ երեք ամսով: Կա նաև 500-600 հնձիչ մերենաներ»:¹⁷ Ամեն ասպարեզ զարգանում էր եվրոպական նորամուծությունների շնորհիվ, երկրագործները տարեցտարի ստանում էին նոր մերենաներ և այլն:

Սա անբնիունելի էր մուսուլմանական բնակչության համար, որը մեծ դժվարությամբ էր հրաժարվում հողի մշակման հին, ավանդական ձևերից և թշնամարար էր տրամադրվում նորամուծություններն ակտիվորեն կիրառող հայերի նկատմամբ: Լեիսիուսը գրում է, որ Աղանայի ջարդերից հետո թուրք գյուղացիները ուղղակի ջարդուփշուր արեցին հայերին պատկանող «Եվրոպայից բերված հարյուրավոր կալիչ շոգիով աշխատող մերենաներ և երկարյա գութաններ»:¹⁸ Աղոսիդեսը, խոսելով Աղանայի կոտորածների մասին, հատուկ շեշտում է նաև հայերի կրած նյութական վճար «քանդված օջախները», ամայացած դաշտերը, գողացված գյուղատնտեսական մերենաները, անասունները, ապրանքները, շարժական գույքը: Կոտորածների պատճառների շարքում Աղոսիդեսը նշում է տարածաշրջանի քրիստոնյաների բարեկեցիկ վիճակը, բնակչության նյութական ապահովությունը:¹⁹ Նա մեծ նշանակություն է տալիս թուրքերի մեջ արմատավորված քրիստոնյաների ունեցվածքի թալանի մոլուցին և կարևորում հայերի տնտեսական գործունեության ոլորտում նշանակայից ձեռքբերումները,²⁰ որպես կոտորածների հիմնական պատճառներից մեկը:

Մերենաները մերժելը կապված էր մուսուլմանների մոտ առկա այն հոգեբանական բարդությի հետ, որ նրանք ունեին նոր կարգերի հնարավոր հաստատման պատճառով: Նրանց կարծիքով մերենաները՝ որպես նորամուծություն, իրենց նախկին արտոնյալ վիճակի խախտման պատճառ էին դարձել: Մրան գումարվում էր նաև այն, որ մերենաները կապվում էին եվրոպացիների մոտքի հետ, ինչը նույնապես բերում էր նախկին «երանելի կարգերի խաթարմանը»:

Կասկած չկա, որ Աղանայի բռնությունների թիրախը ոչ միայն հայերն էին, այլ նաև նրանց կողմից օգտագործվող նոր տեխնոլոգիաները՝ տրակտորները և մերենայացված պարագաների այլ ձևերը:²¹

Արդիականացման ազդեցությունը հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունների վրա

Արդիականացումը և տնտեսական առաջընթացը գուգորդվում էր նաև որոշակի հասարակական փոփոխությունների ու տեղաշարժերի հետ:

Հ. Թերզյանը նշում է, որ մինչ կոտորածներն Աղանայի հայերի և թուրքերի միջև հարաբերությունները բավականին լավ էին: Հարաբերությունները մտերմական ու բարեկամական էին, և «զյավոր» բառն Աղանայի մեջ գրեթե գոյություն չուներ, և թուրքերի ու հայերի միջև հարգանքը փոխադարձ էր:

16 Avni Huseyin, Bir yarim mustemeleke olus tarihi, Istanbul, 1937, s. 42. Մեջքերվում է ըստ՝ Ինդյուկյան Օ., Բորջուազիա Օսմանской империи, стр. 205.

17 Բյուրակն, 1906, # 19: Մեջքերվում է ըստ՝ Ինդյուկյան Օ., Բորջուազիա Օսմանской империи, стр. 70 .

18 Adossides, p.105.

19 Պողոսյան Վ., 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, էջ 51:

20 Նոյն տեղում:

21 Stén Akçam T., A Shameful Act, p.63.

Սուրեն Մանուկյան

Սակայն իրավիճակն աստիճանաբար փոխվեց, և դրա համար կային մի շարք պատճառներ:

Նախ՝ 1895 թ. դեպքերից հետո Կեսարիայից և այլ վայրերից գաղթող և թալանի ու ջարդի մասնակցած թուրքերը միշտ տեղացի թուրքերին մեղադրում էին հայերի նկատմամբ լավ վերաբերմունք ցուցաբերելու մեջ և կոչ անում յուրացնել վերջիններիս տնտեսական հաջողության պտույները:

Դրան գումարվեց Սահմանադրության ընդունումից հետո հայերի խանդավառությունը: Հայերն Աղանայում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ամենաակտիվ կողմնակիցներից և աջակիցներից էին, և տարաբնույթ մեկնարանություններ էին ի հայոց գալիս, թե իր նոր կարգերը հայերին բացառիկ դիրք են շնորհում, որը վտանգում էր խալիֆայության հիմքերը: 1908 թ. հեղափոխության նկատմամբ դրսորած մեծ խանդավառությունը թույլ չտվեց տեսնել հետզինեւտ խորացող ատելությունը և թշնամությունը:²² Իսկ Աղանայի հայերը Սահմանադրության բացահայտ և նոյնիսկ ցուցադրական կողմնակիցներն էին: Նոր ծեռք բերած ազատություններով արքած՝ նրանք չափից ավելի էին աչքի ընկնում, ինչը լցողուն անհանգստացնում էր թուրքերին, որոնք չէին կարող համակերպվել այն մտքի հետ, որ նախկին «անհավատ» հպատակներին պետք է վերաբերվել իրքն հավասարների:²³ Նրանք ի վիճակի չէին ընդունելու, որ հայերը կարող են իրենց հավասար իրավունքներ ունենալ առօրյա կյանքում, հասարակական հարաբերություններում, դատարանում և այլն:

Աղանայի բարգավաճումը և տնտեսական զարգացումը տալիս է այն հարցի պատասխանը, թե ինչո՞ւ հենց Աղանան դարձավ հակահայ հարվածի թիրախ: Տնտեսապես արագ զարգանալով՝ նա իր կողմն էր ձգում հայ գործարար տարրը, որ ժամանակի ընթացքում հայկական հոծ բազմություն էր կենտրոնանում: Սա խորացնում էր թուրքերի կասկածամտությունը, թե հայերը ձգտում են Կիլիկիայում կենտրոնանալ՝ երկրագործական և վաճառականական հեռանկարային ծրագրերով:²⁴ Սահմանադրության հոչակնանը հաջորդած հայերի ողջուրությունը կարծես հաստատում էր այս կասկածները: Օրինակ՝ Արիստակես Գասպարյանը Պոլսի «Բյուզանդիան» թերթում հեղափոխությունից անմիջապես հետո գրում է մի հոդվածաշար «Դեպի Կիլիկիա» խորագրով՝ հայության ուշադրությունը կենտրոնացներով Կիլիկիայի հարուստ նահանգներում ազգային տնտեսական կյանքը զրացնելու նպատակի վրա:²⁵

Եթր մարտի 31-ին Աղանա հասավ լուրն այն մասին, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը հեռացվել է իշխանությունից, տեղական մուսուլմանները, որոնք դեմ էին հեղափոխության բերած արդիականացման տարրերին, առաջինը հարվածեցին հայերին՝ իրքն նոր զարակարների ամենաեռանդուն խրախուսդների և տարածողների:²⁶ Դրան գումարվում էր կարևոր տնտեսական գործներ: Տեղի հայերը տարածաշրջանում հանդիսանում էին ամենահարուստ և ամենահաջողակ դասը: Աղանայում հայերն ունեին կյանքի ամենաբարձր մակարդակը: Բոլոր ոլորտներում նրանք թուրքերից առաջ էին: Հայերի հաջողությունը նշանակում էր նրանց սոցիալական դիրքի փոփոխությունը մուսուլմանների նկատմամբ, ովքեր վրդովված էին և ապրում էին նախանձի զգացման մեջ:²⁷

22 Գուտովեան Գ., նոյն տեղում, էջ 30:

23 Դադրյան Վ., Իստորիա արմանական գеноցիդա, Երևան – 2007, ստոր. 232-233.

24 Աղանայի հայոց պատմութին, խմբ. Քիւզանդ Եղիայեան, Անդիլիաս, 1970, էջ 220:

25 Նոյն տեղում:

26 Akçam T., A Shameful Act, p.63.

27 Akçam T., A Shameful Act, p.63.

Հիմա արդեն թուրք գործարար տարրը տեսդագին ելք էր փնտրում իրենց համար ստեղծված անբարենպաստ կացությունից: Թուրքական կառավարությունը ձգտում էր թուրքացնել հունական և հայկական բուրժուազիան: Դրանից օգտվելով՝ թուրքերը փորձում էին նոր դիրքեր գրավել տնտեսության մեջ:

Այս մտայնությունը փոխանցվում էր նաև հասարակ թուրք բնակչության: Հաջողակ հայերն ընկալվում էին որպես ամենամեծ վտանգ և խշընդուն սեփական զարգացման համար: Չարլզ Վուդսը գրում է, որ հայերի խանութները կողոպտելուց հետո մանրակրկիտ փնտրում էին պարտացուցակներ, որպեսզի համոզվեին, որ դրանք ոչնչացվել էին: Սա արվում էր այն բանի համար, որպեսզի ջարդերը վերապրած քրիստոնյաները չկարողանան ստանալ այն պարտքերը, որոնք ժամանակին տվել էին մուսուլման բնակչությին:²⁸

Դարեր ի վեր թուրքերը վարժվել են հայերին ընկալել իրքև մի զանգվածի, որը տիրապետող տարրի համար ստեղծում է կայսրության քարիբները, սակայն քաղաքացիական առումով ոչ մի իրավունք չունի: Դա շատ հարմարավետ վիճակ էր ստեղծում, եթե թուրք ազգը գրավում էր ընդամենը պատերազմելով, կառավարելով և հարկեր հավաքելով, իսկ տնտեսական բոլոր հոգսերը դրված էին կրոնական և ազգային փոքրամասնությունների վրա: Հիմա, եթե այս քաժանումը վերանում էր, անհմաստ էր դառնում նաև հայերի, հոյսների և այլ ազգերի գոյության անհրաժեշտությանը: Այստեղ պետք է տեսնենք նոր թուրքիայի տեսլականի հիմքերը, որոնք դրվեցին հայերի, հոյսների և քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների դեմ իրազործված ցեղասպանության քաղաքականության տեսքով:

Suren Manukyan

Armenian Modernization As A Reason For The

Armenian Genocide (Case Of Adana)

Summary

In the beginning of XX century the difference between retarded Moslem and modernized, innovative Armenian communities was clearly visible. This gap brought envy and hatred against the Armenians and became one of the reasons of 1909 Adana massacres. For centuries, the Turks perceived Armenians as subjugated, second-class citizens, who created goods and treasures for the Empire. However after the proclamation of 1908 Constitution this superior-inferior division de jure disappeared and the existence of Armenians and other non-Turkish nations became "useless". As long as Armenians accepted their old status and avoided claiming for equality with Muslims they could hope to remain secure and safe. The spread of capitalism, modernization, and reimplementation of the Constitution opened up new opportunities for Armenians. Possible change of public status reasoned violence.

28 Woods H. Charles, The Danger Zone of Europe, Boston, 1911, p.140.

REPORTS ON THE MASSACRES IN ADANA BY AUSTRO-HUNGARIAN NEWSPAPERS

Éva Merénics

The following analysis of the articles available about the massacres in Adana tries to reconstruct a general perspective from which the Austro-Hungarian readers of the examined newspapers were able to understand the events. Even though the examined newspapers had different orientations, common features can be observed. These mean first of all solidarity with Armenians. There may be also conclusions made about the start of the massacres which exclude Armenian provocation. Concerning responsibility, Abdul Hamid II's involvement cannot be excluded, but that of the Young Turks' is clear. It also turned out that the great powers intervened mainly because their citizens and properties were endangered.

The massacres of Adana are reported in a detailed way and in an extensive quantity in Austro-Hungarian newspapers. The way how the reports describe the events of internal politics in the Ottoman Empire shows a vital interest of journalists and probably also that of the readers. Within the descriptions of the events there is a relatively high proportion of articles dedicated to the situation of Armenians in the Empire.

The following analysis of the articles available about the Adana massacres tries to reconstruct a general perspective from which the readers of the examined newspapers were able to understand the events. First the common features of the three examined dailies and the general ideological orientation of the examined articles. In this framework there can be analysed in a more detailed way how this tragic episode of Armenian history had happened, based on the newspapers. The sources of reconstruction are purely contemporary articles of the examined newspapers written in German. Despite this fact the titles of unrelated articles certainly illustrate main political debates within the Monarchy in the examined period. In case of such cases also historical analyses will be used without analysing the related news.

Concerning the events in Turkey – as the newspapers call the Ottoman Empire¹ – and the massacres, sampling of the articles is needed. The reasons for this are the quantity of news and that the newspapers observed are not digitalised as texts. Thereupon a purely manual elaboration of them is possible at the moment. The examined period takes from 13 April 1909 – the start of the rebellion in Constantinople² – to 20 June 1909 – the day when two of the given newspapers had not reported anything about Armenians for five days. The method of the selection is the following: One daily newspaper from three of the capitals of the Austro-Hungarian Monarchy's states is selected. These are Neue Freie Presse from Vienna, Pester Lloyd from Budapest and Prager Tagblatt from Prague. All of them were issued more times a day, and the first daily issues of the examined period are elaborated. Within these the first article handling with the events in the Ottoman Empire, further ones dealing with situation in the provinces, massacres, Ottoman state leaders committed to solve the situation, Armenians, Christians and the great powers' actions connected to the Ottoman Empire – are taken into account. In some cases when the sample indicates other important topics related to Armenians – like freedom of press, actions of diplomatic corps or reactions of foreign states – will be also relied on. These will be marked.

---

1 According to this fact the expressions are exceptionally used in this study as synonyms.

2 None of the analysed newspapers use a clear term for the events; describe them as riot, rebellion, revolution, counterrevolution and crisis inconsistently.

The overall appearance of the articles is slightly different from the average ones of today's printed press products. Most of the articles' authors are not known, while the issuer of the source on which the given article relies on, is marked. In some cases, articles do not even have a title, which is especially characteristic in case of the leading articles. This is the reason why the data of references may seem incomplete.

The examined newspapers have a similar structure. The leading article usually deals with a significant internal or external affair. This is followed by a part analysing internal affairs, and in the end external events are dealt with. The news documenting the massacres of Adana are usually in the final chapter of the news about the Ottoman Empire. The reports are based on telegraphs by own reporters of the newspapers, by diplomatic corps, official reports of Ottoman state institutions or sometimes on reports of other press agencies or newspapers.

To understand the importance of the news from the Ottoman Empire and the ones dealing with the Armenian massacres, a quantitative analysis was made, but also the qualitative relations between the used indexes are analysed. Measuring the significance (see also as interest, popularity and importance) of the affairs of the Ottoman Empire and the massacres is carried out as it follows: The page number of the beginning of the first articles in these given two topics will be relied on. The highest page number dealing with the massacres is page 11.³ Henceforth the interest will be measured on an 11-grade scale where the page number is inverted. Furthermore if Armenian news is mentioned before general news on the Empire, that means 0.5 grade more to the Armenian one. In case there are not any articles published in the given topic, the popularity grade of it is 0. In case of missing or damaged newspapers, the grade is -1.⁴ If the tendency of increasing or decreasing of the page number of the chosen articles can be clearly stated then the importance of their topic can also be judged.

The events in the Ottoman Empire can be divided into three phases. The first means approximately the first two weeks of the whole examined period. This was characterised by a high popularity of the events in the Ottoman state. The second phase took approximately until the end or minimally until the last week of May when the situation of the Ottoman Empire did not seem to be as important as it had been in the first stage but the massacres are constantly reported. The third and final phase took from the end of May when the massacres were relatively rarely reported and the Empire was getting into the focus of the news again rather due to the question of Crete. A further common feature of the popularity of the news from the Ottoman Empire is that due to a given occasion the importance of the related reports grows radically and after this a gradual sinking can be observed. This process usually divides the three phases into cycles which are entirely different in all of the three newspapers.

The first one analysed is Pester Lloyd in which the first report on the massacres in Adana was published on 16 April. This phase when the Ottoman Empire enjoyed a high significance ended on 1 May. In this period the massacres' popularity moved parallel with that of the general Ottoman proceedings and three cycles were present. The first took until 21 April. The general articles dealt with the background and chronology of the events while the massacres were appearing usually among the last news on the Empire. Only the leading article on 17 April may be connected to Armenians which states that the unionists would mean the right solution for the nationalities of the Empire because they are against the centralisation of the

---

³ *Neue Freie Presse* 30 May 1909, p. 11.

⁴ For popularity rates see the annexes.

Ottoman state system. Therefore the author does not agree with the minorities' supporting the Young Turks.⁵ This criticism may indicate the newspaper's sympathy towards Abdul Hamid II in this cycle. From 22 until 27 April the interest level of the descriptions about the Ottoman Empire lost of its height because of a serious crisis within the Hungarian government, which heavily affected the relations between Austria and Hungary, thereby the foreign affairs of the Monarchy as well. On the other hand there was a relative closeness between the importance of the general Ottoman and Armenian reports. This was due to the possible intervention of the European Powers.⁶

From 28 April to 1 May the situation of the Armenians reached a high grade of importance while the general news on the Empire gained back the same popularity that they had at the beginning of the events. The latter was due to the dethronement of sultan Abdul Hamid II. His person guided attention towards the massacres, as he was indicated by Pester Lloyd as responsible for the massacres of the 1890's.⁷ The number and detailed description of victims and damaged properties also supported the Armenian issue's popularity.⁸ Along with foreign citizens' and therefore foreign powers' further involvement.⁹

The second period took in Pester Lloyd from 3 till 20 May. Gaining relative importance of the Armenian affairs compared to the ones of the Ottoman Empire in general featured these days. The cause of these proceedings was that the dethronement of sultan Abdul Hamid seemed to stabilise the general situation. Articles about Armenians were leading the news about the Empire in five cases. Among other frequently handled topics Austria-Hungary's annexing Bosnia and Herzegovina was mentioned in connection with the Monarchy's rival, Serbia. To counterbalance this tense situation, friendly relation with the Ottoman Empire was required for the Monarchy.¹⁰

After the new sultan was inaugurated the general events and thereby also the ones in the Armenian vilayets repeatedly gained interest as the new emperor had mentioned the need for a peaceful interethnic and interreligious life in the Empire.¹¹ The news about Armenians was still grave and mentioned the international connections of the issue. There is another frequently described question found in these Articles, the efforts of the Ottoman state bodies to handle the bloodshed.¹²

The five leading articles are mainly tied to foreign intervention. The one on 4 May is about the possible intervention of the Austro-Hungarian Monarchy in Asia Minor. Its title is 'Protection of Austro-Hungarian citizens', while the text itself only mentions the fact that the cruiser Zenta had started its journey to Mersina, joining cruisers of other states.¹³ Zenta's Hungarian ties are evident.¹⁴ These are clear reasons why the report became that important, although

---

5 Article 1 (For exact data of the articles see the bibliography)

6 Article 2; Article 3; Article 4; Article 5; Article 6

7 Article 7; Article 8; Article 9

8 Article 10; Article 11; Article 9; Article 12

9 Article 7; Article 10; Article 11; Article 9

10 DIÓSZEGI István Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája (The Foreign Policy of the Austro-Hungarian Monarchy) (Budapest; Vince Kiadó, 2001) p. 124.

11 See for example Article 13

12 Article 14; Article 15; Article 16; Article 17; Article 18; Article 19; Article 20; Article 21

13 Article 22

14 "Zenta cirkáló története" (History of Cruiser Zenta), <http://hajomakett.hu/content/view/655/41/>

many articles discuss other great powers' announced inactivity parallel with their intervention in reality. The next leading article one on 10 May relied on Norddeutsche Allgemeine Zeitung which also denied a possible intervention justifying this as it follows: '[s]uch a big juncture as the one that took place in Turkey has rarely resulted in such a small number of victims and blood[...]'¹⁵ and stated that the new power still needed time to stabilise its power even in the problematic parts of the empire.¹⁶ This contradicts to the foreign battleships' presence at the coast of Asia Minor.

The further leading articles were about the French lower house's debate, an interpellation by deputy Denis-Cochin. The conclusion according to them is that France was willing to save the Armenians while the country must have not accused the Young Turks of the massacres because the bloodshed was tied to the reign of Abdul Hamid, and France needed to maintain a good relationship with the Ottoman Empire. France had connected the possibility of an intervention to the collective will of the great powers.

The cycle from 10 until 16 May within the period furthermore can be described as a one that opposes the magnitude of the bloodsheds exactly by mentioning them primarily. This means that the graveness of the situation was denied by leading articles' titles, contradicting their content. Beside this fact the events are described as ones that will be solved if the new power becomes stable. Despite this on May 11 it was mentioned in the leading article of Pester Lloyd that Armenians were the only ones in the empire who did not welcome the new Sultan enthusiastically. It was also stated that the massacres were bound to the name of Abdul Hamid II., therefore the author implicitly forecasted that the situation would ameliorate.¹⁷ On the contrary Shefket pasha told that: '[t]he Turkish side hopes that due to the mentioned assurance and similar others the excited Armenian nation would calm down, so the further chase of them could be prevented.'¹⁸ This opinion warns of a retrospective accusation of Armenians for the massacres. Furthermore the issue of 11 May emphasises also critics about data related to the massacres which are alleged to be manipulated by the Ottoman authorities.

The last phase was introduced by an intermediary cycle – 20-22 May – which added a new element to the news known in the former period. The insult of Armenians by Kurdish groups in Van, Mush, Bitlis and even again near Aleppo was also reported parallel with criticising the passiveness or inefficiency of the local authorities.¹⁹ The Armenians also appealed to Russia, France and England for help.²⁰ This highlights again that the international involvement gave importance to the problem.

In the last stage the general events of the Empire had quite a constant popularity. Even a new analysis dealt with the change of the sultan in a leading article which is also similar to the former ones.²¹ The main topics concerning the Ottoman Empire described in the newspaper

---

15 Article 23

16 Own translation, original phrase: "Eine so große Umwälzung, wie es sich jetzt in der Türkei vollzogen hat, hat wohl nur selten so wenig Opfer und Blut gefordert[...]" Article 23

17 Article 24

18 Own translation, original phrase: "Türkischerseits hofft man, daß durch die erwähnte Versicherung und ähnliche andere die erregte armenische Nation sich beruhigen werde, so daß die weitere Verfolgung der Armenier verhindert werden wird." Article 25, p. 5.

19 Article 25 p. 4.

20 Article 26

21 Article 27

are the programme of the government, the diplomatic affairs in connection with the inauguration of Mohamed V.,²² the consequences of the crisis and of the massacres.

The Armenian massacres were mentioned with almost the same importance as the general articles about the empire, but there were not any reports published on 13 days of 28. The relative calmness was only contradicted by the riots following the planned disarmament of Zeytun's and Van's Armenians.²³ Furthermore the reports from Dörtyol were mentioned, where according to the newspaper a sergeant had fired against his own troop and there had been a panic due to this.

On 25 May the article dealing with the new governmental programme expressed that the state power treat the massacres of Adana as events connected to the general reactionary movement in the country, and the newspaper started to do the same. The daily only reported the events and did not criticise them or parallel them with news from critical sources any more. In this period there was only one article which opposed the Ottoman state bodies because of the massacres and this even relied on the Russian and English diplomacy.²⁴ Furthermore it was also expressed in an Ottoman politician's opinion that the difference between the Ottoman state statistics and the Armenian and foreign estimations about the massacres would put an inconvenient impression on European powers.²⁵

As a conclusion Pester Lloyd expressed a kind of solidarity during the massacres which was embodied in the criticism towards the experiments to solve the problem. Putting emphasis on the difference between Ottoman and foreign data about the massacres²⁶ may be seen as such an effort. Another such attempt is the one which reports about the massacres stating that there were many children and women victimised or harassed,²⁷ or the articles which express the similarity between the massacres of 1909 and of 1895-96,²⁸ furthermore the ones dealing with the cruelty of the Kurds.²⁹ On the other hand the Ottoman state rhetoric, the fading of the events and the alleged ties between the massacres and Abdul Hamid II. caused that the newspaper had less frequently criticised the situation of Armenians and the passivity of the authorities as the time was passing by.

The next newspaper to be analysed is Prager Tagblatt. It has to be stated that the Czech Kingdom was politically drawn back in the dualist system of the Austro-Hungarian Monarchy³⁰ therefore the events concerning the whole Monarchy had to be completed with the local news in a greater proportion than in Hungary for example. This might draw back the importance of the articles' about foreign affairs.

The three main phases can be found in Prager Tagblatt, too. The first period between 13 April and 1 May shows homogenous and vivid interest towards the events in the Ottoman Empire. The political background was analysed in the greatest proportion. The Young Turk

---

22 Article 28; Article 29; Article 30; Article 31; Article 32;

23 Article 33

24 Article 120

25 Article 33

26 Article 33; Article 121

27 See for example Article 34; Article 35

28 See for example Article 34; Article 7

29 See for example Article 10; Article 9; Article 15; Article 36; Article 37

30 DIÓSZEGI István *A nagyhatalmi politika másfél évszázada* (One and a Half Century of the Politics of Power) (Budapest; História, MTA Történettudományi Intézete, 1997.)

regime is described as the one which had satisfied the West in the previous year.³¹ Although Prager Tagblatt stated based on information from a diplomat that the liberals planned a federal state, where the minorities might have equal rights.³² The daily did not agree or disagree with this plan. Later also the topic of Abul Hamid's dethronement appeared in the news who was frequently mentioned in a pejorative manner.³³ See for example the following expression: 'The old wish for full power remained in his heart and grained down the burning wish for revenge.'³⁴ On 22 April the leading article pictured reconciliation between the sultan and the Young Turks which would lead to the further reign of Abdul Hamid II. The newspaper roughly criticised this possible case.³⁵

The significance of the Adana massacres was also similar to that of the general affairs, although the bloodshed was not mentioned 5 times after their first occurrence in the newspaper. On the other hand they were mentioned three times in leading articles. The first report on the massacres is a short article based on a consular telegraph describing the danger which was surrounding also foreign citizens residing in the given area. The report furthermore stated that the slaughter of Armenians was constant since 15 April and that the local authorities were not in position to stop the events.³⁶ In two cases the bloodshed was mentioned in connection with the intervention of the great powers.³⁷ This signals, that the international involvement caused an increased level of popularity. One more article with one of the highest popularity described the massacres of 1895-96 as ones which were alleged to have connections to Abdul Hamid and this caused that the Armenians had been taking part constantly in activities against the sultan.³⁸

The second significant period in Prager Tagblatt took from 3 to 22 May. The feature of this is that the Armenian affairs were mainly published on the same page as the Ottoman general issues, while the news generally take only some paragraphs, if any. The reports about the Empire described the stabilisation of the Young Turks' power and Abdul Hamid's fate. The cause for the visible but not real cycles is that more topics from inside the Austro-Hungarian Monarchy were reported in a differently detailed way.

Concerning Armenians, their hard situation was described. The Newspaper reported continuous riots from Asia Minor. It is also stressed that '[t]he massacres keep on gaining a greater extent, and the details which are reported here mock at all descriptions.'³⁹ The newspaper communicated also that military troops and a courtmartial was sent to the problematic region, and that the massacres were not spreading which is a serious contradiction compared to the former citation. Between 15 and 22 May the articles about Armenians depicted further planned measures to stop the bloodshed. These were a circular letter promised by the Sheikh ul-Islam to calm down the Muslims in the region thanks to former complaints of the Armenian

---

31 Article 38

32 Article 39

33 See for example: Article 40; Article 41

34 Article 42

35 Article 43

36 Article 44

37 Article 45; Article 46; Article 47; Article 48

38 Article 49

39 Own translation, original phrase: "Die Massakers nehmen noch immer an Umfang zu, und die Einzelheiten, über die hierher berichtet wird, spotten jeder Beschreibung." in Article 50

notabilities.⁴⁰ Furthermore disarmament was also in view, but the article does not mark whom the measures should rely on.⁴¹ The Armenian issue was mentioned also frequently together or because of the great powers.⁴²

After this *Prager Tagblatt* also emphasised that the situation was ameliorating although the Austro-Hungarian cruiser, Zenta had to leave Mersina for Alexandretta because riots were reported from there. The same caused that English marines had landed at the same place to protect the English consulate. Shefket pasha had even mustered the Ottoman navy.⁴³ This had happened despite the fact that on 10 May the news described that according to Germany the international intervention was unnecessary which was also agreed by the Porte.⁴⁴ In these days a denial of the situation's graveness was not denied by articles mentioned in the first row.

The last period took from 23 May till 7 June in case of the Armenian news and 20 June in case of the news About the Ottoman Empire. The news about Armenians highlighted the fact again that the activity of the court-martials and of the troops sent to the problematic areas⁴⁵ was not as efficient as it had been planned to be. The newspaper did not criticise this, only communicated reports about their incapability without any comments. On the other hand *Prager Tagblatt* did not state in this fading period, that Abdul Hamid was responsible for the massacres while the events were echoed in a gradually fading way.

Concluding *Prager Tagblatt*'s picture about the massacres, the relatively small quantity of articles dealing with the issue does not result in an as representative image as in *Pester Lloyd*. But paying attention to the fact that the Czech newspaper had more internal issues to deal with, the significance of the news from the Ottoman Empire is quite noteworthy. The daily did not have strongly contradictory phases, and the massacres were tied to Abdul Hamid II. only in the earlier phase of the events, but the earlier opinions about his responsibility might contribute to the disappearing importance of the events.

The last newspaper which dealt with the Ottoman Empire in the greatest quantity is *Neue Freie Presse*. The daily's three phases are also clearly visible though the newspaper had its own perspective, too. The first period took from 13 to 27 April when the general news on the Empire were at a quite homogenous importance level, almost always leading articles, but the massacres' significance did not parallel with this.

At the beginning of the massacres there was a unique speculation present, that the incident of Adana had been only due to the fact that the local Muslim mob had heard about the situation in the capital. One of the articles states that the sultan must have not risked his situation by his having been suspicious for supporting a reactionary movement, so his responsibility is denied. Furthermore the international balance of power might cause Russia's and Britain's intervention in favour of Christians.⁴⁶ The government was also unsuspected according to the newspaper, for they must have not provoked international intervention, therefore they also had

---

40 Article 51

41 Article 52

42 Article 53

43 Article 54

44 Article 55

45 Article 56; Article 57; Article 58; Article 59; Article 60;

46 Article 61

to make confident steps in order to stop the massacres.⁴⁷

Between 19 and 22 April the Armenians' issue was dealt with a higher importance than in the previous days. The articles about the massacres reported their cruelty, but the efforts to stop them were often mentioned, like the debate by the Chamber of Deputies was described together with the attempts for examination of the case and sending military forces to the Adana Vilayet.⁴⁸ There was also a sign of the start of an international intervention, but the news stated that the Austro-Hungarian Monarchy was about to send one cruiser to protect Austro-Hungarian citizens and the embassy in Constantinople and further actions were in sight only in accordance with the great powers.⁴⁹

From 23 till 26 April the news signalled loss of popularity of the Armenian news, while the Ottoman Empire was treated in leading articles. An author underlined the opinion that the victory of the Young Turks was inevitable, for '[y]outh always wins because she is the maintainer of folks and is the mark of vital vigour deepest inside [in them].'⁵⁰ Hereby the newspaper expressed solidarity with the Young Turks like in other articles.⁵¹

The leading article on 24 April article stated that the conflict in Adana showed the bloodshed's mainly religious roots.⁵² After this the newspaper alleged ties between Abdul Hamid and the events by comparing the current massacres to the ones of 1895-96.⁵³ The other occurrences of the bloodshed were usually connected to foreign intervention while mainly reports from Ottoman state sources denied any tensions.⁵⁴ Such contradictions were commented in only one case, but the article is important, because it is present in all of the three examined newspapers. This reported for the first time the retrospective accusation of Armenians having provoked the massacres. This is a clear sign of solidarity in all of the newspapers. Neue Freie Presse Furthermore stated that the 'civilised world' must not have left this issue unsolved.⁵⁵ On the other hand on 25 April also a report by the Ottoman Embassy in Vienna was published without any comments stating that armed Armenians had insulted Muslims in Dorytol and the English vice-consul in Mersina, but the authorities had done everything they could in order to protect foreign properties.⁵⁶

The next phase took from 27 April to 24 May. From 5 to 9 May the importance of the Ottoman Empire was decreasing because the newspaper also tended to report and analyse the crisis in Hungary, Bosnia and Herzegovina is mentioned, together with other unrelated issues. Generally the significance of news on the Ottoman Empire tended to have more visible cycles while the popularity of reports on Armenians were following the importance of general articles about the Ottoman Empire. The latter ones signalled growing distrust towards Abdul Hamid II in parallel with Mohamed V's inauguration.⁵⁷ An article even stated that Ab-

---

47 Article 62

48 Article 63; Article 64; Article 65

49 Article 66; Article 67; Article 68; Article 69; Article 70; Article 71; Article 72; Article 64

50 Article 73

51 Article 74; Article 61

52 Article 75

53 Article 76

54 Article 77

55 Article 76

56 Article 78

57 Article 79; Article 80; Article 81

dul Hamid or people in his confidence had ordered the massacres, as the soldiers sent to the region had gotten serious financial supports from them. He was also accused of his keeping the current massacres quiet. At the same time the new leadership's chances to solve the problem seemed to be low although the massacres were described as the first test for the Young Turks.⁵⁸ In spite of this fact even military troops which had the task to re-establish order took part in slaughtering people and Kurdish participation was also evident.⁵⁹ Local authorities' reports were shown to the Chamber of Deputies which reports were said to prove Armenian provocation and were opposed by Armenian deputies.⁶⁰ The latter ones had even organised a solidarity march where Young Turk leaders had also taken part,⁶¹ which indicates the light-mindedness of their presence if we take their future leading role during the genocide into account. The author of the report had chosen the title 'Young Turks' demonstration against the Armenian Massacres'. Meanwhile the organisers were of Armenian origin, irrespective of their political orientation.

The first comment indicating the responsibility of the current rulers was published on 30 April: 'It is noteworthy that the circles of the Porte are going on ascribing the events in Vilayet Adana to the Armenian [Revolutionary] Commission.' This appeared after having stated that Adana was only a pile of ash and the Armenians were extirpated.⁶² After these controversial statements Neue Freie Presse based on the opinion of a professor not named, wrote on the responsibility of western press in case of such a massacre.⁶³ The articles mentioned also some efforts of the state power to intervene. The Ottoman authorities made symbolic measures to stop the massacres, for example Mahmud Shefket's visit to the Armenian patriarch or the lecture of Niazi Bey in an Armenian school.⁶⁴ The real intervention had been characterised by handling the aftermath of the massacres, not its roots. This means charity, troop-sending, strong censorship of press, and restriction of telegrams from the region.⁶⁵ In these days the rulers started to deny still humiliating actions against Armenians and to emphasise Muslim inhabitants' much graver situation.⁶⁶ Neue Freie Presse on the contrary remarkably started to rely on Armenian sources at a greater extent. Meanwhile foreign intervention was one of the least important issues in the newspaper among the articles on the massacres as they were mentioned in the last row and in a small quantity.⁶⁷

In the last period after 24 May the Armenian massacres appeared only on 13 days. Turkey was mentioned more in connection with the international share of power and within this with the Crete question. The news already known from Pester Lloyd and Prager Tagblatt was nearly the same,⁶⁸ but Neue Freie Presse did not take into account the statement of Hilmi pasha that

---

58 Article 82; Article 83; Article 84; Article 85; Article 86; Article 87

59 Article 88; Article 89; Article 87; Article 90; Article 91; Article 92

60 Article 93

61 Article 94

62 Own translation, original phrase: "Bemerkenswert ist, daß die Pfortenkreise fortfahren, die Ereignisse in Vilajet Adana dem Armenischen Kommittee zuzuschreiben" Article 89

63 Article 95

64 Article 96; Article 97

65 Article 98; Article 99; Article 100; Article 101; Article 102; Article 103; Article 104; Article 105; Article 106; Article 104

66 Article 107

67 Article 99; Article 108; Article 109; Article 110; Article 111; Article 112; Article 113;

68 See for example Article 114; Article 115; Article 116; Article 117; Article 118; Article 119;

the massacres had been caused by Abdul Hamid and the Armenians tied the events to his reign. Therefore greater neutrality can be stated in this case.

The conclusion about the newspaper is that it was generally less influenced by the great powers' and the Austro-Hungarian Monarchy's opinion. The vivid international attention did not even cause growing importance of the events in the daily. While in the beginning it was understating the graveness of the massacres by describing them as a local religious conflict, this started to be balanced by giving more reliability to Armenian sources. Hereby also the incapability of the state bodies was more visible. Concerning Abdul Hamid's responsibility, the newspaper stated it was proven, but expressed that the situation was not solved by the change of power.

Now that all newspapers are described there are still factors of the events which can only be reconstructed from all three newspapers. Such is the direct cause of the events. Pester Lloyd described that the massacres had started because of a murder.⁶⁹ Prager Tagblatt wrote that an Armenian had wounded two Muslims for self-defence and due to this, local Muslims started to slaughter Armenians.⁷⁰ Finally Neue Freie Presse published the report of the Ottoman Embassy in Vienna stating that an Armenian had been attacked by two Muslims because of an incident in connection with a woman. After this the Armenian had wounded them and one of them died. This event had been followed by scattered fights, and armed Armenians had rallied in the surroundings, Muslims had resisted, and the local authorities had intervened.⁷¹ Paying attention to the frequent official distortion of reports, and the beginning of the Ottoman embassy's report overlap Prager Tagblatt's version, the latter seems to be the most probable.

The dailies had found proofs of Abdul Hamid's direct responsibility. This might be true, but could also signal the witnesses' fear from being impeached by the new reigning power. After this non-excludable accountability of Abdul Hamid II also the responsibility of the Young Turks has to be stated. All newspapers made visible, that the new authorities had remained passive, had distorted reports and had accused Armenians in a retrospective manner.

External actors in the events have to be mentioned, too. The great powers intervened mainly because their citizens and properties were endangered. Though, there was a sign of solidarity, the personnel of the battleships and of diplomatic bodies often helped Armenians. Among these the Austro-Hungarian Monarchy frequently expressed its passivity, but this had been probably possible because of annexing Bosnia and Herzegovina, as it was already analysed in the part about Pester Lloyd.⁷²

Despite these the newspapers signalled that there must have been social solidarity towards Armenians in the Ottoman Empire if the significance of this issue was this high. The origins of sympathy exceed the framework of this analysis. Despite it may be stated or mentioned as questions to be answered later, that the probable cause could be the common Christian traditions of the different peoples and by the historical presence of Armenians in the Monarchy. It remains also a question how some years later this solidarity and the memory of the massacres of 1909 influenced the situation of Armenian refugees after the genocide.

---

69 Article 122

70 Article 123

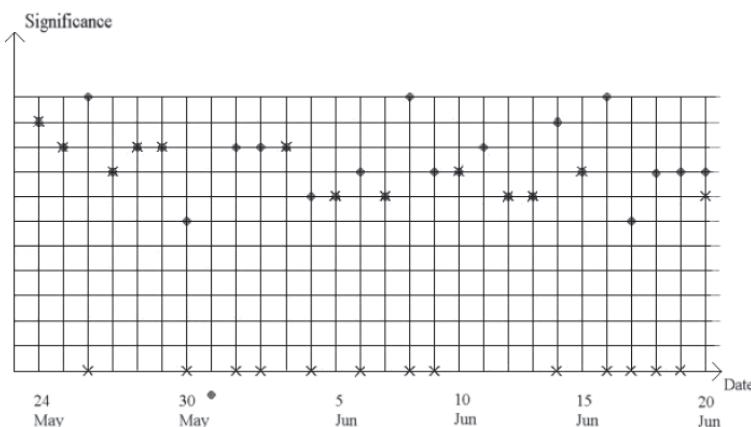
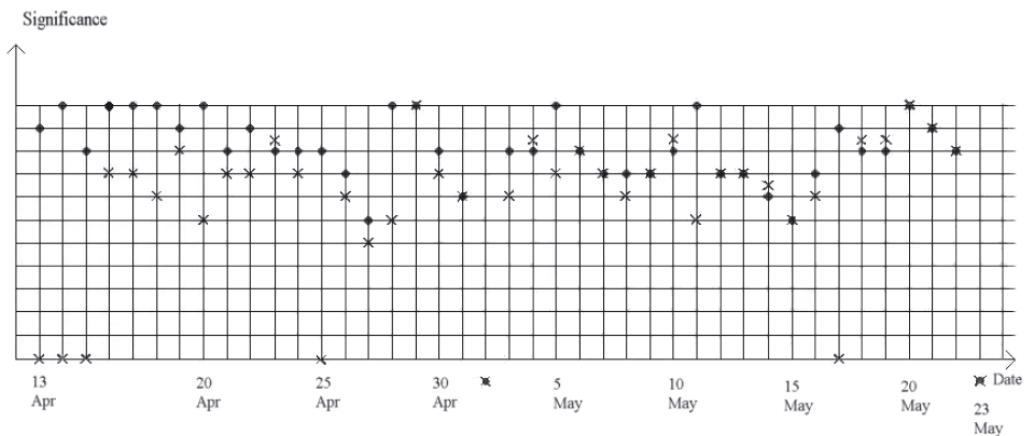
71 Article 68

72 Diószegi István *Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája* (The Foreign Policy of the Austro-Hungarian Monarchy) (Budapest; Vince Kiadó, 2001.) p. 124.

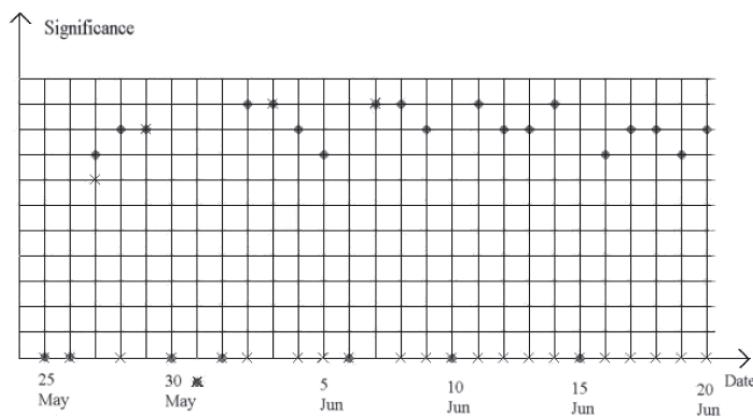
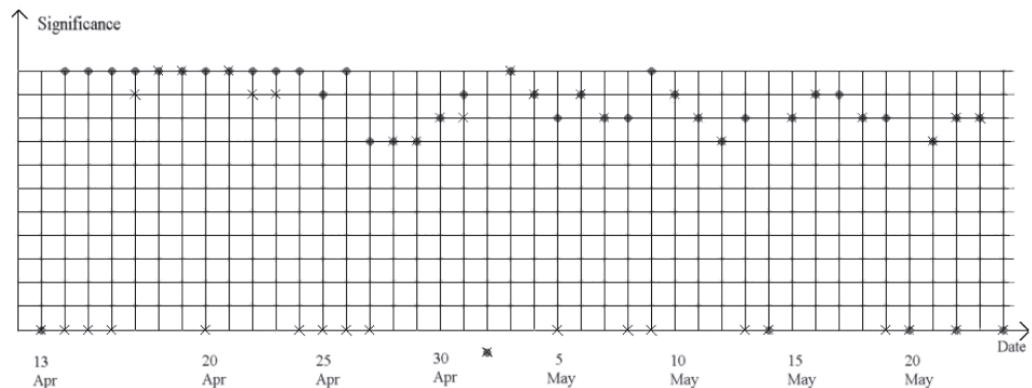
Annexes

Annex I. Significance of the first articles connected to the topics indicated in Pester Lloyd

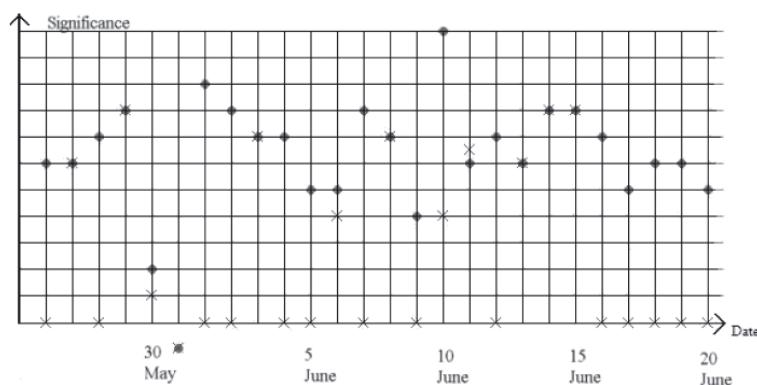
- First article about the Ottoman Empire   x First article about Armenians

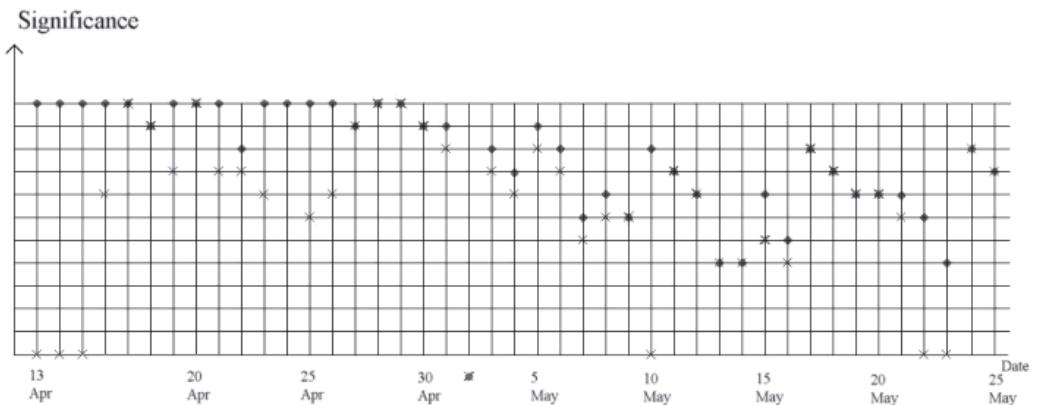

Annex II. Prager Tagblatt

Annex III. Neue Freie Presse

Bibliography

DIÓSZEGI István A nagyhatalmi politika másfél évszázada (One and a Half Century of the of Great Power Politics) (Budapest; História, MTA Történettudományi Intézete, 1997.)

DIÓSZEGI István Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája (The Foreign Policy of the Austro-Hungarian Monarchy) (Budapest; Vince Kiadó, 2001.) p. 124.

"Zenta cirkáló története" (History of Cruiser Zenta) <http://hajomakett.hu/content/view/655/41/>

Article 1 Leading article in Pester Lloyd, 17 April 1909 p. 1.

Article 2 "Unterredung mit einem Diplomaten" in Pester Lloyd, 23 April 1909. p. 3.

Article 3 "Die Lage in den Provinzen" in Pester Lloyd, 22 April 1909 p. 4.

Article 4 "Die Situation in der Türkei" in Pester Lloyd, 23 April 1909

Article 5 "Die Armeniermassakers" in Pester Lloyd, 26 April 1909 p. 5.

Article 6 "Die Armeniermassakers" in Pester Lloyd, 27 April 1909 p. 7.

Article 7 VÁMBÉRY Ármin "Die Absetzung des Sultans" in Pester Lloyd, 28 April 1909 pp. 1-3.

Article 8 Leading article in Pester Lloyd 29 April 1909 p. 1.

Article 9 "Die Armeniermassakers" in Pester Lloyd, 30 April 1909 p. 4.

Article 10 "Die Armeniermassakers" in Pester Lloyd, 28 April 1909. p. 6.

Article 11 "Christen- un Fremdenfeindliche Bewegung" in Pester Lloyd, 29 April 1909 p. 5.;

Article 12 "Die Armeniermassakers" in Pester Lloyd 1 May 1909 p. 5.

Article 13 "Die Vorgänge im Orient" in Pester Lloyd, 3 May 1909 p. 3.

Article 14 "Die Armeniermassakers" in Pester Lloyd 3 May 1909 p. 5.

Article 15 "Die Armenischen Massakers" in Pester Lloyd 4 May 1909 p. 4.

Article 16 "Maßrichtungen gegen die Presse" (not part of the described sample) p. 3. in Pester Lloyd 5 May 1909,

Article 17 "Die Armeniermassakers" p. 4. in Pester Lloyd 5 May 1909

Article 18 "Maßregelung der Presse" (not part of the sample) Pester Lloyd 6 May 1909 p. 3.

Article 19 Die Ereignisse in der Türkei in Pester Lloyd 7 May 1909 p. 4.

Article 20 "Vorstellungen der Mächte wegen der Gefährdung der Christen" in Pester Lloyd 8 May 1909 p. 5.

Article 21 Die Armeniermassakers" in Pester Lloyd 9 May 1909 p. 4.

Article 22 "Schutz Österreich-Ungarischen Untertanen" in Pester Lloyd 4 May 1909 p. 4.

- Article 23** "Die Intervention der Mächte" in Pester Lloyd 10 May 1909 p. 3.
- Article 24** Leading article in Pester Lloyd 11 May 1909 p. 1.
- Article 25** "Die Lage in den Provinzen" in Pester Lloyd 16 May 1909 p. 5.
- Article 26** "Ansuchen der Armenier um Hilfe" in Pester Lloyd 21 May 1909 p. 2.
- Article 27** Leading article in Pester Lloyd 26 May 1909. p. 1.
- Article 28** "Audienz des Botschafters Markgrafen Pallavicini beim König" in Pester Lloyd 26 May 1909 p. 6.
- Article 29** "Die Ereignisse in der Türkei" p. 7. in Pester Lloyd 26 May 1909
- Article 30** Leading Article in Pester Lloyd 8 June 1909. p.1.
- Article 31** Die Kretische Frage in Pester Lloyd 14 June 1909. p. 2.
- Article 32** Leading article in Pester Lloyd 16 June 1909. p. 1.
- Article 33** "Die armenischen Unruhen" in Pester Lloyd 24 May 1909 p. 2.
- Article 34** "Die armenischen Massakers" in Pester Lloyd 23 April 1909 p. 4.
- Article 35** "Die Armeniermassakers" 13 May 1909, p.3.
- Article 36** "Armeniermassakers" in Pester Lloyd 12 May 1909. p. 3.
- Article 37** "Die Lage in den Provinzen" in Pester Lloyd 15 May 1909., p. 6.
- Article 38** "Der Sturz der Jungtürken" in Prager Tagblatt 15. April 1909 p. 1.
- Article 39** "Berliner Regierungskreise über die Gegenrevolution" in Prager Tagblatt, 15 April 1909. p. 3.
- Article 40** "Abdul Hamid" in Prager Tagblatt 25 April 1909 p. 2.
- Article 41** "Der Gerettete Sultan" in Prager Tagblatt 24 April 1909 p. 1.
- Article 42** "Der Triumph der Jungtürken" in Prager Tagblatt 20 April 1909 p. 1.
- Article 43** "Der pardonierte Despot" in Prager Tagblatt 22 April 1909, p.1.
- Article 44** "Massacre zwischen Mohammedanern und Armeniern" in Prager Tagblatt 17 April 1909 p. 3.
- Article 45** "Die Ereignisse in der Türkei" in Prager Tagblatt 18 April 1909 p. 1.
- Article 46** "Die Ergebnisse in der Türkei" in Prager Tagblatt 19 April 1909. p. 1.
- Article 47** "Massacres in Kleinasiens und Syrien" in Prager Tagblatt 22 April 1909 p. 2.;
- Article 48** "Christenverfolgungen in Kleinasiens und Syrien" in Prager Tagblatt 23 April 1909 pp. 2-3.
- Article 49** "Der Thronwechsel in der Türkei" in Prager Tagblatt 21 April 1909 pp. 1-2.
- Article 50** "Massakers in Syrien" in Prager Tagblatt 3 May 1909 p. 3.
- Article 51** "Türkei" in Prager Tagblatt 18 May 1909 p. 3.
- Article 52** "Türkei" in Prager Tagblatt 15 May 1909 p. 4.
- Article 53** "Die Armenier flehen um Hilfe" in Prager Tagblatt 21 May 1909. p. 4.
- Article 54** "Türkei" in Prager Tagblatt 12 May 1909. p.4.
- Article 55** "Die Lage in der Türkei" in Prager Tagblatt 10 May 1909. p. 2.
- Article 56** "Das Strafgericht in Adana" in Prager Tagblatt 23 May 1909. p. 3.
- Article 57** "Türkei" in Prager Tagblatt 24 May 1909 p. 3.
- Article 58** "Unruhen in Armenien und Albanien" in Prager Tagblatt 29 May 1909 p. 3.
- Article 59** "Tätigkeit der Kriegsgerichte" in Prager Tagblatt 3 June 1909. p. 2.
- Article 60** "Zu den Metzleien von Adana" in Prager Tagblatt 7 June 1909. p. 2.
- Article 61** Leading article in Neue Freie Presse 17 April 1909 p. 1.
- Article 62** "Die Jungtürken vor Konstantinopel" 18 April 1909 p.2.
- Article 63** "Debatte in der Kammer über die Vorgänge in Adana" in Neue Freie Presse 19 April 1909 p. 4.
- Article 64** "Unterredungen mit zwei Syrischen Politikern" in Neue Freie Presse 21 April 1909 p. 4.
- Article 65** "Maßnahmen von Verhütung von Blutvergießen" in Neue Freie Presse 22 April 1909. p. 4.
- Article 66** "Die eventuelle Entsendung von Kriegsschiffen nach Konstantinopel" in Neue Freie Presse 16 April 1909 p. 4.
- Article 67** "Die Metzleien in Adana" in Neue Freie Presse 19 April 1909. p. 4.

- Article 68** "Die Armeniermetzleien in Kleinasiens" p. 5. in Neue Freie Presse 20 April 1909
- Article 69** "Entsendung amerikanischer Kriegsschiffe" in Neue Freie Presse 21 April 1909 p. 7.
- Article 70** "Einigung der Mächte für den Fall einer Intervention" p. 5.
- Article 71** "Die Metzleien in Syrien" p. 7. in Neue Freie Presse 22 April 1909
- Article 72** "Die Haltung Österreich-Ungarns" in Neue Freie Presse 20 April 1909 p. 6.
- Article 73** Leading article in Neue Freie Presse 25 April 1909 p. 1.
- Article 74** "Die Katastrophe in der Türkei" in Neue Freie Presse 21 April 1909 p. 1.
- Article 75** Leading article in Neue Freie Presse 24 April 1909 p. 1.
- Article 76** "Das Armeniermetzlei in Kleinasiens" in Neue Freie Presse 23 April 1909 p. 5-6.
- Article 77** See for example: "Eine Zuschrift der Türkischen Botschaft" in Neue Freie Presse 23 April 1909 p. 6.
- Article 78** "Die Unruhen in Adana" in Neue Freie Presse 25 April 1909 p. 6.
- Article 79** "Der Thronwechsel in der Türkei" in Neue Freie Presse 5 May 1909 p. 2.
- Article 80** "Der Thronwechsel in der Türkei" in Neue Freie Presse 7 May 1909 p. 6.
- Article 81** "Der Thronwechsel in der Türkei" in Neue Freie Presse 8 May 1909 p. 5.
- Article 82** "Das Schicksal des Sultans" in Neue Freie Presse 27 April 1909. p. 2.
- Article 83** Leading article in Neue Freie Presse 28 April 1909. p. 1.
- Article 84** "Der Sultan und die Armenier" p. 4. in Neue Freie Presse 28 April 1909.
- Article 85** "Die Christenmetzleien in Syrien" p. 6. in Neue Freie Presse 28 April 1909.; Article 86 "Der Gefangene von Saloniki" in Neue Freie Presse 30 April 1909. p. 2.
- Article 86** "Die erste Kraftprobe des Jungtürkentums" in Neue Freie Presse 1 May 1909 p. 2.
- Article 87** "Die Christenmetzleien in Syrien" in Neue Freie Presse 27 April 1909 p. 5.; Article 89 "Das Armenierblutbad in Adana" in Neue Freie Presse 30 April 1909, p. 2.;
- Article 88** "Das Gemetzel in den Vilajets Adana und Aleppo" in Neue Freie Presse 3 May 1909 p. 4
- Article 89** "Bedrohung der Armenier in Kleinasiens" in Neue Freie Presse 3 May 1909 p. 4.; Article 92 "Die Armeniergemetzel" in Neue Freie Presse 4 May 1909 p. 5.
- Article 90** "Eine Debatte über die Armeniergemetzel" in Neue Freie Presse 3 May 1909 p. 4.
- Article 91** "Demonstration der Jungtürken gegen die Armeniermetzleien" in Neue Freie Presse 4 May 1909 p. 5.
- Article 92** "Sultan Abdul Hamid und die Christen im Orient" in Neue Freie Presse 1 May 1909 p. 2.
- Article 93** "Zur Beruhigung der Armenier in Neue Freie Presse 16 May 1909 p. 8.; Article 97 Die türkischen Behörden und die Armenier" in Neue Freie Presse 17 May 1909 p. 3.
- Article 94** "Maßregeln gegen die Presse" (not part of the sample) in Neue Freie Presse 5 May 1909 p. 3.
- Article 95** "Die Aufschreitungen gegen die Armenier" in Neue Freie Presse 5 May 1909 p. 3. p. 4.
- Article 96** "Anordnungen des Generalissimus Schefket Pascha" in Neue Freie Presse 6 May 1909 p. 4.
- Article 97** "Verlängerung des Terminus für die Waffenabsetzung" in Neue Freie Presse 9 May 1909 p. 7.
- Article 98** "Das Programm des neuen Kabinetts in Neue Freie Presse 13 May 1909. p. 8., Article 103 "Kriegsgerichtliche Verfolgung von Zeitungsherausgebern" in Neue Freie Presse 19 May 1909. p. 5. (not part of the sample)
- Article 99** "Die Lage in Syrien" in Neue Freie Presse 20 May 1909. p. 5.
- Article 100** "Verschärfungen des Preßgesetzes" (not part of the sample)
- Article 101** "Weisungen Mahmud Schefket Paschas an die Presse" in Neue Freie Presse 21 May 1909 p. 5.
- Article 102** "Die Aufschreitungen gegen die Armenier" in Neue Freie Presse 12 May 1909. p. 5.
- Article 103** "Die Metzleien in Adana" in Neue Freie Presse 6 May 1909 p. 5.
- Article 104** "Die angebliche Intervention fremder Mächte" in Neue Freie Presse 9 May 1909 p. 7.
- Article 105** "Intervention des Russischen Botschafters für die Armenier in Musch" in Neue Freie Presse 16 May 1909. p. 8.
- Article 106** "Die Vereinigten Staaten für den Schutz der Christen im Orient" in Neue Freie Presse 17 May 1909 p. 3.
- Article 107** "Bitte der türkischen Armenier um Hilfe" in Neue Freie Presse 21 May 1909 p. 5.

Article 108 "Minister Pichon über die Armeniergemetzel" in Neue Freie Presse 18 May 1909 p. 4.

Article 109 "Befürchtungen über Armeniermetzleien in Zeitun" in Neue Freie Presse 24 May 1909 p. 3.

Article 110"Das Regierungsprogramm Hilmi Paschas" in Neue Freie Presse 25 May 1909 p. 3.

Article 111 "Furcht vor einem Angriff der Kurden" in Neue Freie Presse 27 May 1909 p. 6.; Article 117 "Kriegsgerichtliche Urteile und Verhaftungen" in Neue Freie Presse 3 June 1909 p. 5.

Article 112 "Ein Blutiger Vorfall in Adana" in Neue Freie Presse 6 June 1909 p. 8.

Article 113 "Russische und englische Ratschläge an die Pforte" in Neue Freie Presse 13 June 1909, p. 6.

Article 114 "Die Lage in Adana" in Pester Lloyd 13 June 1909. p. 5.

Article 115 "Die Armeniermassakers" in Pester Lloyd 11 May 1909 p. 5.

Article 116 "Beunruhigung in der Provinz" in Pester Lloyd 16 April 1909 p. 4.;

Article 117 "Die Schreckenherrschaft des Moslims" in Prager Tagblatt 18 April 1909 p. 2.

Other related issues of the newspapers are from 13 April 1909 till 20 June, available at: <http://anno.onb.ac.at>

Էվա Մերենիչ
Աղանայի կոտորածներն ըստ ավստրո-հունգարական
թերթերի հաղորդումների
ամփոփում

Հոդվածում քննության է առնվում ավստրո-հունգարական մամուլում 1909 թ. Աղանայի կոտորածների արձագանքը: Ենտապունդյան համար ընտրվել է երեք թերթ՝ Վիեննայի «Neue Freie Presse»-ը, Բուդապեշտի «Pester Lloyd»-ը և Պրահայի «Prager Tagblatt»-ը: Ժամանակաբական առումով քննության են առնվում 1909 թ. ապրիլի 13-ից մինչև 1909 թ. հունիսի 20-ը ընկած հրապարակումները: Հոդվածը, հիմնած լինելով գերազանցապես ավստրո-հունգարական մամուլի հաղորդած տվյալների վրա, ուշագրավ տեղեկություններ հաղորդելուց բացի, արտահայտում է նաև այս հիմնական միտումները, որոնք ընկած են այդ թեմայի լուսաբանման հիմքում կապված հայկական կոտորածների և Օսմանյան Թուրքիայի ներսում անցուղարձերի շուրջ Ավստրո-Հունգարիայի դիրքորոշման հետ:

ՈՐԲԱԽՆԱՄ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1909 թ. ԱՊԱԽԱՅԻ ԵՎ ՀԱԼԵՊԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԶԱՐԴԵՐԻՑ ՀԵՏՈ

Արամ Միրզոյան

Որպես կանոն, ցանկացած պատերազմի, բնական աղետի կամ այլ արտակարգ իրավիճակի պայմաններում ամենախոցելի և անպաշտպան խումբը երեխաներն են: Բացառություն չկազմեցին նաև 1909թ. Օսմանյան կայսրության Արանայի և Հալեպի նահանգներում տեղի ունեցած ջարդերը:

Դեռևս 1894-1896թթ. ընթացքում տեղի ունեցած համիդյան ջարդերի հետևանքով որբացավ շուրջ 60.000 հայ երեխա: ¹ Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական կարգերի վերականգնումից հետո հայ ժողովուրդը կրկին ենթարկվեց կոտորածի՝ իրատապ դարձնելով որբախնամ գործունեության հարցը:

Արանայի և Հալեպի նահանգներում տեղի ունեցած ջարդերից հետո, հայկական կազմակերպություններից զատ, որբախնամ գործունեություն իրականացնում էին նաև բուրքական իշխանությունները, ինչպես նաև օտարերկրյա միսիոններները: Ջարդերից հետո բացվեցին որբանոցներ, որտեղ ապաստան գտան մեծ թվով հայ որբեր: Այս հոդվածում կանդրադառնանք միայն հայկական շրջանակների կողմից իրականացված որբախնամ գործունեությանը:

1908թ. երիտրուրքական հեղաշրջումից և Օսմանյան սահմանադրության վերահռչակումից հետո Ազգային կենտրոնական վարչությունը կազմեց Որբախնամ հանձնաժողովը, որի նպատակն էր հոգալ համիդյան ջարդերի հետևանքով որբացած երեխաների խնամքը:

Սակայն 1909թ. Արանայի և Հալեպի նահանգներում տեղի ունեցած ջարդերից հետո Որբախնամ հանձնաժողովի միակ գործը դարձավ այդ ջարդերի հետևանքով որբացած հայ երեխաների խնամքն ու դաստիարակությունը:² Այդ նպատակով Ազգային կենտրոնական վարչությունը 1909թ. օգոստոսին կազմեց Կիլիկիայի որբախնամ հանձնաժողովը:³ Հանձնաժողովի անդամներ դարձան 13 հոգի, որոնցից ընտրվեց Հանձնաժողովի ղիվանը, որի կազմում ընդունվեցին Արշակ Շմավոննեանը՝ ատենապետ, Յակոբ Գորենար՝ փոխառենապետ, Սարգս Սույնը՝ ատենադպիր, Ներսէս Օհանեանը՝ փոխառենադպիր, Ալիքսան Թօփալեանը՝ գանձապետ:⁴ Այն իր գործունեության հաջող ընթացքի երաշխիքներ համարում էր ազգային ազնիվ զգացումները, ինչպես նաև «Օսմանյան կառավարության բարյացակամությունը»:⁵

Նախքան հազարավոր որբերի օգնության գործին անցնելը հարկավոր էր պարզել նրանց սոույզ թիվն ու խնամելու հնարավոր միջոցները:⁶ Այդ իսկ պատճառով որոշում կայացվեց իրավիճակին տեղում ծանոթանալ և անխնամ մնացած որբերին տեղափորել իրենց միջավայրի ամենահարմար վայրերում:⁷ Տեղում որբերին հավաքելու և որբանոց-

1 Raymond H. Kévorkian, La Cilicie (1909-1921). Des Massacres d'Adana au Mandat Français, 1999, p.102.

2 Տեղեկագիր Այրիախնամ յանձնաժողովի, 1910 սեպտեմբերի 11 – 1912 սեպտեմբերի 11: Յաւելուած տեղեկագիր քննիչ-պատուիրակ Պ. Ժագ Սայապահեան: Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 8:

3 Կիլիկիո որբախնամ կեղրոնական յանձնաժողով: Տեղեկագիր 1909 օգոստոս 7 – 1910 դեկտեմբեր 31, Կ.Պոլիս, 1911, էջ 3:

4 Նոյն տեղում, էջ 5-6:

5 Նոյն տեղում, էջ 8:

6 Նոյն տեղում, էջ 6:

7 Նոյն տեղում, էջ 7:

ներ հիմնելու գործը կարգավորելու համար ընտրվեց Խաչատոր Գոռովյանը, ով աշխատել էր Վանի ամերիկյան որբանոցում և ուներ որբախնամ գործունեության փորձ:

Որբերը դասակարգվեցին երկու խմբի՝

1. Ի հորեւ և ի մորեւ որք

2. Միայն ի հորեւ որք

Սկզբնական շրջանում որոշում էր կայացվել որբերին տեղափոխել և ապաստան տրամադրել Կոստանդնուպոլսի, Զմյուռնիայի և Եգիպտոսի հայերի շրջանում: Սակայն Պատրիարքարանը վերջին պահին կարգադրում է տեղում կազմակերպել որբախնամ գործունեությունը:⁸ Այդ որոշումը պայմանավորված էր այն հաճամանքով, որ որբերն այս և այն կողմ չըրվեին, չեռանային իրենց հայրենին բնակավայրերից և իրենց օջախներից:⁹ Որբերին Կոստանդնուպոլիս տեղափոխելու գաղափարի դեմ մի ուշագրավ հրապարակում է գետեղված «Քիլուզանդինի» համարներից մեկում՝ «Կիլիկեցի որբերուն խնդիրը» հոդվածում, նշվում է, որ պղսահայերի շրջանում տիրող կարծիքն այն էր, որ Կիլիկիայի որբերին ավելի նպատակահարմար էր տեղում պատսպարել և կրթել: Որպես հիմնավորում նշվում էր հայրենի վայրերից չկտրելը և տեղում որբախնամի կազմակերպման մատչելիությունը, ինչը հնարավորություն կրնածեւեր ավելի մեծ թվով որբեր խնամելու: Բացի այդ, փորձը ցույց էր տալիս, որ Կոստանդնուպոլսում որբերին պատշաճ խնամելու և կրթելու կարողություն և ցանկություն չկար: Համիլյան ջարդերից հետո մի քանի հարյուր որբեր բերվեցին մայրաքաղաք, որտեղ «կամ թոքախտ ընկան կամ, ստահակ դարձան»: Հոդվածագիրը եզրակացնում է, որ ավելի նպաստավոր կինի, եթե պղսահայերը մասնակցեն նպաստամատույցին՝ միջոցներ տրամադրելով Կիլիկիայում որբանցներ հիմնելու համար:¹⁰

Այս հարցի վերաբերյալ գոյություն ուներ նաև հակառակ կարծիք: Հայ գրող, հրապարակախոս Սուրեն Պարթևյանը դեմ էր Կիլիկիայի որբերին ջարդերի վայրերում պահելու գաղափարին՝ հիմնավորելով իր տեսակետը նրանով, որ նրանց համար չափազանց ծանր կլիներ բնակվել այն վայրերում, որտեղ սպանվել էին նրանց ծնողները, ամեն օր տեսնել նրանց սպանողներին, տեսնել, ինչպես են հեռանում իրենց համերկրացիները:¹¹ Ուստի նա առաջարկում էր որբերին տեղափոխել Կիպրոս:¹²

Գալով որբերի թվին՝ հարկ է նշել, որ գոյություն ունեն տարբեր տվյալներ: Այսպես, համաձայն Սարգսի Սուրենկապրի՝ 1910թ. օգոստոսի դրությամբ Աղանայի և Հայեակ նահանգներում երկսեռ որբերի թիվը կազմում էր 8206, այդ թվում՝ 4296 տղա, 3910 աղջիկ:¹³

Ռայմոնդ Գևորգյանի «Կիլիկիա, 1909-1921թթ.» աշխատությունում Աղանայի և Հայեակ վիլայեթներում կոստորածներից հետո մնացած որք երեսաների թիվը նշվում է 7903:¹⁴

1910 թ. հոնվարի 13-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ուղղված նամակում Կոստանդ-

8 Պարթևեան Սուրեն, Կիլիկեան որբերը: «Արեւելան մամուլ», թիվ 26, 23 յունիս 1909, էջ 602:

9 Կիլիկիո որբախնամ կեղրոնական յանձնաժողով: Տեղեկագիր..., էջ 27:

10 «Քիլուզանդին» օրաթերթ, Վ.Պոլիս, 15 մայիս 1909, թիվ 3838, էջ 3:

11 Սուրեն Պարթևեան, Կիլիկեան որբերը..., էջ 603:

12 Նույն տեղում, էջ 604: Տես նաև, Պարթևեան Սուրեն, Կիլիկեան արհավիրքը: Կոստանդնուպոլիս, 1910, էջ 99:

13 Կիլիկիո որբախնամ կեղրոնական յանձնաժողով. Տեղեկագիր 1909 օգոստոս 7 – 1910 դեկտեմբեր 31 և 1911 հունվար 1 – 1911 հունիս 30: Վ.Պոլիս, 1911:

14 Կեղրոնական վարչություն. Դար մը պատմություն Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան. Հտ. 1. 1906-1940. Գահիրե-Փարիզ-Նիս Եորք, 2006: Raymond H. Kévorkian, La Cilicie..., էջ 103:

Արամ Միրզոյան

նուպոլսի Հայոց պատրիարք Եղիշե Դուրյանը նշում է 7-10.000 երկսեռ որբերի մասին:¹⁵

Կոստանդնուպոլսում «Օտարեկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի» գանձապահ Ռիլյամ Փիթը նշում էր, որ, համաձայն ամերիկյան միսիոններների գեկույցների, ջարդերի շրջաններում խնամքի և աջակցության կարու 3-4.000 որբեր կան:¹⁶

Որբախնամ գործը պատշաճ մակարդակով կազմակերպելու համար անհրաժեշտ էր ապահովել խնդրի նյութական կողմը:

1908 թ. նոյեմբերի սկզբին Կոստանդնուպոլսում կազմվեց Նպաստամատույց հանձնաժողով, որի նպատակն էր օգնել Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի անօթևան և ընչազուրկ հայերին: Կիլիկիան շարդերից հետո հանձնաժողովի հիմնական գործը դարձավ շարդերի հետևանքների վերացումը: Սակայն միայն այդ կառույցի հավաքած միջոցներով անհնար էր ամբողջությամբ հոգալ բոլոր կարիքները, ուստի Նպաստամատույց հանձնաժողովն առաջարկեց Ազգային վարչությանը՝ կազմել միջազգային օգնության հանձնաժողով:¹⁷ Կայսրության ներսում և դրա սահմաններից դուրս նպաստահավաք գործը կանոնավոր կազմակերպելու համար ստեղծվեց Միջազգային նպաստամատույց կազմակերպություն, որի գործունեությունն իրականացվում էր սուլթան Մեհմետ 5-րդի հովանավորությամբ: Հանձնաժողովն առաջին նիստը կայացավ 1909 թ. մայիսի 9-ին: Հանձնաժողովն ուներ երկու խումբ: Մի խումբը գրադվելու էր արտասահմանից նպաստների հավաքման գործով, մյուսը՝ հավաքված նպաստների բաշխման:¹⁸

Միննոյն ժամանակ Կիլիկիայի որբախնամ հանձնաժողովի աշխատանքների համար ֆինանսական միջոցներ հայթայթելու նպատակով անհրաժեշտ համարվեց, որպեսզի որբանոցներ հաստատելու և դրանց մատակարարմամբ գրադվելուց զատ այն նաև հասույթի աղյուրներ փնտրելու և դրամահավաք աշխատանքներ իրականացնելու իրավասություններ ունենա: Ստանալով Ազգային կենտրոնական վարչության արտոնությունը՝ Հանձնաժողովը կոչով դիմեց համայն հայությանը, որով հորդորում էր աջակցել որբախնամ գործին: Ազելին, նպաստահավաքի գործն ամենուրեք կանոնավոր հիմքերի վրա դնելու նպատակով Հանձնաժողովը որոշեց Կոստանդնուպոլսում, գալառներում, արտասահմանում, ամենուրեք, ուր հնարավորություն կար, իմնելու Որբախնամ մասնախմբեր:¹⁹

Դրա հետ մեկտեղ ազգային մամուլը նույնպես Զանափարաքար քարոզում էր ամրող աշխարհի հայությանը՝ օգնության ձեռք մեկնելու Կիլիկիայի որբերին: Այդ կոչը նույնպես անպատճիւս չնեաց, չնայած որոշ տեղերում սպասելիքներից առավել քան համեստ արդյունք տվեցին: Այսպես, Աստրախանի եկեղեցիներում երեք կիրակիների ընթացքում որբախնամ գործի համար հանգանակվել էր ընդամենը 70 ռուբլի:²⁰

Կառավարությունը ևս միջոցներ տրամադրեց շարդերի հետևանքները վերացնելու, ինչպես նաև որբախնամ գործունեության համար: Սկզբնական շրջանում որոշվեց հինգ տարի ժամկետով տարեկան 25.000 օսմանյան ոսկի /հետայսու՝ օ.ո./ հատկացնել Ազգային պատրիարքարարանին՝ որբերի և այլիների կարիքները հոգալու համար, սակայն շուտով այդ գումարը նվազեցրեց մինչև տարեկան 10.000 օ.ո.: Պատրիարքարանն այդ գու-

15 Գասպարյան Ռուբեն, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում: Եր., 2005, էջ 82:

16 Der Christliche Orient. Monatsschrift der Deutschen Orient-Mission. Schriftleiter: Dr. J. Lepsius und P. Klein. X. Jahrgang, 1909, էջ 124:

17 Թէրզեան Յակոբ, Կիլիկիոյ աղետը (պատկերազարդ): Պէյրութ, 1964, էջ 693:

18 Նոյն տեղում, էջ 696-697:

19 Կիլիկիոյ որբախնամ կեղրոնական յանձնաժողով, էջ 8-9:

20 «Լրաբեր» շաբաթաթերթ, Աստրախան, 1909թ. հոկտեմբերի 10, թիվ 38, էջ 3:

մարները բաշխում էր Այրիախնամ և Որբախնամ հանձնաժողովների միջոցով:²¹

Սկզբնական շրջանում որբերը սկսեցին կենտրոնանալ Մերսինում, ուստի Գևորգ Շ. Վրդ. Ապանյանի և Սարգսի Սոլիմի ջանքերով առաջին որբանոցը բացվեց հենց այդտեղ՝ անմիջապես Կիլիկիայի աղետից հետո: Որբերին տեղավորել էին Մերսինի ազգային վարժարանում: Ակզբանական շրջանում այնտեղ հաշվում էր 410 երկսեռ որբ: Որբանոցը տնօրինում էր Գառնիկ Դավթյանը, իսկ հսկողությունն իրականացնում էր Զավել Եսայանը:²² Սակայն 1910 թ. ապրիլին Մերսինի որբանոցը փակվում է, քանի որ տեղի կիմնան անրարենպաստ էր երեխաների առողջության համար: Այստեղ պահվող որբերի մի մասը հանձնվեց իրենց մայրերին, իսկ մյուս մասը տեղափոխվեց Աղանայի որբանոց:

Հետագայում որբանոցները բացվեցին Աղանայում, Հաճընում, Մարաշում, Աղնթափում, Դորթ Յոլում և Հասանբեյլիում:

Աղանայի որբանոցը նոյնական բացվեց Զարել Եսայանի նախաձեռնությամբ 1909թ. օգոստոսի 15-ին: Ի սկզբանե այնտեղ պահվում էին 100 երկսեռ որբեր, որոնց թիվը հետագայում ավելացավ՝ դառնալով 233:

Մարաշի որբանոցը բացվեց 1909 թ. սեպտեմբերի 1-ին: Այստեղ գտնվող երկսեռ որբերի թիվը հասնում էր 178-ի: Խաչատոր Գոռոգյանն անձամբ կատարեց որբերի ընտրությունը և բացեց որբանոցը:

Հաճընի որբանոցը բացվեց 1909 թ. սեպտեմբերի 15-ին: Այստեղ պահվող երկսեռ որբերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 350:

Աղնթափի որբանոցը հիմնվեց 1909 թ. հոկտեմբերի 1-ին, որտեղ խնամվում էր 185 երկսեռ որբ: Առաջնորդական փոխանորդ Տ. Հարություն քահանան ուղարկվեց Անտիոք և շրջակա վայրեր, հավաքեց այնտեղ գտնվող որբերին և տեղափոխեց նրանց նորաբաց որբանոց:

Հասանբեյլիի որբանոցը հիմնվեց 1909 թ. հոկտեմբերի 10-ին, որտեղ պահվում էին 207 երկսեռ որբեր:

Վերջապես, Դորթ Յոլում որբանոցը բացվեց 1909 թ. նոյեմբերի 15-ին, այնտեղ պահվող երկսեռ որբերի թիվը կազմում էր 273:

Ընդհանուր առմամբ Աղանայի, Մարաշի, Հաճընի, Աղնթափի, Հասանբեյլի և Դորթ Յոլի որբանոցներում գտնվում էին 1426 երկսեռ որբեր, որոնցից 817՝ տղա, 609՝ աղջիկ:

Որբերի ընտրությունը կատարվում էր խնամքով և մեծ խնայողությամբ: Նկատի էին առնվում նրանց ընտանեկան վիճակը, մայր ունենալու պարագայում մոր վիճակը, առողջությունը և այլն: Այդ ամենը հաշվի առնելու հետևանքով Հաճընում, օրինակ, 1000-ից ավելի որբերից ընտրվել էին ընդամենը 350-ը: Մյուս վայրերում հարաբերակցությունը մոտավորապես նոյնն էր.²³

Ազգային որբանոցներում երեխաների ապրուստը հոգալուց զատ զբաղվում էին նաև նրանց կրթելու գործով: Այդ առաքելությունն ստանձնել էին Ազգանվեր հայությաց ընկերությունը, Միացյալ ընկերությունը և Դպրոցական տիկնանց ընկերությունը:²⁴

Ցավոր, ազգային որբանոցների վիճակը և նյութական ապահովությունը, չնայած ձեռնարկված միջոցառումներին, զիջում էր պետական և օտարերկրացիների հիմնած որբանոցներին:

21 Թէրզեան Յակոբ, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 690:

22 Կիլիկիոյ որբախնամ կենտրոնական յանձնաժողով, էջ 13-14:

23 Կիլիկիոյ որբախնամ..., էջ 25:

24 Թէրզեան Յակոբ, Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 714:

Արամ Միքոնի

Շուտով Ազգային կենտրոնական վարչությունը որոշում է փոքր-ինչ փոխել որբախնամ աշխատանքներում որդեգրած քաղաքականությունը: Հարկավոր էր աշխատանքով ապահովել հնարավորին շատ այրիների, ինչի արդյունքում նրանց կարելի էր վերադարձնել որբանցներում պահպան իրենց երեխաներին: Դրա շնորհիվ հնարավոր կլիներ որբանցներում հիմնականում պահել և տեղ տալ երկողմանի որք երեխաներին:²⁵

1911 թ. վերջի տվյալներով՝ այրիների մոտ գտնվող 3-18 տարեկան երկսեռ որբերի թիվն է՝

Աղանայի նահանգում՝ 2092 տղա, 1551 աղջիկ,

Հալեպի նահանգում՝ 684 տղա, 553 աղջիկ,

Ընդամենը՝ 2776 տղա, 2104 աղջիկ, այսինքն՝ 4880 երկսեռ որք:²⁶

Բայց Սարգիս Սուինի տեղեկագրի՝ որբանցներում պահպան երեխաների ընդհանուր թիվը 3367 էր, որոնցից, ինչպես արդեն նշվեց, միայն 1426-ն էին գտնվում ազգային որբանցներում: Մնացած 1941 երկսեռ որբերը, որոնցից 978-ը՝ տղա և 963-ը՝ աղջիկ, գտնվում էին պետական, ինչպես նաև օտարերկրացիների հիմնած որբանցներում:

Հաճընի և Աղանայի պետական որբանցներում գտնվում էին շուրջ 430 երկսեռ որբեր:

Բացի այդ մեծ թվով որբեր գտնվում էին հետևյալ որբանցներում՝

Այնթափի անգլիական որբանցում՝ 100,

Մարաշի գերմանական որբանցում՝ 727,

Մարաշի անգլիական որբանցում՝ 200,

Հաճընի ամերիկյան որբանցում՝ 350:

Գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան որբանցներում գտնվող հայ որբերը, ճիշտ է, ստանում էին անհրաժեշտ խնամք ու հոգատարություն, սակայն հաճախ կտրվում էին ազգային արմատներից:²⁷ Հայերի շրջանում դժոհոհության մեծ տեղիք էր տալիս նաև պետական որբանցների գոյությունը:²⁸

Ընդհանրացնելով՝ հարկ է նշել, որ 1909թ. ապրիլյան ջարդերից հետո հայ ժողովուրդը կարողացավ կազմակերպել որբախնամ զործունեություն, ինչի շնորհիվ բազմաթիվ որբեր փրկվեցին սոսուզ մահից: Բացի այդ, այլ որբանցներում ևս խնամվում էին զգալի թվով հայ որբեր: Սակայն այդ որբերի մեծ մասին ընդամենը վեց տարի անց վիճակված էր կրկին վերապրել ցեղասպանական քաղաքականության հետևանքները:

25 «Քիւզանդիոն» օրաթերթ, Կ.Պոլիս, 4 սեպտեմբերի 1910, թիվ 4225, էջ 2:

26 Տեղեկագիր Այրիախնամ յանձնաժողովի... տեղեկագիր քննիչ-պատուիրակ Պ. Ժագ Սայապալեան, էջ 95:

27 Ներսէս Եպիսկոպոս (Սասկան վարդապետ), Կաթիլ մը շուրջ այրած սրտերու: Կ.Պոլիս, գրատուն Յ. Գյլլճեան, 1912, էջ 68:

28 «Արագած» պատկերազարդ հանդիս, Նիւ Եօրք, օգոստոս 17, 1911, թիվ 13, էջ 193-194:

Aram Mirzoyan
**Orphan Care After 1909 Massacres in Provinces
of Adana and Aleppo**
Summary

Coup d'etat of Young Turks in 1908 raised a wave of hope among the subjected nations of the Ottoman Empire including Armenians who suffered the most during the reign of Sultan Abdul Hamid known as "Red Sultan". But the Cilicia massacres in April 1909, when 30.000 Armenians were killed, made them to rethink their expectations.

As a result many Armenian children became orphans. Unlike the Armenian massacres of 1894-1896 Ottoman government allowed Armenians to launch relief work. Furthermore, it allocated some money for this work and opened several state orphanages.

This article presents Armenian relief activities after the Adana massacres in 1909.

**ՄԵԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ
ՄԵԽԱՍՆԻՉՄՆԵՐԸ 1909 թ. ԱԴԱՆԱՅԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ
ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ**

Մեղա Պարսամյան

Օսմանյան կայսրության՝ հայ բնակչության դեմ իրազործված ցեղասպանությունն ուղիւցվեց նաև հազարամյա հայկական մշակութային ժառանգության զանգվածային ոչնչացմամբ կամ այդ արժեքներն այլ նախատակներով կիրառելու բազմաթիվ օրինակներով, որոնք լիովին համապատասխանում են «մշակութային ցեղասպանություն» բնորշմանը:¹ Մասնավորապես, հայկական կրթամշակութային, հոգևոր հաստատությունները՝ որպես ազգային ինքնության պահպաննան կարևորագույն միջոց Օսմանյան կայսրության տարածքում, չնայած գոյատևման համար մղած իրենց մշտական պայքարին՝ շարունակ գտնվել են ոչնչացման վտանգի մեջ և հարվածի տակ առնվել առաջին խև հնարավորության դեպքում: Բազմաթիվ փաստեր վկայում են, որ ինչպես 1894-1896 թթ. համիլյան, 1909 թ. Աղանայի ջարդերի, այնպես էլ 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության տարիներին գրեթե բոլոր բնակչություն կոստրածներն ուղիւցվել են հայկական մշակութային արժեքների, մասնավորապես՝ պաշտամունքային նշանակության պատմաճարտարապետական հուշարձանների և կրթօջախների ոչնչացմամբ: Ստորև կլսում կլսում 1909 թ. Աղանայի և հարակից շրջանների կոստրածների ընթացքում հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացման եղանակների, դրանց օրինակների ու հետևանքների մասին:

Կոստրածների ընթացքում, հատկապես գյուղական բնակավայրերում, եկեղեցին հաճախ հանդիսացել է որպես ապաստարան: Խուճապահար բնակչությունը փրկվելու նպատակով ապաստանել է վանքերում, եկեղեցիներում՝ կարծելով, որ հոգևոր այդ շինությունները զերծ կմնան ավերածություններից, սակայն դա ոչ միայն չի կանգնեցրել, այլև նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել ջարդարարների համար՝ հրդեհելով եկեղեցին՝ միաժամանակ ողջակիցել ներսում թաքնված բնակչությանը: Նման օրինակները բազմաթիվ են նաև 1909 թ. ջարդերի ժամանակ: Միայն Աղանա քաղաքում բնակչության համար այդպիսի ապաստարաններ հանդիսացան Սր Ստեփանոս եկեղեցին, որ ապաստանել էին շուրջ 2000 հայեր, Սր Աստվածածին եկեղեցին՝ 1500 հայերով, հայ բոլորականների եկեղեցին և ամերիկյան հգական վարժարանը՝ շուրջ 1000-ական ապաստանողներով, ճիզվիտների եկեղեցին ու հարակից շինությունները՝ 6000 հայերով:² Այս առումով ուշագրավ է Անտիռում իշլանդական-շվեդական երիցական եկեղեցու միսիոններության անդամ Վեր. Ս. Քենելու հետագրերից մեկը, որում նաև հաղորդում է. «Անտիռի մեջ Հայք ջարդուցան... Հոս կացութիւնն յոյժ ծանր է: Եկեղեցիք լի են ապաստանեալներով... կպաշտպանուին Կառավարութենէն»:³

1909 թ. կոստրածների ընթացքում ջարդարարներից պաշտպանվելու վերոնշյալ մեթոդը հասուն է բոլոր այս բնակչություններին, որոնք գերծ չմնացին արհավիրքից, և գրեթե ամենուրեք ապաստանյալներով լեցուն այդ շինությունները ոչնչացվեցին զինվորների կողմից: Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Տ. Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյան-

1 Տե՛ս, Lyndel V. Prott, Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity, Dinah L. Shelton [editor in chief], vol. 1, Thomson Gale, 2005, p. 309-310.

2 Տե՛ս «Արարաց», Պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, յուիս-օգոստոս, Ս. Էջմիածնին, 1909, էջ 663, ինչպես նաև Թէրգեան Յ. Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, Ա. նաս, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 44:

3 «Բիւզանդիոն», 3818, ապրիլ 21-4 մայիս, 1909, էջ 3:

ցին ուղղված (Կ. Պոլիս, 4-ը մայիս 1909 թվակիր) պատասխան-նամակում Հռվիաննես եախսկոպս Արշարութիմ գրում է. «Մինչ ցարդ Պատրիարքարան հասած բազմաթի հեռագրեր ու թուղթեր կրգուժեն Կիլիկիոյ զանազան կողմերը տեղի ունեցած ահարկու կոտորածներին... ազգային հաստատութիւնը և առհասարակ բոլոր շենքեր հրդեհուած են՝ մնխիբներու խառնուած բազմաթի անձերու աճիններով, որոնք ապաստանած էին այդ շենքերուն մէջ՝ կոտորածէ խուսափելով...»:⁴

1909 թ. կոտորածների ընթացքում հայկական հոգևոր, կրթամշակութային հաստատությունների առավել մեծ ծավալի ոչնչացում արձանագրվեց մասնավորապես երկրորդ ջարդի ընթացքում՝ ապրիլի 12-ից սկսած, երբ կանոնավոր զորացոլկատները համարվեցին և նոր ուժով հարձակման անցան:⁵ Այդ հաստատությունների թվում էին Աղանայի Սր Սուելիանու եկեղեցին և նրա բակում գտնվող Աշխենյան իգական զույգ վարժարանները, Մուշելյան (նախկինում՝ Արգարյան) վարժարանը,⁶ հայ կաթողիկ թերզյան վարժարանն ու եկեղեցին, հայ բողոքական դպրոցն ու եկեղեցին,⁷ ֆրանսիացի հիսուսյանների (ճիզվիտներ) դպրոցը, եկեղեցին⁸ և այլ հաստատությունները: Քաղաքի հայկական շինուայրուներից միայն Սր Աստվածածին Մայր եկեղեցին և նրա բակում գտնվող Ազգային առաջնորդարանն ու Արամյան նախակրթարանն ազատվեցին իրկիզումից:⁹ Աղանայի հայ բողոքականության առաջնորդ Համբարձում Հ. Աշճանի վկայությամբ՝ կառավարության հրամանով առաջին ջարդի հետևանքով վիրավորված հայերի մի մասին՝ թուրք զինվորներն իրքև գերիների, տեղափոխեցին քաղաքի Աշխենյան, իսկ զգալի թվով վերապրողների՝ Արգարյան վարժարաններ՝ առաջինը որպես հիվանդանոց, երկրորդ՝ ապաստարան գործածելով: Երկու վարժարաններն էլ, սակայն, զինվորները երկրորդ ջարդի ընթացքում ամբողջովին իրկիզեցին՝ ներսում գտնվող մարդկանց հետ մեկտել,¹⁰ որոնց թվում էին նաև առաջին ջարդից հետո խուճապահար քաղաք տեղափոխված հարակից մի քանի զյուղերի՝ Խճիրիլիկի, Շեյս-Մուրատի, Ապտօղլուի, Գյավոր-քյոյի հարյուրավոր բնակչութերը:¹¹

Աղանայում ամերիկյան միսիոններության դեկավար Ու. Ն. Չեմբրը Մերսինից 1909 թ. մայիսի 1-ին ջարդերի մասին Լոնդոն հեռագրելով՝ փաստում է հետևյալը. «Զարդը կատաղաբար վերական կիրակի օրը: Ապրիլ 12/25ին, զօրքերն ու բաշխողուկները արսավելի հրացանածգործին մը սկսան Հայոց վարժարանին վրայ, որ երկու հազար (2000) անձինք ապաստանած էին: Խսկոյն հրդեհեցաւ շենքը... Աւրիշ հրդեհն անխափան շարունակեցաւ մինչեւ առաօտ, իրոյ ճարակ ըլլալով չորս եկեղեցիք և անոնց դպրոցները».¹² Սուրեն Պարթևյանը, որ Կ. Պոլիս Հայոց պատրիարքարանի կողմից ջարդերից անմիջապես հետո Աղանա ուղարկված օգնության հանձնախմբի անդամ էր և անձամբ ականատես է եղալ կատարվածին, ապրիլի 17/30-ին գրում է. «... Աղանայի մէջ Հայ տուն, շուկայ և ազգային

4 «Արարատ», մայիս-յունիս, 1909, էջ 525:

5 Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հն. Գ., Էջմիածին, 2001, էջ 5869:

6 Թէրզեան Յ. Յ., Աղանայի կեանքը, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 23:

7 Աշճան Հ. Յ., Աղանայի եղեանը և Գոնիալէ յուշեր, Նիւ Եռք, 1950, էջ 138:

8 Brézol G., Les Turcs ont passé là..., Recueil de documents, dossiers, rapports, requêtes protestations, suppliques et enquêtes, établissant la vérité sur les massacres d'Adana en 1909, Paris, 1911, p. 22-23.

9 Թէրզեան Յ. Յ., Աղանայի կեանքը, էջ 23,46:

10 Աշճան Հ. Յ., նշվ. աշխ., էջ 22, տես նաև Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 59:

11 Տօնիկեան Կ. Յ., Կեանքի Ցուշերը 1900-1972, Պեյրութ-Լիբանան, 2004, էջ 20, նաև Թէրզեան Յ., նոյն տեղում, էջ 102-103:

12 «Բիւզանդիոն», 3,822, ապրիլ 25-8 մայիս, 1909, էջ 3:

Սեղա Պարսամյան

հաստատութիւն գրեթէ չէ մնացած... Մուշեղեան դպրոցն ու նոր շուկան, որ դէպքէն սկիզբը վրիպած էին հրեեին, այրուել մոխրացել են, իրենց մեջ ապաստանած հարիւրաւոր էակներ ածխացնելով: Եկեղեցիներէն մէկը միայն դեռ կըմնայ Առաջնորդարանին հետ...»:¹³

Հայկական մշակութային այն շինությունները, որոնք հնարավոր էր հրկիզել, թուրքերն իրագործում էին «քարյուղի» (նավթ) օգնությամբ, ընդ որում՝ Եկեղեցիների ու մզկիթների բարձունքներից ջրհանների միջոցով ոչ թե ջուր, այլ «քարյուղ» լցնելով,¹⁴իսկ այնուղի, որտեղ հնարավոր չէր հրկիզել, ինչպես օրինակ՝ Տարսոնի Սր. Պողոս քարաշեն Եկեղեցին, ջարդարարները գործի էին դնում իրենց քարքարոսական վարքագիծը՝ ավերելով կամ պղծելով մշակութային հաստատությունը:¹⁵ Օտարեկրյա ականատեսներից մեկի վկայությամբ՝ «Կրակը մարելու փոխարէն իրշէջները դեկավարութեան հրամանով բոլոր քարէ շինութիւնները՝ դպրոցներ, Եկեղեցիներ, ողողեցին քարիստով և շուրջ քսան հազար բնակչութեան տնքոցներին, աղաղակներին ու գէնքերի չդադարող հրաձգութիւններին զուգահեռ քաղաքը մատնուեց թալանի և վերածուեց աւերակների»:¹⁶

1909 թ. կոտրածների լճացրում հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացման բարբարոսական գործողությունների դիպոլի նկարագիրը տալսի է Քեսապի (զյուղաքաղաք Հայափ նահանգում) ջարդերին ականատես ոնն Բեն-Իբրահիմը, ով, վկայելով հայերի նկատմամբ իրազործած թուրքական ոչնչացման քաղաքականության մասին, փասում է հետևյալը. «Վայրենի խաշճարածներին խառով վայրագույթեամբ... ջարդարաբները այրում են տները, դպրոցները, Եկեղեցիները, բացառութիւն չանելով և օտարահպատակների համար...»:¹⁷

Թուրքական զորքերը չխնայեցին անգամ Ճամրգ-Գյոլի մոտ գտնվող ասորական այն միակ Եկեղեցին ու կից դպրոցը, որը ասորի բնակչության հետ ապաստանել էին նաև զգալի թվով հայեր. սպանելով ասորի քահանայի միակ որդուն ու վիրավորելով նրան՝ թուրքերը հրկիզեցին դպրոցն ու Եկեղեցին:¹⁸

Անգամ ապաստանայների կողմից Եկեղեցիներից պարզած սպիտակ դրոշների առկայությունը, որը խաղաղության աղերս էր Ենթադրում, չկանգնեցրեց մոլեռանդ ջարդարաբներին: Այս երևոյթի մասին են փասում ինչպես Հաճնում ամերիկյան միսիոներուին Ռուսական Լամբերդի,¹⁹ այնպես էլ Հաճնում Ֆրանսիայի գլխավոր հյուպատոս Դյուպարիի²⁰ հաղորդած տեղեկությունները: Ըստ «Դյուպարի»՝ «Հաջինում հայկական Եկեղեցիների վրայ պարզած է սպիտակ դրօշակ (խնայելու աղերս), բայց կատաղած մոլեռանդները դրան ուշադրութիւն չեն դարձնում և շարունակում են գրնդակահարել: Կրակը լափում է մէկ թաղ միսի յնտելից: Ապրիլի 21ին (ն. սում.) այրուել է հայոց վաճքը և այնուղի ապաստանած բոլոր հայերը կոտրորուել են. ոչ ոք չի կարողացել փրկուել...»:²¹

Հայկական մշակութային այն շինությունները, որոնք հնարավոր էր հրկիզել, թուրքերն իրագործում էին «քարյուղի» (նավթ) օգնությամբ, ըստ որում՝ Եկեղեցիների ու մզկիթների բարձունքներից ջրհանների միջոցով ոչ թե ջուր, այլ «քարյուղ» լցնելով, իսկ այնուղի, որտեղ հնարավոր չէր հրկիզել, ինչպես օրինակ՝ Տարսոնի Սր. Պողոս քարաշեն Եկեղեցին,

13 Պարթևեան Ս., Կիլիկեան արհալիքը, Վ. Պօլիս, 1909, էջ 31:

14 Թէրգեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 103:

15 Նոյն տեղում, էջ 165:

16 Ածանուած շրջանական պատմություն, Խ. Ա. Վերմիշևա, Երևան, 1909, էջ 8.

17 Տես, «Արարատ», մայիս-յունիս, 1909, էջ 538-539:

18 Թէրգեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 44, 105:

19 «Բիւզանդիոն», 3818, ապրիլ 21-4 մայիս, 1909, էջ 3:

20 «Արարատ», մայիս-յունիս, 1909, էջ 526-528:

21 Նոյն տեղում, էջ 527:

շարդարաբները գործի էին դնում իրենց բարբարոսական վարքագիծը՝ ավերելով կամ պղծելով մշակութային հաստատությունը: Օտարերկրյա ականատեսներից մեկի վկայությամբ՝ «Կրակը մարելու փոխարէն հրշէները ղեկավարութեան հրամանով բոլոր քարտ շինութիւնները՝ դպրոցներ, եկեղեցիներ, ողողեցին քարիտով և շուրջ քանի հազար բնակչութեան տնբոցներին, աղաղակներին ու զենքերի չաղաքող հրաձգութիւններին զուգահեռ քաղաքը մատնուեց թալանի և վերածուեց աւերակների»:

Որոշ դեպքերում թուրք զինվորները նախքան եկեղեցին ավերելը՝ պղծել կամ կերծ նմանակման միջոցով ծաղրել են քրիստոնեական եկեղեցու խորհուրդն ու եկեղեցականներին: Այսպես, 1909 թ. Տարսում բնակչության ջարդն ավարտելուց և Սուրբ Աստվածածին (Պողոս Առաքյալ) հայկական եկեղեցին ամրութովին կրողպատելուց հետո թուրք զինվորները փորձել են բոլոր կողմերից հրդեհել այն: Զկարողանալով հրդեհել քարաշեն այդ եկեղեցին՝ վերջիններս կրոնական քինախնդրությամբ նախ քանդել են եկեղեցու խորանը, ապա՝ պղծել այն՝ խորանն օգտագործելով որպես արտաքին:²² Թուրք ամրութիւն կողմից Տարսոնի հայկական թաղամասի և եկեղեցու ավերման մասին է փաստում նաև ամերիկացի լրագրող, իրավաբան Հերբերտ Արամս Գիրբոնը, ով անձամբ ականատես է եղել 1909 թ. թուրքերի վայրագություններին: Գիրբոնսի վկայությամբ՝ «Տարսոնի հայոց մեծ պատմական եկեղեցին, որ քաղաքին ամենակարեւոր շենքն էր, թալանուեցաւ, մարմարինէ արձանիք թալանուեցան, պատմական սեղանը քար ու քանոն եղան, և տանելի ամէն քան աւարի տրուեցաւ: Բայց շենքը դիմադրեց հրձիգութեան փորձերուն»:²³ Ըստ որոշ ականատեսների՝ Տարսոնի հիշյալ եկեղեցին վերջնական ավերութիւն փրկվեց ու կանգուն մնաց տեղի թուրք բնակչության շնորհիկ, որոնք, հիացած այդ շինության գեղեցկությամբ ու ամրությամբ, փորձեցին պահպանել այն՝ հետագայում մզկիթի վերածելու ակնկալիքով:²⁴

Արձանագրվել են դեպքեր, երբ հայկական հոգևոր հուշարձանների ավերումը թուրք ամրութիւնից վերածվում էր խրախճանքի՝ դրան հաղորդելով ծիսական-արարողական բնույթ: Զարդերին ականատես Գրիգոր Գուտովյանի (ուսուցիչ Քախչենում՝ Ձերեւ-Բերեքեթի գավառ) վկայությամբ՝ Լարաձլ զյուղում մոլետան խուժանը մյուտիր Խամայի Էֆենդիի՝ «Սովորան Համբատ չօք եաշա» (կեցց սովորան Համբոյ) ազդանշանից հետո նախ հրկի- զել է տեղի հայկական դպրոցը, ապա՝ եկեղեցին՝ պար բռնելով դրանց շուրջ:²⁵ Խոկ Օսմանին զյուղում թուրքական գորքերը, պաշարելով տեղի հայ լուսավորչական եկեղեցին, ուր ապաստանէլ էր շուրջ 500 հայ, «քարյուղով» հրկիզել են այն և դիոլ-զուտնայի նվազակցությամբ պար բռնել նրա շուրջը:²⁶ Դեպքին ականատես-վերասպողի վկայությամբ՝ «Դորսը դիոլ-զուտնան կը զարնուեր և խոժանը պար բռնած խրախճանութիւններ կը կատարիր... Ձենքերու գոռոսմները, զինուորական փողահարութիւնները, հրդեհներու մարդակեր բոցերուն ճարճատիւնները, դիոլ զուտնաներու ձայները, այրոտդներու սրտակալիք ճիշերն ու խուժանին վայնասունները, իրար խարնուած ահեղի վիճակ մը ստեղծած էին»:²⁷ Արանայում գերմանական հիվանդանոցի բուժքույթերից մեկի վկայությամբ՝ նույն Օսմանին զյուղի հայ բողոքական եկեղեցին թուրքերը հրկիզեցին եկեղեցական արարության ժամանակ՝ ներսում գտնվող 17 մարդկանցով, որոնց թվում և մեկ ամերիկյան միսիոներ և մեկ բողոքական քարոզիչ:²⁸

22 Տե՛ս Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 165, ինչպէս նաև «Արարատ», յովիս-օգոստոս, 1909, էջ 673:

23 «Բիզանդիոն», 3818, ապրիլ 21-4 մայիս, 1909, էջ 3:

24 Թէոդիկ Արշակոնի, Ամիս մը ի Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 205-207:

25 Գուտովյան Գ.Գ., Հայ լառ. կարմիր դրուագներ Կիլիկիոյ աղէտն, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 42-43:

26 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 197-199:

27 Նույն տեղում, էջ 197:

28 Սարգսիսեան Յ., Ատանայի եղեռնը. տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 15, տե՛ս նաև

Սեղա Պարսամյան

1909 թ. թուրքական բարբարոսական գործողություններից զերծ չմնացին անգամ հայկական գերեզմանոցները, ինչպես օրինակ՝ Մերսինի հայկական գերեզմանատունը, որը տեղի մյութեներիքի (սանջակի ղեկավար) կարգադրությամբ, զենք փնտրելու պատրվակով խուզարկվեց ու անարգվեց: Սուրեն Պարթևանի վկայությամբ՝ «Գերեզմանները բացուեցան, մեռելները դորս հանուեցան, որպէսզի թագնուած զենքեր գտնուին անոնց պատաճններուն մնցէն... Այս անարգութիւնը կատարուեցաւ, առանց գոնի կանխաւ իմաց տրուելու Մերսինի Հայոց թաղական խորհուրդին կամ տէրտէրին»:²⁹

Թուրքերի մողեանդրությունն առավել դրսուրվել է քրիստոնյա, տվյալ դեպքում՝ հայ հոգևոր առաջնորդների շարդն իրագործելիս՝ դարձայլ դրան հաղորդելով ծիսական-արարողական բնույթ: Նման օրինակները շատ են եղել նաև 1909 թ. կոտորածների ժամանակ: Լավագույն օրինակը ապրիլի 3-ին Բախչե զյուղում Տէր Վահան (Ստեփանյան) քահանայի սպանությունն էր, որը զյուղի բնակչների մեծ մասի հետ ապաստանել էր տեղի մզկիթում: Մյուֆթիի (քարձաստիճան հոգևորական, կրոնակիրավական հարցերում մեծ հեղինակություն վայելող) կարգադրությամբ քահանային սպասում են բռնությամբ մզկիթից դորս բերելոց ու դաժան չարչարանքների ենթակելոց հետո: Դեպքին ականատես Նովոս Մեմորուն, որ ջարդերին մասնակից չի եղել, իր հուշատեսրում գրել է. «Միւֆթիին հասած էր իր նպատակին, իր ոխերին Տ. Վահանը չկար այլեւս. միւֆթիին ուրախութենէն զգիսած կը սկսի պարել և մզկիթին առջել երիցս «փատշշակըմ չօք եաշա» գոյել կը հրամայէ արինեկակ խուժանին»:³⁰ Անսիորում 1909 թ. ապրիլի 6-ին ջարդարանները տեղի Հայ առաջնորդարանը շրջափակելուց, եկեղեցական գույքն ամրոցովին կողրպատելուց և հոգևորականությանը (կաթողիկոսի փոխանորդ Տ. Արսեն Վարդապետ, Կոուց անապատի վանքի միաբանությունից հյուր եկած Տ. Դանիել Վարդապետ, Տ. Արմենակ քահանա Տոնիաթոսյան և այլք) զարգանարար սպասելուց հետո վերջիններիս դիակները քարշ են տվել քաղաքի փողոցներով՝ կը անելով հավաքված մուսուլման բնակչությանը բնաջնջել տեղի քրիստոնյաներին»:³¹

Այսպիսով, 1909 թ. կոտորածների ընթացքում զգալի էր նաև հայկական մշակութային ժառանգության կորուստը: Համաձայն Մալարիա Օրմանյանի (1896-1907 թթ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք) տեղեկագրի՝ միայն Աղանայի նահանգի հաշվառված 37 զյուղերում ու քաղաքներում 1909 թ. ջարդերի հետևանքով իրկիզմել կամ ավերվել են 50-ից ավելի հայկական եկեղեցիներ ու դպրոցներ,³² որոնցից միայն Աղանա քաղաքում 6 եկեղեցի, 5 դպրոց, իսկ Զերել-Բերերեթի գավառում (Աղանայի նահանգ)՝ 6 եկեղեցի, 12 դպրոց:³³ Համեմատության կարգով նշենք, որ 1901-1902 թթ. դրույթյամբ Աղանայի նահանգում գործող հայ ազգային վարժարանների թիվը նվազագույնը 36-ն էր՝ 3973 աշակերտներով (ներառված չեն հայ կաթողիկ և բողոքական համայնքներին պատկանող դպրոցները, որոնք ևս զգալի թիվ են կազմել),³⁴ իսկ 1904 թ. դրույթյամբ նահանգում գործող հայկական վանքերի ու եկեղեցիների (առաքելական, կաթոլիկ, բողոքական) թիվը՝ 82-ը:³⁵

Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 314:

29 Պարթենեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 79:

30 Գուսովէան Գ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 45-46:

31 Թէրզեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 255:

32 Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 5869-5870:

33 Adossidès A., Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie, Paris, 1910, p. 104-105.

34 Հաշվումները կատարված են մեր կողմից: Տես Վիճակացոյց զարարական ազգային վարժարանաց թուրքիոյ, տեսր Բ., վիճակ 1901-1902 տարոյ, Կ. Պոլսի, 1903:

35 Հայ եկեղեցւոյ թեմները, եկեղեցիները և վանքերը ըստ «Ս. Փրկիչ Հիվանդանոցի Ընդարձակ Օրացոյցին», 1904, Կ. Պոլսի, տես Հայ ընտանիք, 1985, Ս. Ղազար-Վենետիկի, Սլսիթարեան իրատարակութիւն, էջ 36-41:

Աղանայի նահանգի առաջնորդական վիճակների պաշտոնական տեղեկագրի համաձայն՝ 1909 թ. ջարդերի հետևանքով միայն Աղանա նահանգում հրկիզվել է 24 եկեղեցի, 16 դպրոց³⁶. Հարկ է նշել, որ պաշտոնական այս տեղեկագրում կան բազմաթիվ անծառություններ ու բացթողումներ. մասնավորապես՝ հրկիզված հայկական եկեղեցիների ու դպրոցների շարում բաց են թողնված Ձեյան (նախկինում՝ Համիդի)³⁷, Շեյխ-Մուրադ (Հայ գյուղ, հրկիզվել են ն' դպրոցը, և եկեղեցին)³⁸, Ինձիրիկ³⁹, Լարաճը (և դպրոցը, և եկեղեցին հրկիզվել են)⁴⁰, Քելլեր (Խալայի գավառակում)⁴¹, Հարումին (Խարունի)⁴², Գողովուգ⁴³, Միհս (Մամետահա, եկեղեցին ավերված է, դպրոց՝ հրկիզված)⁴⁴ գյուղերի եկեղեցիներն ու դպրոցները: Տեղեկագրում ընդգրկված չեն նաև Հայեափ նահանգում իրազրծված ջարդի հետևանքները. այսպես՝ ամբողջովին հրկիզվել կամ ավերվել են Անտիռիքի (Անթաքիա) հայ առաքելական և բողոքական եկեղեցիները⁴⁵, Քեսապի հայ կաթողիկ ու բողոքական եկեղեցիները⁴⁶ և այլ մշակութային հաստատություններ:

Վերոնշյալ պաշտոնական ցուցակագրությունից բացի, Աղանայի ջարդերից հետո թուրքական մամուլի էջերում իրապարակվել են մարդկային և նյութական կորուստները ներկայացնող կերծ ցուցակներ, որոնցում ջարդերի ընթացքում հայերի կրած կորուստները գրեթե կրկնակի նվազեցված են⁴⁷: Ասվածի լավագույն օրինակը 1909 թ. հովհանքին «Թաճին» թերթում տպագրված ցուցակն է, որտեղ ներկայացված նյութական կորուստները, այդ թվում և ավերված ու հրկիզված հայկական եկեղեցների ու դպրոցների թիվը հասցված է նվազագույնի⁴⁸: Հարկ է նշել, որ թե՛ 1894-1896 թթ. և թե՛ 1909 թ. կոստրածների ժամանակ հրկիզված ու քանդված հայկական եկեղեցիների, վանքերի ու դպրոցների զգայի մասը հետագա տարիներին զերազանցապես հայ բնակչության նախաձեռնությամբ ու միջոցներով վերանորոգվել կամ վերակառուցվել է,⁴⁹ սակայն 1915 թ. և հատկապես բնակչության տեղահանությունից հետո վերջնականապես ոչնչացվել:

36 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 254:

37 Տես «Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի», քննիչ-պատուիրակ՝ Պ. Ժագ Սայապեան, 1910, սեպտ. 11-1912 սեպտ. 11, Ղալաքիա, էջ 63, ինչպես նաև Արշակուի թէռողիկ, նշվ. աշխ., էջ 141-142, ինչպես նաև Brézol G., Les Turcs ont passé là..., p. 341.

38 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 215-216, նաև Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն մէջ, Պէյրութ, 1957, էջ 90- 91:

39 Թէրզեան Յ. Յ., Ատանայի կեանքը, էջ 23:

40 Գուտտուլեան Գ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 42-43, ինչպես նաև «Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի», էջ 69, 72:

41 Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի, էջ 72:

42 Նույն տեղում, էջ 83:

43 Նույն տեղում, էջ 77:

44 Թէռողիկ Արշակուի, նշվ. աշխ., էջ 135:

45 Թէրզեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, էջ 255-256

46 Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի, էջ 16:

47 Brézol G., Les Turcs ont passé là..., p. 381-385

48 Նույն տեղում, էջ 381-383:

49 1912-1913 թթ. դրությամբ Աղանայի նահանգում գործել է հայկական 44 եկեղեցի, 5 վանք, 63 դպրոց՝ 5834 աշակերտներով, իսկ Հայեափ նահանգում՝ 93 եկեղեցի, 16 վանք, 113 դպրոց՝ 8451 աշակերտներով: Տնն. Kevorkian R. H., Paboudjian P. B., Les Arméniens Dans L'Empire Ottoman Ala Veille Du Génocide, Paris, 1992, p. 57-60. Տես նաև Սաֆրաստյան Ա. Խ., Կոստանդնուպոլիս Հայոց Պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի Արդարադատության և Դավանանքների մինհստրության ներկայացված հայկական եկեղեցների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.), «Էջմիածին», Ա (Հունվար), 1965, էջ 40-42:

Seda Parsamyan

**The Mechanisms of Implementation of Cultural Genocide During the 1909 Massacres in
Adana and Adjacent Regions and its Consequences**

Summary

Numerous facts testify that during the Hamidian massacres of 1894-1896, and the Adana massacres of 1909, as well as during the Armenian Genocide (1915-1923) massacres were accompanied by the destruction of the Armenian cultural monuments, values; namely, the demolition of schools and historical-architectural monuments, which completely fits with the description of the cultural genocide. This article observes the methods of the destruction of the educational-cultural and religious buildings in Adana and its consequences. During the 1909 massacres the Turkish perpetrators saw the Armenian religious-cultural buildings as appropriate places for implementing their genocidal action, which though uncontrollable, yet included certain ceremonial, religious and ritual elements and by targeting them, the Turkish perpetrators also aimed to disgrace the Armenian religious-cultural establishments.

THE POETICS OF VIOLENCE IN LITERARY RESPONSES TO THE ADANA MASSACRES

Rubina Peroomian

The literary responses to the 1894-96 Hamidian massacres in their entirety can be seen as the struggle of the Armenian literati to conceptualize Turkish atrocities against the Armenian population of the Ottoman Empire, atrocities unexpected and unprecedented in scale and momentum. The old paradigm of responses to historical catastrophes was ruptured. The ancient concepts of sin and punishment, or the soothing image of martyrdom for the sake of Christianity rewarded by the gift of immortality fell short of explaining the widespread destruction and loss of life. Even the secularized concept of martyrdom underlying the Armenian Renaissance ideology of romantic patriotism and political optimism, advocating armed struggle, eulogizing the exploits of fedayees, and exalting the liberation movement could not withstand the shock. New literary tools were needed to portray and explain the calamity; a language of violence had to be crafted befitting the indescribable brutality. The literary responses to the 1894-96 massacres, in particular Siamanto's (1878-1915) and Daniel Varuzhan's (1884-1915) poetic representations of the calamity, laid the foundation to eventually achieve this language in the most effective way in these two great poets' ever-during, timeless portrayal of Adana massacres.

My focus in this paper and my dedication to the centenary of the 1909 massacres of Adana is that dimension of the literary responses to this calamity that has not been observed and studied before, namely the language of violence. A language that, as Stanley Fish puts it in his argument for the Readers Response literary theory limits our subjectivity as a reader and gives us an internalized understanding of the language, as native speakers of it, to experience these poems always controlled by normative boundaries set by the text. I will discuss this language, the discourse of violence and its use both to facilitate the actions of the perpetrators and to lay bare these horrible actions and their effects. I will demonstrate the binary opposition inherent in these two manifestations of the language of violence and their powerful effect, the reason why this poetic tool remained unparalleled in the literary responses to the Great Catastrophe of 1915 still ahead. But first, the beginnings of the language of violence.

x x x

The initial response in Western Armenian literature to the massacres of 1894-96 was silence which gradually dissipated into lamentation, an old poetic device, a cathartic tool to vent out frustration and unleash the shackles of the language, or as Ulrike Bail puts it «a textual space of survival.» In effect, the initial responses to the calamity are characterized by the painful struggle to represent, as closely as possible, the morbid scenes of blood and death, coupled with helpless confessions to the inadequacy of language to do justice to the collective suffering and devastation beyond human imagination. For Hagop Oshagan the period during and after the massacres of 1894-96 «symbolized the brutal violence imposed upon our literature.»

«Kotorats» (Massacre, written in 1898) by Siamanto exemplifies that struggle to confront the catastrophe and find a proper discourse to encompass the reality in whole.

Massacre! Massacre! Massacre!
In the cities and outside the cities in our land.
And the barbarians, with booty and blood,
Return leaving the dead and the dying.
Flocks of ravens hover above.
Bloody is their mouth; they chortle like drunks...

.....
Listen! Listen! Listen!
The sinister howling of horrified dogs
Reaching me from the valleys and the graves.
O! Close your windows and your eyes too,
Massacre! Massacre! Massacre!

Siamanto has no alternative to offer, no solution to alleviate the pain. The only way out is to escape from the torrent of images, to close your mind against them to be able to survive and go on living.

The poem «Kotorats» with a changed title of «Mahvan Tesilk» (Phantom of Death) opens Siamanto's collection of poems published in 1907 as *Hogevarki ev Huysi Jaher* (Torches of Agony and Hope). Characteristically, the mood of the poems gradually changes from morbid despair and agony and mourning and lamentation over the loss to a yearning for a better future and a searching for a spark of hope. «Aspetin erge» (The Song of the Knight) is the turning point. It is the author's imaginary journey mounted on a winged white steed, back into the land of blood, suffering, and death, once his happy and thriving birthplace: «For my native valley I yearn, I yearn the valleys/that hold my home».¹ In keeping with the mood of the first poem, «The Phantom of Death,» Siamanto shuns direct contact with the scenes of devastation and death. They are still insurmountable, still causing him fear and agony, and he has no answer to it. «I shudder at the ruins, helpless bangs» (p. 145).

Oh, do not halt, my courser, where these corpses scattered lie!
Fly far away from graveyards, where white shades of dead men be.
I cannot bear, I tell thee, I cannot bear again
The death of my dear native land with anguished eyes to see! (p. 145)

The journey continues into a sudden embrace of Hope (hope with a capital H connotating the concept and the ideal that the word suggests): «From this time onward, I will burn Hope's torches blazing bright». The poem ends in a vision of the masses marching toward victory:

What a procession, what a host, all glad and full of might!
'Tis Freedom pioneers; their swords flash out life giving rays,
And Brotherhood they celebrate in morning's glorious light.» (p. 145)

This vision of the future is a marked influence of Claude Henry de Saint-Simon who regarded artists as the cultural avant-garde who will lead «the triumphant march of mankind toward its glorious socialist future.» But also, since the poem is dated 1897-1907, the passage speaks of Siamanto's hope and confidence toward the Young Turk movement that was

---

¹ Alice Stone Blackwell, tr. Armenian Poems Rendered into English Verse (1917), facsimile ed. (Delmar, NY: Caravan Books, 1978), p. 144.

very much alive and active in Europe at that time. There is hope in the future; however, the memory of gruesome scenes of murder and rape, burning homes and churches and wiped out villages are very much alive and expressed as lamentations in Siamanto's poignant poetic representations.²

Daniel Varuzhan was very young when the massacres of 1894-96 occurred. He was personally affected by it, since his pandukht (self-exiled) father in Constantinople was falsely accused and imprisoned. After years of searching Varuzhan and his mother found him a tormented, emaciated man who died shortly after his son's visit in the prison. Varuzhan's «Hors bantin mej» (In my Father's Prison, written between 1906 and 1909) is a tribute to his father and all those who were thrown in Turkish prisons to die a prolonged and torturous death. It is in this poem that we come to witness the transformation in the 12-year-old boy's heart: spite and rancor against the perpetrators of a gross injustice done to his father and the whole nation.

And gazing long after you
 O, my father, I cried there, alone,
 (While within my chest a new rancor was shaking its head)
 I wringed my heart out from my eyes.

The dilemma of the brutal massacres reverberated in Varuzhan's first poems in the collection titles *Sarsurner* (Shiverings), published in 1906 in Venice; however, his most dramatic response to the massacres echoes in a long poem «Jarde» (The Carnage) that he published in 1907. The literary piece does not intend a realistic portrayal of the event; descriptions are mostly abstract, shocking the reader with vivid colors or, as he later remarks, with «barbarian colors of Flemish masters.» The poem is fashioned after the Lamentations of the Old Testament—with personification of the victimized Armenia—mixed with the elements of Armenian songs of mourning, yeghererg, lauding the victim, anathematizing the victimizer. The piece is also a psycho-political analysis of the event, reflecting upon the instinctive drive of the Turk to kill and destroy, the insensitivity of the Big Powers and their Silence and failure to intervene to stop the carnage, but also the unpreparedness of the majority of the Armenian masses to resist and halt a catastrophe of such magnitude. The latter is pictured in the metaphoric image of Armenian men with the yellow mud of the wheat-fields on their feet and their chests smelling incense instead of gun powder. Varudzan has not been able to reconcile with the memory of the traumatic past of the nation. In his mind's eye he still sees the evil and barbarian Spirit of Alp Aslan mounted on his white horse, leading the hordes of murderers. As in Siamanto, Varudzan's response, too, ends with an optimistic note, a vision of the approaching footsteps of victory, again, an arbitrary ending, in stark contrast with the mood of the poem.

What is evident, however, is that Varuzhan is engaged in concocting the language of violence wrought up with metaphoric images and laconic strokes of his powerful pen painting gruesome scenes:

Their sabers cutting open streams of blood,
 Rolling young heads
 Some with dark others with blond hair

---

² This poem is significantly the last in the 1907 Paris publication of *Hogevarki ev Huysi Jaher*. Ten others have been added in the later edition published in Boston.

Crushed in the mud.
They hold on tight to the old men's throats
And crush their sculls against the wall.
They cut open our mothers' sacred bellies,
And our yet unnamed brothers,
Armenians without shapes fall out,
And are trampled, crushed.
Under foot, under truncheon, or horseshoe.
Ribs, and sculls, sculls, innumerable sculls
Are filling the cracks of the pavement with marrow and brain.

Varuzhan's Hayhoyank (Curse, written in 1907), is another poem in response to the massacres, integrating the spirit of ancient concepts but with a new twist. The unnamed old woman, the lyric heroine stands above the crowd of wretched survivors of a mass slaughter, and raising her clenched fists, curses God for what befell the Armenian nation. She challenges the covenant between man and God; she questions God's judgment, protests His indifference toward the persecution of a people who faithfully worshipped Him and sacrificed their lives for Him. But the old woman is alone in her outburst as a lone champion of this strange uprising. The frightened youngsters in the crowd begin to cry; women pray. In a state of utter frustration and anguish, she walks to the edge of the abyss and hurls herself down. With her demise, the angry voice of protest is stifled in the seed.

It was the early 1900s and the passing of time and the innate spirit of revival of the nation had appeased the pain. Streaks of hope of a brighter future had already crept in. Optimism had grown back slowly. National pride and integrity lost in the widespread submission to the enemy's sword was being restored. The unabated memory of the massacres, however, still preoccupied creative minds and gave birth to literary works.

Siamanto had found the solution to the dilemma of crafting a literary response to the massacres. Distancing in time, overcoming the urge to describe the gruesome scenes as they were, he devised a unique poetic tool: recourse to the past, but not to borrow the old concepts to help him respond to the unexplained and indigested disaster. He found his inspiration in the heroic deeds in the Armenian pagan past, and with renewed enthusiasm began to eulogize the revolutionary acts of reprisal and armed resistance carried out by the fedayees of the present.

His collection of poems titled «Diutsaznoren» (Heroically, 1902) epitomize the author's view of collective trauma of the recent past, the present situation, and the future course of action. Siamanto idealizes the Nietzschean hero and hopes to see his spirit grow in every Armenian young and brave. Once again, it is the spirit of Hope encouraging action: «Take the lightning sword bravely in your hand.» Nothing new, just an underscored idealization of the Armenian Renaissance themes: armed struggle, revenge, revolt, retaliation. Then, «Dareru vrezh» (Revenge of the Centuries, written in 1902 in Geneva) resonating Siamanto's credo, a credo that was adopted by the devotees of the Armenian armed struggle for the liberation of the nation from the oppressive yoke of the Ottoman rulers: «Justice must be created and freedom fiercely seized.»

x x x

In such an atmosphere, the Young Turk revolution of 1908 was received with enthusiasm. Equality, Brotherhood, and Justice to all, ideas adorning the promises of the Young Turk

leaders, were turned into slogans in the streets. After years of wandering in different cities in Europe, Siamanto too, like many other Armenian intellectuals, returned to Constantinople. He was physically weakened and ill with tuberculosis but full of optimism and plans for the future.

The Adana massacres of 1909, only a few months after the reinstatement of constitution and the proclamation of Hurriet, were a blow to the ideal of a peaceful coexistence with the Turk and a detrimental shock to all literary conventions that could ever help to devise responses to the new calamity.

The road that extended from silence to lamentation, to descriptive expressions, to call for action in order to reverse the fate of the nation, reaching eventually to Hope for a better future bumped onto a dead end. Standards collapsed. Poetic expressions were once again condemned to impotency.

The 1909 catastrophe occurred one-hundred years ago beginning March 31st (Old Calendar). And today with a spirit of commemoration and reevaluation of the event and its aftereffects, we look back to scrutinize once again the powerful literary responses, to marvel over the tools, the poetic strategies that remained unsurpassed, armed with the potency to respond even to the catastrophes of yet to come.

Zapel Esayan and Suren Partevian recorded the accounts as they witnessed them in the immediate aftermath of the catastrophe. I have studied their responses at length in two chapters dedicated to their work in *Literary Responses to Catastrophe: A Comparison of the Armenian and the Jewish Experience* (1993). They had indeed undertaken a difficult task to confront the disaster head-on and to assess its scale and aftereffects in order to recommend the scope of assistance needed. I have shown instances when they stopped stupefied unable to overcome the torrent of emotions: helplessness toward the victims, rage against the perpetrators, and praise for those who took arms and stood up in defense of their homes, city quarters, and villages. I have shown instances of total submission and inability to describe the scenes leading these writers to resort to lamentation or confession to paralysis of diction: «This is the first time, I discover so brutally the impotence of my pen, the painful struggle, the inadequacy of all meanings of the word to capture the scenes around me... the horrifying reality that crushes my soul.»³ Or «I cannot find words accurate enough, dramatic and tragic enough, to describe the depressing, suffocating scenes of misery that I have witnessed these days.»⁴ And, «Words are incapable of expressing the dreadful and unspeakable sights that my eyes witnessed.»⁵

In another paper, titled «The Tears and Laughter of Cilician Armenians,» I have revisited the responses of these writers and have compared them to the burning intensity of Siamanto's and Varuzhan's poetic responses to that same calamity. I have stated, and I repeat here again that, «History documents and even tries to explain the massacres of 1909, but memoirs, testimonies, and eyewitness accounts mix fact and imagination to paint the horrifying truth the way it was. Poetry [on the other hand] captures one moment, one image, and the impact is incomparable.»⁶ In this comparison, I contend, it is not only the power of poetry or the

³ Suren Partevian, *Kilikian Arhavirke*, p. 69.

⁴ Ibid., p. 44.

⁵ Zapel Esayan, *Amidst the Ruins*, pp. 39-40.

⁶ In this paper, presented at a conference on Cilician Armenians, 2000, I have done a close reading of Siamanto's poems in his collection titled *Karmir lurer barekames* (Bloody News from my Friend), "Kheghtamah" (Strangled), "Pare" (The Dance), "Khache" (The Cross), and then I have briefly discussed Varuzhan's and

extraordinary talent and deep knowledge of the boundaries and possibilities of the language. It is the immediacy of the catastrophe, the on-the-scene, head-on experience for Esayan and Partevian impeding the language to overcome all boundaries and the imagination rising above the actual scenes of misery and atrocity.

In looking at the Adana massacres from the vantage point of the perpetrator and using Michael Foucault's terminology suggesting a broader meaning of government, the governmentality of the Young Turks depended on the promise of change of techniques and rationalities used by the Ottoman Sultans to rule over the multiethnic, multi-religious Empire. The events that unfolded in Adana and spread over all of Cilician Armenian towns and villages and beyond were in absolute negation of these promises, but they proved compatible with the subsequent policies and practices, in other words, compatible with the governmentality adopted by the Young Turks. It is a common knowledge that the massacres were instigated by reactionary forces as another manifestation of their counter-revolutionary activities. However, the Young Turk government's handling of the atrocities and their aftermath leaves no doubt about its conspiracy at least to continue what the reactionaries started. In that stage, it did not take extra effort by the government to introduce their true mentality and not the one they pretended to have espoused in relation to the ethnic minorities, Armenians in particular. The society willingly absorbed that mentality aspect or dimension of governmentality because the culture of violence, an intrinsic characteristic in the Turkish-Armenian centuries-long relationship and absolute domination, never showed a sign to ease. The culture of violence had to find its expressions in language in order to instigate action. And we have witnessed its use in the massacres of 1894-96 as manifested in the Armenian literary responses to them. That language, powerful and unsurpassed, echoes in the poetic responses to the 1909 catastrophe.

x x x

The entire series of Siamanto's poems in Karmir lurer barekames (Bloody News from my Friend) makes us realize today the intensity, the dreadfulness of these massacres more than any statistics or a document could. To use Louise Rosenblatt's formulation, these are poems in which we live through, in this case through the massacres of 1909, «under the guidance of the text and experiences as relevant to the text.»⁷ The following are excerpts of the perpetrator's language in utterances and portrayals of the crime through which the smooth flow of the operation and full participation of the populace was ensured.

Captured by Siamanto in «Irents erge» (Their Song):

I sow corpses in the garrets of slavery
And these bodies I snatched because they are infidels,
Allah says: turn the valley of the infidels into graves,
Butcher the children, fuck all the virgins.
.....

In the air like stars I spread cut heads,
I spread death like a caravan of clouds.

Ruben Sevak's equally powerful poetic responses immediately after the Cilician massacres. The paper was published in a volume containing the proceedings of the Conference, titled *The Armenian Cilicia*, in 2008, Richard G. Hovannisian ed.

7 "Definition of Reader-Response Criticism" by Ross Murfin.

What are you waiting for? It's all yours.
Strike and eat and dance and get drunk...

.....
Drink from my cup the blood of young virgins.
Time runs. Justice changes its course. Drink from this virgin's scull.
What's gold or silver next to this?⁸

Siamanto, «Kuyre» (The Blind) -- is an absolute manifestation of hatred and drive to murder the infidel. The blind man is applauding those who have spread death and devastation in the neighboring Armenian village and is burning with the desire of participating in the carnage.

How badly I want to feel a dead body with my hands.
I smell the ashes--
May you live a thousand years blessed ones.
While walking, my sleepers suddenly stick to the earth....
I know what it is ... I smell it.
The blood of sinners is so hot
It's like fire flowing over the roads....

A young man approaches dragging an Armenian beauty by her hair:

I chose this girl from nearby village,
but she wouldn't become a Muslim, and refuses to be my wife.
I am terrified by her eyes, I'm afraid she'll strangle me in my bed.
A thousand pities that you're blind, but feel her body first,

The young man gives him his dagger and helps him to drive it in that naked virgin's heart. The wish is accomplished; he feels the warm blood of that virgin splashing on his face. That was heaven; the blind man shouts in ecstasy as if he had seen the light.

«A thousand cheers, I'm ready.
Where is her heart my son?»

«Wait, let me guide your hand.»

As the blood splattered his face
like flaming poppies,
he shouted to the crowd:
«My eyes are clear. I've seen the light.»

Studying the cycles of violence in early American West, Ned Blackhawk speaks of violence in New Mexican colony in the 16th and 17th centuries and how violence from both sides had their public rituals and symbols including «the formal presentation of the scalps and

---

⁸ With some reservation, I use the published translation in this and the following excerpts from Siamanto's collection of poems titled "Karmir lurer barekames" (Bloody News from My Friend). In some passages, the meaning of the poems is compromised, as the reader can see, to the poetic qualities the translators have striven to achieve or the poem is abridged. See, *Bloody News from My Friend, Poems by Siamanto*, translated by Peter Balakian and Nevert Yaghlian (Detroit: Wayne State University Press, 1996). I have quoted the translations as they were without making necessary changes to convey the true meanings. Incidentally, the word sow (in I sow corpses -- ես ղիւկներ կը ցանկալ) is misprinted (I saw corpses) in the book.

ears of enemy Indians to the governor of colonial New Mexico and the mass, public rape of indigenous women captives,» or the «display of enemy body parts as trophies.» Well, this is happening in the Twentieth Century Ottoman Empire.

In the last days of his life, the old Turk, seeking paradise after death, remembers the only sin he has committed in life. Once, in his young age, infatuated with the beauty of a young Armenian girl, he had failed to deliver his everyday prayer to God. He had to repent, and his plans were diabolical:

Then two black men took a fair Armenian boy from Darson
to the cellar and with a scimitar slashed off his clothes.
His death shriek shook the house,

But to complete the ritual the old man was to drink the blood of that Armenian boy. And who should hand him the cup of atonement?

«There's no doubt,» he said:
«The last child of that Armenian girl
who cost me my place in paradise.»

So that grandchild brought him a silver tray
With a gold cup filled with blood.

«You unlucky ones, this cup is a symbol of your defeat,»
and he bit into the cup
and on the threshold of his paradise
he smiled as he died.

The dream of paradise was realized. Violence turned into ritual performed with awe and piety. [Siamanto, «Kavutiun» (Atonement)]

In a rich Armenian's house, the Turkish executioner is standing with a dagger in his hand, the dagger he has found in the house of this rich Armenian, the dagger with which he has killed the young master, and now it is the turn of the beautiful lady of the house. But the murderer has gathered an audience to applaud the performance and share the booty. The man orders the lady to take the dagger in her hand and thrust it in the heart of her two year old boy clinging to her chest and crying in terror. The audience is impatient. It is time for the evening prayers and the infidel woman is refusing to obey. Eventually, she takes the dagger, raises it in the air and down into her own heart:

The woman swung her dagger heavenward,
Then collapsed dead her eyes open.
But some blood-thirsty punk took her dead hand

With the dagger in it, and stabbed her son seven times. [Siamanto, "Dashuyne" (The Dagger)]

A perverted religious ritual is being performed in an Armenian church. A mother is begging the Turk to spare his son. But this is an opportunity for the murderers to turn the killing into a pleasurable entertainment. They ask the woman to take off her flowery dress.

In a minute the men came running out of the vestibule
with a blood-soaked dress.
«Isn't this your dress?

Doesn't it smell familiar? What kind of mother are you?
Smell it, go ahead!
Don't be mad; we sacrificed your son on the altar
with white cloths and candles.
Now we'll paint your cross...

The executioners have turned the killing of their victims into a mystical performance adorned with a powerful script to match the formidable violence. [Siamanto, «Khache» (The Cross)]

In a marble bath of the Muslim lady a ritual is being conducted by the wicked witch of the town. The scene describes the slaughter of seven young Armenian virgins and spilling their blood in the bath, the blood running from the feet to the womb of the naked lady standing proudly as the goddess accepting human sacrifice. The witch has promised that the blood of Armenian virgins will bestow her the power of giving birth to conquerors and heroes of the race. Behind the curtains, an old Muslim clergy is reading a mysterious prayer to the Muslim God.

Looking toward heaven, the petrified barren beauty
Rose to her feet,
As the warm blood began to rise
Up her legs to her womb. [Siamanto, «Loganke» (The Bath)]

Seeing leftovers still lurking in that Armenian village, the mob rises shouting, «We need to attack once again. There are people who still breathe... We sought graveyard yet there is life in there. We all want ashes and death, infidels!» Siamanto, «Zavake» (The Son).⁹

Siamanto's «Pare» (The Danse) is in itself the epitome of Turkish atrocities against innocent women. It is an episode related to the author by a German missionary woman who had witnessed a most horrific practice of public violence and incredible utterances of the Muslim murderers:

a dark crowd standing in a vineyard
Lashing twenty brides
and singing filthysongs.

.....
'Dance,' they raves,
'dance till you die infidel beauties.
with your flapping tits, dance!
Smile for us. You're abandoned now,
you're naked slaves,
so dance like a bunch of fuckin' sluts.
We're hot for your dead bodies,'

These are masterful representations of images that remained unparalleled even in Hagop Oshagan's Mnatsordats (Remnants). The language befitting the crime, provided a tool, a strategy that worked better than any command from above to turn the mob into the cruellest

---

⁹ I have skipped citing excerpts from the translation of this poem. It does not match the original. It is too short and does not do justice to the torrent of imagery, diabolical scenes, and horrifying dialogs Siamanto created in this poem.

and most sadistic murderers to shore up the Young Turk governmentality.

In the case of Zapel Esayan, except for a few instances of cynical utterances by Turkish murderers, such as «You don't have God! Just as your Christ died by torture, so will each one of you die by torture» (p. 169), she takes the language of violence to the level of metaphoric expressions, where objects and symbols signify human behavior. «I have witnessed the arrogant and shameless Turkish quarters standing tall amongst Armenian ruins ... I noticed the cynical expressions of unpunished criminals» (p. 18-19). Or, the scene of Muslim minarets «rising arrogantly amongst the ruins of Armenian homes burnt to ashes by the fire of hatred» (p. 25). Zapel Esayan too, in her own way tried to explore the character of the Turk and what made him a murderer. She views the Turks with the eyes of orphaned children who have witnessed the killing of their parents as cold-blooded murderers whose eyes burn with evil passion to destroy and kill (p. 40). She attributes this behavior to the nature of the Turk who «nurtures bloody aspirations and destroys.»¹⁰ A woman recounts how the Turks killed her husband and son. «The Turkish neighbor women stood there laughing at my sorrow. The more I cried the louder they laughed» (pp. 75-76). A Turkish woman had loaded wounded men, women, and children in a carriage with a promise to take them to safety, but instead, she had pushed them into the river to drown. Another Turkish woman was seen crushing the head of a child kneeling over his mother's dead body. The two women were brought to court and tried. Ironically, they were sentenced to death by hanging and then pardoned. The thrill of bloodshed had intoxicated women so much, Esayan observes, as to forget the friendship and hospitality of their Armenian neighbors. (p. 218).

And now contrast this discourse with its binary opposition the crushing, heartrending, tragic images of the catastrophe the executioners accomplished to fulfill. New literary critics following the Readers Response theory believe that our experience reading a text and responding to it is not so much under the guidance of the text, but more so it is motivated by deep-seated, personal, psychological needs. Yes, it is the psychology of a survivor of a great collective catastrophe that draws us to reread and relive the experience of our predecessors' dreadful struggle of survival through the hell that burned in Cilicia in 1909 and once again in Western Armenia and the entire Ottoman Empire in 1915.

Once again examples from Siamanto's «Bloody News from My Friend» elucidate the flip side of the coin, images of utter tragedy, the unparalleled results of unprecedented atrocities that the language of violence achieves to depict. A man returns to his village to find his house ruined, the body of his wife at the threshold, and his young son still clinging to her. The Turks have noticed him from a distance and are coming to finish him off too to complete the carnage of the entire village. The man has to rescue his son, the only Hope of the future, and bury his wife. The scene describes his morbid struggle giving his dead wife the funereal ritual within the raging waves of the river and fighting with the waves and the incoming corpses to reach the sea holding his son high, clenching his belt by his teeth. He finally reaches the sea and puts his son down on the shore to notice stupefied that his wife's corpse had accompanied them to the sea shore as if to make sure that her son is saved. Siamanto, «Zavake» (The Son).¹¹

The corpses were piled high as trees.

and from the from the springs, from the streams and the road,

---

10 This is an excerpt from a letter written from Mersin to her husband in Paris, discussed in Literary Responses to Catastrophe: A Comparison of the Armenian and the Jewish Experience, p. 107.

11 For the same reasons mentioned in note #9, I have skipped the translation.

the blood was stubborn murmur,
and still calls revenge in my ear. . . . Siamanto, «Pare» (The Dance)

And the meaningful synthesis of it all in that same poem: «so people will understand/the crimes men do to men.» a prototype of the renowned and much quoted phrase «man's inhumanity to man.» And another poetic outburst that has endured through time to become the ultimate defiance against humanity, its principles and values: «Human justice/ I spit in your face.»

Siamanto's «Kheghtamah» (Strangled) is a classic in the Armenian genocide literature and the embodiment of the Armenian collective suffering. How many wretched Armenian women on the road of deportation have gone crazy after strangling their crying infant to save others or after hurling their daughters in the river to save them from Turkish molesters? How many of these wretched women have wandered seeking death when surviving the horrifying experience had been impossible?

In the darkness we heard
the flash-dance crackling, flaring in the sun—
guns, spears, bayonets, and swords.
Corpses like uprooted trees
fell on the roof of our cellar.
Through the walls we heard shrieks, mute breathing,
the ghost given up.
Blood seeped through earth ceiling
and trickled [down] our faces.

This is human tragedy in a sinister landscape of violence and murder. Then another sinister image in that same poem:

In the dark, the mother
offered her throat, then her son's . . .
Then like snakes, two arms found the infant,
and the silence in the cellar was a storm.
I thought we had all died.
Then we heard the man above cursing
and the killers left.
Was this salvation? Can slaves be saved?
Every day that mother half-naked stands by the road delirious,
Hanging on the skirt of a stranger, the enemy, the passerby
[--See these hands of mine? Do you see these hands?
It was I who strangled my newborn in that cellar...
Believe me, it was I who strangled him, what unfair people you are,
strangle me at least. I have no strength in my hands.
It was I, in that cellar, who strangled my newborn with all my strength...
Have you no heart? Strangle me. My hands

have no strength any more...]¹²

Varuzhan's textualization of the catastrophe is more complex and abstract.

In «Kilikean mokhirnerun» (To the Ashes of Cilicia), he guides a foreign visitor (otarakan) to the disaster stricken land to show him the wounded left dying, to listen to their painful sighs and moaning, the unburied corpses scattered in the smoking ruins of their houses, crucified men, naked, their blood running down to make streams gushing down the hill. «Behold! The Turk ignited the pyres of his amusement/ Sobbing skeletons are burning grandly.»

«Arevangiche» (The Abductor), is the painstaking struggle of an Armenian man, his fight to save a virgin from her abductor and eventually his victory. The poem ends with the grateful prayers of all the virgins of the same fate whose innocence and purity had fallen victim to the lustful crime.

Varuzhan's synthesis of Turkish Armenian relationship is also captured in «Derenik» (a boy's name in Armenian), a poem that has significantly found its way into the Armenian language primary school textbooks. The mother drives out his son who has come inside crying with his head bleeding. Ali, the Turkish boy has hit him. «Get out, and don't come home until you hit him back and wash your blood with his...» The boy is scared. Ali is Turkish and there is evil in his eyes. «And you are Armenian,» the mother replies; «go fight your fight with whichever you want.» Surprisingly, however, Varuzhan does not end the poem with the boy's victory over his Turkish opponent. That would have been too mundane and unrealistic. There, in the yard, a big stone in his hand, the blood flowing down his cheek, Derenik is long awaiting the enemy at his door.

And once again, metaphoric images by Esayan and Partevian, synthesized in formulations like «beyond the gallows of Adana, can a road to justice still exist?» They both believed that the Turkish-Armenian relationship had suffered a detrimental shock that would never heal.

Esayan sees the lingering mistrust for the Turks:

What will not be replaced or compensated in the aftermath of this inexplicable catastrophe is not so much the houses that were turned to ashes, or the ruined orchards, or the vast number of dead. Rather, it is the paralyzing and hopeless sensation reflected in the eyes of the survivors. It is the feelings of a nation trampled and crushed under brutal heels. Those who rose yearning for light and freedom were crushed with pitiless cruelty.¹³

Partevian doubted if the faith Armenians once had in their Turkish neighbors would ever be restored:

The bodies of the dead will be buried; the wounds will heal, the tears will dry up, the blood will be wiped away, the ruins will be rebuilt, the catastrophe will be redressed. But there is something broken, something sunken in our souls; there is a ravage of faith, a pain of frustration that will remain incurable.¹⁴

x x x

12 The translation of this poem too is abridged and schematic. It hardly conveys the tension, the meaning, and the impact building up within the original. Furthermore, some inaccuracies in translation have distorted the original meaning. I have inserted my own translation in brackets in the last six lines. The Balakian-Yeghalian translation goes, "I strangled my baby. It's true. / Have pity on me, for I'm a coward. / You could wring my neck in a second. / Have you no heart?"

13 Esayan, *Averaknerun mej*, p. 28.

14 Partevian, *Kilikian arhavirke*, p. 200, from the essay "Andarmanelin" [The Incurable].

Norman Holland suggested that when we read, and I would say especially when we read about our people's tragic past, we find our own «identity theme» in the text by using «the literary work to symbolize and finally replicate ourselves.» The catalyst in this reading is the language of violence, an aesthetic counter-violence to portray the landscape of the most striking and sinister acts of mob violence, torture, and murder in the literature of atrocity, a shocking encounter for the reader, to see the truth about the nature and the motive of the perpetrators, the magnitude of the atrocities and the resulting disaster. In her study of Wallace Stevens's poetry, Jacqueline Vaught Brogan asserts that «he is acutely aware of .... the constitutive power of language in shaping the structures and experiences of our actual world.» By being aware, Brogan meant to say that Stevens achieved that function in his poetry, not many have. The Armenian poets and writers of the Adana massacres, in their difficult, self-imposed task of textualizing the catastrophe sought to achieve that goal and found the solution in devising the language of violence befitting the world of catastrophic atrocities around them.

Zapel Esayan did not venture to create art after 1915. She could not surpass the mastery by which she had created the morbid images of the 1909 massacres. Suren Partevian composed two pieces, mediocre in comparison to his Kilikian Arhavirke.

Siamanto and Varuzhan did not survive the Genocide of 1915 to immortalize in their greatness, the truth of the Genocide as it occurred. But take any of the pieces they created in response to the massacres of 1909 and change the date they were written, you will have a landscape of the atrocities of the 1915 before your eyes. These literary gems served the survivors of the 1915 Genocide to commemorate and mourn their dead, to express anger, sorrow, and vengeance.

It can be easily said that in terms of magnitude, extent, duration, and participation of the populace, the massacres of 1909 present a microcosm of the genocide of 1915. But the literary responses to the massacres of 1909, the poetic tools, the language, and the intensity of images in literature remained unsurpassed and shadowed the immediate responses to the 1915 Genocide. They became powerful sources of inspiration for new art forms to introduce the truth about the Armenian Genocide. They built a paradigm to last and to assist the poets and the writers of the future in their struggle to portray the Catastrophe, the genocide of Armenians at the hands of the Turks.

**Ո-որինա Փիրումյան
Թռնության պոետիկան Աղանայի կոտորածների
գրական արձագանքներում**

ամփոփում

Հոդվածում ներկայացվում է 1909 թ. Աղանայի հայերի կոտորածների թեմայի արտացոլումը գրականության մեջ: Հեղինակն անդրադառնում է Սիամանթոյի, Դամիել Վարուժանի և հայ մյուս գրողների ստեղծագործություններին, վերլուծում դրանք և ցոյց տալիս Աղանայի որթերգության կապը դրանց հետ՝ համեմատելով Աղանայի 1909 թ. կոտորածի և 1915-1923 թթ. կոտորածների արձագանքները գրականության մեջ: Հեղինակն Աղանայի կոտորածները հակված է դիտելու որպես 1915 թ. ցեղասպանության խտացված դրսւում: Հեղինակի մյուս կարևոր եզրակացությունն այն է, որ գրականության մեջ Աղանայի կոտորածի արտացոլումը որոշակիորեն ստվերում է մնացել՝ ի համեմատություն 1915 թթ. ցեղասպանությանն անդրադառնող գրական ստեղծագործությունների:

**1909 թ. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔԸ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔԸ
(ՀԱՄԱՌԱՋԱՐԿՈՒՄՆԵՐ)**

Վարուժան Պողոսյան

1909 թ. գարնանը Կիլիկիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները¹ Հայոց ցեղասպանության զործներացի (1894-1922) բաղկացուցիչ մասն են: Հայոց ցեղասպանության պատմության հետազոտողներն անհամենատ նվազ ուշադրություն են դարձրել այս կարևոր իրադարձության պատմությանը, հավանաբար, այն պատճառով, որ այն չեն դիտել իբրև ցեղասպանության անքակտելի օղակներից մեկը: Կիլիկյան կոտորածները մտահղացել, կազմակերպել և իրականացրել է 1908 թ. հեղափոխության արդյունքում Օսմանյան կայսրությունում իշխանության եկած քաղաքական նոր ուժերի՝ երիտրութերի վարչակարգը, սակայն, դրանց իրականացմանն անմաս չեն մնացել նաև իր մայրամուտն ապրող համիլյան վարչակարգի ներկայացուցիչները, մասնավորապես տեղական օսմանյան բարձրաստիճան պաշտոնյաները:

Կիլիկյան կոտորածների պատմությունն ի սկզբանե առ այսօր, շատ ավելի մանրակիխ է ուսումնասիրվել Ֆրանսիայում, քան որևէ այլ երկրում: Դրանց պատմությանը նվիրված առաջին ուսումնասիրությունները պատկանում են դեռևս իրադարձության ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանների և մտավորականների գրչին: 1910-ական թվականներին Ֆրանսիացի պատմաբանների և մտավորականների գրչին: 1910-ական թվականներին Ֆրանսիացի լույս ընծայված պատմագիտական գրականությունը հարկ է բաժանել երեք հիմնական խմբերի՝ փաստագրական բնույթի հրատարակությունների, բուն իրադարձության պատմությունը լուսաբանող աշխատությունների և Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված հետազոտությունների, որոնցում այս կամ այն չափով մեկնաբանվել է կիլիկյան կոտորածների պատմությունը:

Առ այսօր իրադարձության պատմությանը նվիրված միակ փաստաթղթերի ժողովածուն լույս է ընծայվել 1911 թ. Ժորժ Բրեկող կեղծանվամբ հանդես եկած հայազգի Պետրոս Ազնավորի աշխատասիրությամբ՝ «Այստեղից թուրքերն են անցել» խորագրով:² Այն ընդգրկում է մեծ մասամբ հայ ականատեսների և զիսավորապես հայ հոգևոր առաջնորդների վկայությունները՝ գեկուցագրեր, նամակներ և այլն, որոնք հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմելու Կիլիկիայում և հարակից տարածաշրջաններում հայ ժողովրդի բնացնչման գործընթացի վերաբերյալ: Բրեկողը գետեղել է նաև իրադարձության պատկերը խեղաթյուրող թուրքական փաստաթղթեր:

Հայկական վավերագրերը, որոնց գերակշռող մասում չկան վերլուծություններ, անստորագիր են և նկարագրողական բնույթի են: Դրանց հեղինակները սահմանափակվում են հիմնականուր բնույթի դիտողություններով, ինչը վկայում է, որ նրանք ոչ միայն դեռևս չեն ըմբռնել իրադարձության իրական պատճառները, այլև ի վիճակի չեն եղել հստակորեն կողմնորոշվել կոտորածների կազմակերպիչների ինքնության բացահայտման՝ ժամանակակիցների համար դեռևս խրթին հարցում, քանզի դրանք հաջորդել են

1 Զոհերի թվաքանակի շուրջ պատմաբանները հայտնել են իրարամերժ կարծիքներ: Ընդհանուր առմամբ նրանք կարծում են, որ զոհված հայերի թիվը տատանվում է 25.000-ից 30.000-ի միջև (տե՛ս, օրինակ, Dadrian V., Histoire du génocide arménien. Conflits nationaux des Balkans au Caucase, Paris, 1996, p. 305; Kévorkian R.H., Le génocide des Arméniens, Paris, 2006, p. 100): Փոքր-ինչ այլ է ակադեմիկոս Հ. Սիմոնյանի մտեցումը. ըստ նրա հաշվարկների՝ զոհերի թիվը հասնում է 40.000-ի: Տե՛ս Սիմոնյան Հ., Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Եր., 2009, էջ 206:

2 Brézol G., Les Turcs ont passé là... Recueil de documents, dossiers, rapports, requêtes, protestations, suppliques et enquêtes établissant la vérité sur les massacres d'Adana en 1909, Paris, 1911.

1909 թ. մայիսի 31-ի սուլթանական հեղաշրջմանը և դրա ճնշմանը երիտրուրքերի կողմից: Նրանք, ըստ էության, բավարարվում են գլխավորապես Աղանայի վիայերի կուսակալ Զևադ թեյի և զինվորական հրամանատար Մուսթաֆա Մեմզի փաշայի հանցագործ դիրքորոշման դատապարտմամբ:

Ընդհանուր առմամբ, հայ ականատեսների մոտեցմանը բնորոշ է Կիլիկիայում սանձազերծված հայկական կոտորածների շաղկապումը սուլթանական հեղաշրջմանը: Նրանց մեկնարանությունների համար խորհրդանշական են վավերագրերից մեկի հեղինակի խորհրդածությունները, որոնցից կարելի է կրահել, որ միայն Աբդուլ Համիդն էր իրավասուլուծում տալ պետության առջև ծառացած խնդիրներին, ուստի կոտորածների պատասխանաւորությունը հարկ է վերագրել միայն սուլթանին:

Հայ ժամանակակիցների, այդ թվում՝ հոգևոր առաջնորդների, շրջանում միանգամայն ակնհայտ է 1908 թ. հեղափոխության արդյունքում Օսմանյան կայսրությունում իշխանության դեկը ստանձնած երիտրուրք պարագլուխներին հայկական կոտորածների պատասխանաւորությունից գերծ պահելու միտումը, ինչը հետևանք է նրանց մոտ արմատացած այն թյուր մտայնության, թե իբր 1908 թ. հեղափոխությունից հետո վերջիններս հետամուտ են եղել 1908 թ. վերահաստատված՝ 1876 թ. սահմանադրությամբ հռչակված դրույթների կենսագործմանը: Ուստի հայ հոգևոր գործիչները կոտորածների իրականացումը պայմանավորում են միայն մարտի 31-ին Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած սուլթանական հեղաշրջմամբ և միաժամանակ շրջանցում երիտրուրքերի դեկավար դերը: Չի բացառվում, որ երիտրուրք պարագլուխներին հղած փաստաթյութերում նրանք կիլիկիահայության բնաշնօման պատասխանաւորությունը բարդել են միայն համբյան վարչակարգի վրա գուցելու գիտակցարար, քանզի գերադասել են ձեռնպահ մնալ իշխանության եկած քաղաքական նոր ուժերի հասցեին բացահայտ բննադատական խոսքեր ուղղելուց՝ նրանց հակահայկական տրամադրվածությունն ավելի չքորեցրելու մտադրությամբ:

Մանրամասնենք, որ հայ հոգևորականները, ենթով իրենց աշխարհայացքից, կիլիկիյան կոտորածների պատճառները վերլուծել են սահմանափակ կտրվածքով, ուշադրությունը կենտրոնացնելով մահմեդականներին և քրիստոնյաներին զանազանող կրոնական առակատման վրա, ինչը բացահայտ շեղում է պատմական իրականությունից: Այնուամենանիվ, նրանց հաջողվել է մեկնարանել կոտորածներին առնչվող մի շարք էական հիմնախնդիրներ: Հատկանշական է, որ նրանց գրագրություններում բազմիցս ընդգծվում է և հիմնավորվում ցեղասպանության՝ իբրև երևոյթի, իմանական բնորոշչներից մեկի՝ կիլիկիահայության բնաշնօման պարագայում կանխամտածվածության առկայությունը (մահմեդականներին գենք տրամադրելը և այլն):

Հարկ է ընդգծել, որ Աղանայի կաթողիկ հայերի հոգևոր առաջնորդ Հակոբ Եպիսկոպոս Թերզյանը բացառում է հայերի՝ կոտորածների սանձազերծմանը պատճառ դարձնալու հավանականությունը, ինչը խիստ կարևոր է, քանզի դրանով նա հոմլու հակահարված է հասցնում ոչ միայն իր ժամանակակից թուրք պաշտոնյաների, այլև հետագա տասնամյակներում կիլիկյան կոտորածների պատմության աղավամանը միտված՝ Հայոց ցեղասպանության պատմությունը նենագափոխող տարրեր հեղինակների առաջադրած ստահող մեկնարանություններին:

Կիլիկյան կոտորածների առնչությամբ նշենք, որ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ժողովածուում զետեղված օսմանյան պաշտոնյաների գրագրությունները: Դեռևս Զևադ թեյը կոտորածները լիտիարար մեկնարանելով սուկ իբրև «հուզումներ», դրանց պատասխանատու է համարում մի քանի հայ ֆիդայիների: Լստ նրա՝ Աղանայում պաշտպանության տակ են գտնվել ոչ միայն օսմանահավատակների քաղամասերը, այլև եվրոպացիներին պատկանող հաստատությունները, ինչը բացարձակապես չի համապատաս-

Վարուժան Պողոսյան

խանում իրականությանը: Արդարացնելու համար օսմանյան բանակի միջամտությունը կոտորածների երկրորդ փուլին՝ նա դեռևս դրանց սանձազերծման առաջին օրերին իրավիճակը կարգավորելու միակ հնարավոր միջոցը համարում է բացառապես զինված ուժերի միջամտությունը:

Ըստաքրքրական է նշել, որ երիտրուքերի իշխանության վերահաստատումից հետո միայն, ի տարբերություն նախորդ հաղորդագրությունների, Զևսդ թեյն առաջին անգամ օգտագործում է «կոտորածներ» բառը, ինչը պատահականության արդյունք չէ: Կոտորածների պատճառները, սակայն, նա մեկնարանում է այն «անիրազեկությամբ», որում գտնվում էին մահմեդականներն ու քրիստոնյաները (ինչը, ըստ նրա, պայմանավորված է եղել բռնակալական դարաշրջանով), ինչպես նաև տարբեր ժողովուրդների՝ միևնույն տարածաշրջանում համախմբման ցանկության բացակայությամբ, համակեցության անբավարար ձգությունով: Ակնհայտ է, որ սուլթանական վարչակարգի տապալումից հետո Զևսդ թեյն ընդունում է կոտորածների փաստը, սակայն դրանց պատասխանատվությունը բարդում է միայն նախկին վարչակարգի վրա:

Ժողովածում իրապարակված են նաև տարբեր փաստաթղթեր, որոնք առնչվում են հայերի ինքնապաշտպանությանը, մահմեդականների կողմից հայերին ցույց տրված օգնությանը, արտասահմանյան քաղաքացիների միջամտությանը, ինչպես նաև պաշտոնական գեկուցագրեր, օրինակ՝ իրադարձության հետաքննությունը վարած հանձնաժողովի անդամ, երիտրուքրական կոսակցության անդամագրված հայազգի պատգամավոր Հակոբ Պապիկյանի գեկուցագրից որոշ հատվածները: Քրեզոլը, ի դեպ, շրջանցել է գեկուցագրի վերջին մասը, որտեղ Պապիկյանը կոտորածների պատասխանատվությունը բացահայտորեն բարդել է երիտրուքրական վարչակարգի վրա: Նման դիրքորոշումը կարելի է մասամբ մեկնարանել այն հանգամանքով, որ նա, թերևս, հույսեր է կապել կիլիկիահայերի իրավիճակի բարելավման հարցում իշխանության եկած սահմանադրական ուժերի հետ և, հավանաբար, չի ցանկացել նրանց ավելի բորբոքել: Չի բացալիմ նաև, որ երիտրուքերի հանդեպ ակնկալիքներով լի իրատարակիչը գերադասել է սրողել կոտորածներին ունեցած նրանց վճռական դերը՝ գերարված իրավիճակը լիցրաթափելու մտադրությամբ:

Թեև Քրեզոլը ջանքեր է գործադրել իրադարձության համապարփակ պատկերը ներկայացնելու ուղղությամբ, այդուհանդերձ, նրա ուշադրությունից վրիպել են մի շարք կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են, մասնավորապես, կոտորածների իրական պատճառների, եվրոպական տերությունների քաղաքականության բացահայտումը:

Չնայած այս բացթողումներին, ինչպես նաև որոշ իմնահարցերի շուրջ, այդ թվում՝ խիստ էական (կոտորածների պատճառների լուսաբանման, պատասխանատունների դիմագերծման), հայկական փաստաթղթերի հեղինակների՝ ընդգծված միակողմանի մեկնարանություններին, Քրեզոլի իրատարակած ժողովածոյի նշանակությունը մեծ է: Հայոց ցեղասպանության պատճագրության մեջ այն առ այսօր 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների պատճույքանը նվիրված միակ փաստագրական իրատարակությունն է, որը ժամանակակիցներին, ինչպես նաև հետագա սերունդներին, հնարավորություն է ընձեռել տարատեսակ սկզբնաբրյութների համադրման միջոցով պատկերացում կազմել ոչ միայն Կիլիկիայում և հարակից տարածաշրջաններում ծավալված հայկական կոտորածների, այլև հայազգի գործիչների և օսմանյան դեկանականների՝ իրադարձությանը տված իրարամերժ մեկնարանությունների մասին: Ըստ այդմ՝ Քրեզոլի ժողովածուն մինչ օրս պահպանում է իր գիտական և ճանաչողական նշանակությունը:

Կիլիկյան կոտորածների պատճությանը Ֆրանսիայում անդրադակել են իրադարձության սակավաթիվ ժամանակակիցներ՝ Ա. Աղոսիդեսը, Ժ. դ'Անգեն և Ժ. Վեսիեն, որոնց

աշխատանքները պատմագիտականից զատ ունեն նաև աղբյուրագիտական նշանակություն։³

Նրանց թվում բազմազան հիմնախնդիրների ընդգրկման առումով առավել հետաքրքիր է Ա. Աղոսիդեսի աշխատությունը: Նա հերքում է օսմանյան պաշտոնյաների առաջարքած՝ հայկական խոռովության կեղծ վարկածը, կոտորածների պատասխանատվությունը հայերի վրա բարդելու հերյուրանքը, շեշտով կոտորածների հակահայկական միտվածությունը, հայ տղանարդկանց հանդեպ դրսորված առանձնահատուկ դժնի վերաբերմունքը: Աղոսիդեսի արժանիքներից նշենք նաև հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասների քննարկումը, կիլիկիահայության բնաջնջման պարզաբնույթը կանխամտածվածության առկայության փաստումը, ինչպես նաև օսմանյան իշխանությունների թողտվության և նրանց դեկավար դերի բացահայտումը տարածաշրջանի տարրեր վայրերում ծավալված կոտորածները նախապատրաստելու գործում:

Ավելորդ չենք համարում պարզաբանել, որ Աղոսիդեսը կիլիկյան կոտորածների կանխամտածվածության և նախապատրաստվածության շուրջ առաջադրում է անհարիբ մեկնարանություններ: Փաստելով, որ «իշխանությունների մի մասը նախապես տեղյակ է եղել ծրագրված կոտորածներին», նա, այնուամենայնիվ, գերադասում է այս հարցը թողնել «օդում կախված», քանի կոտորածների սանձազերծման համար վերստին էական է համարում սոսկ «կայծի» բռնկումը: Ուստի կիլիկյան կոտորածների իրականացումը կանխամտածվածության հիման վրա, Աղոսիդեսը, ըստ Էության, ըմբռնում է խիստ սահմանափակ կտրվածքով և այն քննարկում հայերի և թուրքերի դավանանքների զանազանությամբ պայմանավորված՝ մահմեդականների և քրիստոնյանների միջև առկա հակամարտության հարթության վրա:

Ինչ վերաբերում է կիլիկյան կոտորածների իրական պատճառների լուսաբանմանը, ապա նրա մեկնարանությունները սպառիչ չեն: Նախ նա երբեմն իրադարձության պատճառները շինորում է շարժադիմների, օրինակ՝ հայերի անզգույց պահվածքի հետ, բացի այդ, ըստ իր հայեցակարգի, դրանց թվում մեծ նշանակություն է հատկացնում կրոնական զանազանությանը, որը, անտարակույս, չի կարելի դասել պատճառների շարքը:

Օսմանյան տարրեր՝ համիլյան և երիտրուրքական վարչակարգերի՝ 1909 թ. Կիլիկիայում տեղի ունեցած կոտորածների խնդրում կրած պատասխանատվության հարցի շուրջ ևս հեղինակը, ինչպես և նրա ժամանակակիցների գերակշռող մասը, չի ունեցել հստակ դիրքորոշում: Նախ փաստերով նա բացահայտում է երիտրուրքերի չարագուշակ դերը կոտորածների իրականացման հարցում: «Այս վարչակարգը, որից նրանք (հայերը – Վ. Պ.) ակնկալում էին իրենց փրկությունը, դարձավ... նրանց սարսափելի ողբերգության թե՛ պատճառը և թե՛ առիջը»: Հեղինակի այս եզրահանգումը միանգամայն ընդունելի է: Միաժամանակ, սակայն, մեկ այլ առիջով նա նշում է: «Կիլիկիայի հոլորուսը, անտարակույս, երիտրուրքերի գործը չէ: Այս իրեշավոր հանցափորձի պատասխանատվությունն ամրող ջուրյամբ բարդվում է հետադիմության և համիլյան վարչակարգի վրա»:

Այսպիսով, միանգամայն ակնհայտ է, որ Աղոսիդեսը խարիսափում է զանազան հակասությունների մեջ: Անկախ երիտրուրքերի դերի բացահայտման առնչությամբ առաջադրած անհարիբ մեկնարանություններին՝ նա, բազմիցս շեշտելով 1909 թ. ողբերգության սանձազերծման և իրականացման գործում օսմանյան իշխանությունների, այդ թվում՝ տեղական պաշտոնյանների դերը, անուղղակիորեն հավաստում է իրադարձության՝ պետա-

3 Adossidès A., Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie, Paris, 1910 ; d'Annezay J., Au pays des massacres, saignée arménienne de 1909, Paris, 1910 ; Vayssié G., Les vêpres ciliciennes // « La Revue » (Ancienne « Revue des revues »), 1er novembre 1909, N 21.

Վարուժան Պողոսյան

կան քաղաքականության մակարդակով ծրագրված լինելու հանգամանքը, սակայն նրա հիմնական հետևողությունների մի մասը, ի վերջո, անհարիր է այս իրատեսական հավաստմանը:

Դ'Անգեն քազմաթիվ համոզիչ փաստերով ապացուցել է 1909 թ. հայկական կոտորածների իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով՝ Կոստանդնուպոլիսից ստացված կարգադրության և կանխամտածվածության հիման վրա, ինչպես նաև տեղական բարձրաստիճան պաշտոնյաների գործուն աջակցությամբ: Այդուհանդերձ, հեղինակին չի հաջողվել անհրաժեշտ պարզություն մտցնել կիլիկիահայության բնաջնջման պատճառների բացահայտման կապակցությամբ: Այս հարցում դ'Անգենի մեկնարանությունները ևս խիստ թերի են, քանզի ուշադրությունը գրեթե ամբողջությամբ քենուում է երկրորդական բնույթի այնպիսի մի հանգամանքի վրա, ինչպիսին է քրիստոնյաների և հատկապես հայերի նկատմամբ մահմեդականների տածած ատելությունը:

Ըստ Էլության, հեղինակը հիմնավորապես բացահայտում է 1909 թ. կոտորածների սուկ շարժադիրը՝ կապված 1908 թ. հեղափոխությունից հետո երիտրուրքերի շուլքած խոսումների արդյունքում հայերին համակած ոգևորության հետ, սակայն, ինչը խիստ կարևոր է, միաժամանակ իրավամբ մատնանշում է, որ 1908 թ.՝ 1876 թ. սահմանադրության վերահստատմանը հաջորդած ժամանակաշրջանում, Մուշեղ Եպիսկոպոս Սերոբյանի գործունեության մեջ «հնարավոր չէ գտնել ոչ սահմանադրությանը դավաճանելու և ոչ իրական դավադրության հետք», ինչը բազմիցս դարձել է շահարկումների առարկա թե՛ թուրք ժամանակակիցների և թե՛ հետազայում պատմության կեղծարարների կողմից, որոնք ջանք ու եռանդ չեն խնայել՝ անհրավացիորեն նրա վրա բարդելու կոտորածների սանձազերծման պատասխանատվությունը:

Ի վերջո, դ'Անգեն իրեն կոտորածների «իրական պատճառ» առանձնացնում է այս «խեղա ժողովրդի» հանդեպ Արդուլ Համիդ II-ի տածած ատելությունը: Ակնհայտ է, որ նա բացարձակապես չի կողմնորոշվել 1908 թ. երիտրուրքական հեղափոխության հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած քաղաքական բարդ տեղաշարժերում, ինչը պատճառ է դարձել կիլիկիահայության ողբերգության մեկնարանության հարցում իրականությանը չհամապատասխանող այս անընդունելի հետևողությանը հանգելու համար: Ելնելով հեղինակի շարադրանքից՝ իրավասու ենք հավաստել, որ ըստ նրա հայեցակարգի՝ հեղափոխությունից հետո երիտրուրքը պետության ղեկավարմանը որևէ մասնակցություն չեն ունեցել, իսկ իշխանությունը երկրում միահեծանորեն շարունակել է տնօրինել Արդուլ Համիդը: Այս պայմաններում օրինաչափ է, որ 1909 թ. կոտորածների կազմակերպման պատասխանատվությունը նա բարդում է բացառապես սուլթանի վրա՝ դրանից ամբողջությամբ գերծ պահելով իրական իշխանության զավանակներն իրենց ձեռքում կենտրոնացրած երիտրուրք պարագուիլսներին: Ուստի կիլիկիահայության կոտորածները դ'Անգեն անքակտելիորեն շաղկապում է միմիայն դիրքերը զիջող իշխանությունը պահպանելու անսատելի ցանկությամբ համակված սուլթանի մտահղացած «սատանայական» ծրագրին: Այսպիսով, դ'Անգեն 1909 թ. հայկական կոտորածները հանիրավի մեկնարանում է իրեն միայն Արդուլ Համիդի նախաձեռնությամբ իրականացված իրադարձություն, որը, նրա կարծիքով, ընդամենն առաջադիմական քաղաքական ուժերի՝ երիտրուրքերի դեմ սուլթանի վարած հետադիմական քաղաքականության բաղկացուցիչ մասն էր: Նոյնքան անընդունելի են նաև նրա՝ հայերի բնաջնջումը կասեցնելու գործընթացին երիտրուրքերի ունեցած կարծեցյալ մասնակցության առնչվող մտորումները, ըստ որոնց՝ նոր զաղափարներին տուրք տված զինվորական իշխանությունները և երիտրուրքական «հզոր կուսակցությունը» կարողացել են ժամանակին թափանցել սուլթանի հանցագործ ծրագրերի էլության մեջ և դիմակայել դրանց:

Ժ. Վեսիեի հոդվածը հիմնված է սովորական կոտորածների՝ Եգիպտոսում, Սիրիայում և Կիպրոսում հանգրվանած հայ, ինչպես նաև թուրք և եվրոպացի ականատեսների վկայությունների վրա: Ի տարրերություն նախորդ հեղինակների՝ նա, ըստ էության, վերաշարադրում է իր զրուցակիցների վկայությունները: Հայ գաղղականները և թուրք ժամանակակիցները 1909 թ. կիլիկիահայության ոչնչացման գործընթացը մեկնարանում են վերը նշված անհարի մոտեցումների շրջանակներում: Նրանց թվում ավելի հետաքրքիր են եվրոպացիների վկայությունները, որոնք բացահայտում են օսմանյան տեղական պաշտոնյաների, մասնավորապես, Զևսադ թէյի և Ռեմզի փաշայի գիտակցաբար որդեգրած՝ կիլիկիահայերի շրջանում նկատելի խմբումների ծավալմանը նպաստող և վերջիններիս համար կործանարար հետևանքների հանգեցրած խորամանկ մարտավարությունը, նրանց փութեռանդ մասնակցությունը կոտորածներին, ինչպես նաև սուլթանական կենտրոնական վարչակարգի դեկալար դերը դրանց կազմակերպման գործում: Սակայն կազմակերպիչների մերկացման խնդրում նրանք ևս, ինչպես դ'Անզեն, հանիրավի պատասխանատու են համարում միայն Արդու Համիդին:

Հիմնավորապես փաստելով կոտորածների երկրորդ փուլի իրականացման ուղղությամբ իշխանությունների նախապատրաստական աշխատանքները, որոնք հաջորդել են սուլթանական հեղաշրջման ճնշմանը, նրանք, այդուհանդեռ, շրջանցում են իշխանության դեկն իրենց ձեռքում արդեն միահեծանորեն կենտրոնացրած երիտրուքների պարագլուխների՝ իրքի իրադարձության կազմակերպիչների կրած պատասխանատվությունը: Այսպիսով, ընդունելով, որ կիլիկիահայության բնաշխջման սանձազերծումը տեղի է ունեցել «պաշտոնապես»՝ նրանք, այդուհանդեռ, դրա պատասխանատվությունը բարդում են, ի վերջո, ոչ թե իշխանությունը սուլթանական հեղաշրջման ճնշումից հետո գրաված քաղաքական նոր ուժերի, այլ միայն սուլթանի համախոհների՝ օսմանյան տեղական պաշտոնյաների և «հետադիմության» վրա՝ նկատի ունենալով, հավանաբար, դիրքերը վերջնականապես գիշած սուլթանական վարչակարգի կողմնակիցներին: Ի դեպ, Վեսիեի սակավաթիվ մեկնարանությունները վկայում են, որ այս հարցում նրա դիրքորոշումն ամբողջությամբ համահունչ է նրա եվրոպացի զրուցակիցների տեսակետներին:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում 1909 թ. Լիոնում անսորորագիր լուս է ընծայվել «Աղանայի կոտորածները և մեր միսիոներները: Ականատեսների պատմություն» գրքով,⁴ որի հեղինակը միսիոներ է, և ըստ այդմ՝ կոտորածները Կիլիկիայում գերադասում է մեկնարանել հոգևորականներին խիստ բնորոշ հայեցակարգային դիրքերից, այն է՝ իրքն մահմեղականների և քրիստոնյաների միջև առկա կրոնական հակամարտությամբ պայմանավորված՝ քրիստոնեության դեմ ուղղված իրադարձություն:

1910-1918 թթ., կիլիկիահայության կոտորածներին հաջորդած տարիներից մինչև երիտրուքների իշխանության տապալումը, կիլիկյան կոտորածների պատմությունը ֆրանսիացի պատմաբանները այլևս հավուր պատշաճի չեն ուսումնասիրել: Փոխարենը՝ չսորանալով իրադարձության պատմությանն առնչվող մանրամասների մեջ, նրանք բավարարվել են 1909 թ. կոտորածների՝ ընդհանուր բնույթի գնահատականներով: Ըստ Էւլյան, նրանց գերակշիռ մասը, ինչպես և նախորդ հեղինակներն անկարող են եղել բացահայտել թե՛ կոտորածների պատճառները և թե՛ դրանց իրական կազմակերպիչներին՝ երիտրուքներին:

Պ. Լոլին, Ռ. Մոլենը, Ժ. Սամնեն և Ի. Գորլեն կիլիկյան կոտորածները մեկնարանում են բացառապես հայերի և մահմեղականների դավանանքների զանազանության հենքի վրա:⁵

4 Les massacres d'Adana et nos missionnaires. Récit de témoins, Lyon, 1909.

5 Louis P., Essai sur la Révolution turque // « Mercure de France », 16 mai 1909, N 286, p. 240 ; Moulin R.,

Վարուժան Պողոսյան

Այլք ջանում են բացահայտել 1909 թ. կոտորածների կազմակերպիչներին. եթե Ա. Սարուն, տուրք տալրվ ամիսարկի ծայրահեղությունների, դրանց պատասխանատու է համարում բացառապես համիլյան վարչակարգը,⁶ ապա կոմս դր Լանդեմոնը և Լյուդովիկոս դր Կոնտանտինը հայկական կոտորածների պատասխանատվությունը բարդում են միմիայն երիտրուրքերի վրա, ինչը ևս միակողմանի մոտեցման հետևանք է⁷: Նշված հեղինակների թվում առավել ընդգրկուն մոտեցում է ցուցաբերել Ի. Պոլը՝ 1909 թ. հայկական ջարդերի պատասխանատուների շարքում անուղղակիորեն դասելով թե՛ սուլթանին և թե՛ երիտրուրքերին:⁸

Առաջին աշխարհամարտի բռնկմանը հաջորդած ժամանակաշրջանում ֆրանսիացի պատմաբանների գնահատականները կրել են ակնհայտ փոփոխություններ: 1914 թ. հետո հանդես եկած մի շարք հեղինակներ՝ Է. Դոմերգը, Ժ. Բրիկոն, Ռ. Պինոն, Ա. Բարբին, Ֆ. Մակերը հարցը քննարկում են կիլիկիահայության ոչնչացման պատասխանատվությունը միայն երիտրուրքերին վերագրելու դիրքերից՝ շրջանցելով նախկին վարչակարգի դերին և մասնակցության առնչվող հանգամանքները:⁹ Այս խնդրում հայեցակարգային նման հստակ դիրքորոշման որդեգրումը պայմանավորված է Գերմանիայի և նրա դաշնակից Օսմանյան կայսրություն դեմ Ֆրանսիայի՝ պատերազմի մեջ ընդգրկմամբ: Այս իսկ պատճառով ֆրանսիացի հեղինակները շահագրգռություն են դրսուրել նաև այս միջոցով վարկարեկելու ֆրանսիայի գլխավոր ախտյանի դաշնակցին:

Նշենք նաև, որ պատերազմյան ժամանակաշրջանում 1909 թ. կոտորածների պատմությունը քննարկած հեղինակներից Է. Դոմերգը, Ռ. Պինոնը և Ա. Բարբին կիլիկիահայության ոչնչացումը համարում են Հայոց ցեղասպանության զործներացի բաղկացուցիչ մաս,¹⁰ ինչը մենք համարում ենք նրանց աշխատությունների անժամտելի արժանիքը:¹¹

Միաժամանակ, վերոնշյալ ֆրանսիացի հեղինակներից ունաց աշխատություններում հիմնավորվում են ցեղասպանության՝ իրք երևույթի ժամանակակից մասնագետների առաջարկած մի շարք էական հայեցակարգային դրույթների՝ պետական քաղաքականության, կանխամտածվածության առկայությունը, 1909 թ. կիլիկիահայության բնաջնջման պարագային միանգամայն բնորոշ լինելու անառարկելի փաստը:

1920-ական թվականների սկզբից ի վեր Ֆրանսիայում մարում է հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության պատմության նկատմամբ, քանի 1923 թվականից թուրքիայում պետական քաղաքականության մակարդակով Հայոց ցեղասպանության փաստը շրջանցվել է լուրջամբ: Այդ իսկ պատճառով արևմտյան կապիտալիստական մեծ տերությունները, ենելով իրենց ռազմավարական շահերից, շահագրգռություն են հանդիս բերել թուրքիային Խորհրդային Միությանը հակադրելու հարցում և, հետևաբար, թուրքական

Force et faiblesse de la Jeune Turquie, Paris, 1910, p. 26-28 ; Samné G. & Goblet Y.M., La vie politique orientale en 1909, Paris, 1910, p. 79.

6 Sarrou A., La Jeune-Turquie et la Révolution, Paris-Nancy, 1912, p. 90.

7 Landemont c[om]pte de, L'Europe et la politique orientale, 1878-1912, Paris, 1912, p. 279 ; Contenson L. de, Les réformes en Turquie d'Asie. La question arménienne. La question syrienne. Deuxième édition, Paris, 1913, p. 35.

8 Paul I., La rénovation de l'Empire ottoman. Affaires de Turquie, Paris, 1909 p. 268.

9 Doumergue E., L'Arménie. Les massacres et la question d'Orient. Conférence, études et documents, Paris, 1916, p. 24 ; Bricaud J., L'Arménie qui agonise, Paris, 1916, p. 9 ; Pinon R., La suppression des Arméniens. Méthode allemande-travail turc, Paris, 1916, p. 16 ; Barby H., Au pays de l'épouvanter. L'Arménie martyre. Préface de M. Paul Deschanel, Paris, 1917, p. 13 ; Macler F., Autour de l'Arménie, Paris, 1917, p. 286-287.

10 Doumergue E., նշվ. աշխ., 24; Pinon R., նշվ. աշխ., էջ 16; Barby H., նշվ. աշխ., էջ 13:

11 1909-1918 թթ. ֆրանսիացի հեղինակների մասին մանրամասն տես՝ Պոլոսյան Վ., 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, Եր., 2009:

կառավարող շրջանակներին հաճոյանալու նպատակով մոռացության են մատնել Հայոց ցեղասպանությունը:¹² Տասնամյակներ շարունակ ստվերում է մնամ նաև 1909 թ. կիլիլյան կոտորածների պատմությունը:

Հայոց ցեղասպանության պատմության նկատմամբ հետաքրքրությունը Ֆրանսիայում կրկին աճում է միայն 1960-ական թվականների կեսից՝ կապված Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի հետ: Ուսումնասիրողներն ուշադրությունը քննուում են զլավորապես 1915 թ. Մեծ եղեռնի պատմության հիմնահարցերի վրա: Կիլիկիահայության՝ 1909 թ. կոտորածների պատմության գիտական ուսումնասիրությունը Ֆրանսիայում մինչև XX դարի ավարտը հասուկ ուսումնասիրության նյութ չի դառնում:¹³ Այդուհանդերձ, 1970-ական թվականներից տարբեր պատմաբաններ Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում, թեկողի թուցիկ, արժնորում են նաև 1909 թ. կոտորածների պատմությունը: Ըստ այդմ իմաստ ունի ստորև անդրադառնալ միայն նրանց հայեցակարգային մնացումներին:

Ֆրանսիացի անվանի պատմաբան Ի. Տերնոնը 1977 թ. տարակուում է էական մի հիմնահարցի շուրջ՝ արդյո՞ք 1909 թ. կոտորածները հարկ է զնահատել իրեն համիլյան վարչակարգի ավանդական քաղաքականության վերջին դրսուրում, թե՝ 1915 թ. ցեղասպանության նախերգանք:¹⁴ Ավելի ուշ նրա հայացքներն այս հարցում բարեշրջվել են. ոչ հետավոր անցյալում կիլիկիահայության բնաջնջումը նաև բնորոշել է իրեն «ցեղասպանական կոտորած»,¹⁵ որով նկատի ուներ մի «միտում, հայտանիշների ամբողջություն, որոնք հիմք են տախս երկյուղելու ցեղասպանության իրականացումից»:¹⁶

Տողերիս հեղինակն ի սկզբանե «ցեղասպանական կոտորած» տերմինին գիտական կարևորություն չի տվել, քանզի այն առաջադրած և որդեգրած հեղինակները, անկախ այս կապակցությամբ ամբողջությամբ չհամընկնող մեկնաբանությունների հանգամանքից, ըստ Էլոյչան, այս կամ այն իրադարձությունը՝ իրեն ցեղասպանություն բնութագրում են՝ ենթով զոհերի սահմանափակ թվաքանակից, ինչը չի դասվում ցեղասպանության՝ իրեն երևույթի բնորոշիչների շարքը: Վերանայելով իր մնացումը՝ Ի. Տերնոնը վերջերս, փաստորեն, իր տարակուսանքը է հայտնել «ցեղասպանական կոտորած» արտահայտությունն օգտագործելու նպատակահարմարության շուրջ՝ այն անվանելով «խոսափողական» (dérobade),¹⁷ և ըստ այդմ 1909 թ. կիլիլյան կոտորածներին տվել է փոքր-ինչ այլ զնահատական: «Ցեղասպանային բնույթը ունեցող բռնությունների շարքում Աղանայի կոտորածները հասում են նոր հարթություն»¹⁸ (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.), այն է՝ դուրս են գալիս սովորական սահմանից:

Կեր Մուրադյանի հայացքները փոփոխություն են կրել. թեև իր տարբեր աշխատություններում նա 1909 թ. իրադարձությունները բնորոշում է սույն որպես կոտորած,¹⁹ այ-

12 Margossian N., L'avant et l'après du génocide des Arméniens.— «Գիտության զլորուս», Եր., 2005, h. 5, էջ 44-45:

13 Միայն 1999 թ. լույս ընծայվեց այս հարցի պատմությանը նվիրված առաջին մենագրությունը. Kévorikian R.H., Les massacres de Cilicie d'avril 1909.— La Cilicie (1909-1921). Des massacres d'Adana au mandat français. Volume préparé par Raymond H. Kévorikian, Paris, 1999.

14 Ternon Y., Les Arméniens. Histoire d'un génocide, Paris, 1977, p. 174.

15 Ternon Y., L'État criminel. Les génocides au XXe siècle, Paris, 1995, p. 183.

16 Նոյն տեղում, էջ 235:

17 Stéphane Ternon Y., Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence en masse, Paris, 2007, p. 12, 87:

18 Նոյն տեղում, էջ 114:

19 Mouradian C., L'Arménie, Paris, 1996. p. 53 (2e éd.: Paris, 2002, p. 56); *idem* : La question d'Orient où la sanglante agonie de l'homme malade // « Revue d'histoire de la Shoah ». Le monde juif, N 177-178, janvier-

Վարուժան Պողոսյան

դուհանդերձ, Ա. Դաստակյանի հետ մեկտեղ հրատարակած գիտահանրամատչելի գրքովում դրանք դիտում է իրքի «ցեղասպանական գործնթացի» բաղկացուցիչ մաս, որը սկիզբ է առել 1894-1896 թթ. կոտորածների սանձազերծմամբ:²⁰

Ա. Կրիկորյանը և Ա. Ասոն 1909 թ. կոտորածները բնորոշում են իրքի Հայոց ցեղասպանության նախերգանը:²¹ Ըստ Էռության, միևնույն դիրքերից են հարցը մեկնարանում Ա. Տեր-Մինասյանը և Հ. Պետրոսյանը, որոնք կիմիկյան կոտորածները բնութագրում են իրքի 1915 թ. ցեղասպանության նախատիպ:²²

Ի տարրերություն նրանց՝ Ժ.-Պ. Ավեմը և Ռ. Գևորգյանը սահմանափակվում են իրադարձությունը սուկ իրքի կոտորածներ բնորոշելով:²³ Ռ. Գևորգյանի կարծիքով՝ «հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաշնչումը... մտահղացվել է իրքի թուրքական ազգային պետության կառուցման անհրաժեշտ նախապայման»,²⁴ ուստի Հայոց ցեղասպանությունը նա պարփակում է 1915-1916 թթ. սահմանելուում: 1909 թ. կիմիկյահայության կոտորածների պատասխանատվությունը նա բարդում է երիտրոլիքերի վրա՝ միաժամանակ ի դեր բերելով սովորական վարչակարգի ներկայացուցիչների դերը, ինչը վկայում է այս խիստ էական խնդրում նրա ցուցաբերած ընդգրկության մոտեցման մասին: Ժ.-Մ. Կարզուն ևս իրադարձությունը բնորոշում է իրքի կոտորած, սակայն, ի տարրերություն Ռ. Գևորգյանի, կիմիկյան կոտորածների պատասխանառու է համարում թուրքերին ընդհանուրացելու, առանց մանրամասնելու, թե քաղաքական ինչ ուժերի մասին է խոսը:²⁵

1890-ական թվականներին սկզբնավորված Հայոց ցեղասպանության փաստը ժխտող ուղղության դրոշակակիրը Ֆրանսիայում XX դարի վերջին քառորդում Պ. Ա. Սովետը է, որը 1909 թ. կոտորածների հիմնախնդիրները լուսաբանում է իր թուրք և այլազգի նախորդների դիրքորոշմանը համահուն՝ սուսկ կարծեցյալ հայկական ապստամբության ճնշման անհրաժեշտության հակագիտական հարթության վրա՝²⁶ չառաջադրելով, ի դեպ, որևէ նոր կամ ինքնատիպ մեկնարանություն:

Կիմիկյան կոտորածների պատմության մասին հպանցիկ հիշատակում է ժխտողական ուղղությանը բողարկված ձևով տուրք տվող հայտնի թուրքագետ Ֆ. Ժորժենը: Ի տարրերություն Սովետի՝ նա փաստում է 1909 թ. մարտի 31-ի հեղաշրջման հետևանքով գավառներում տեղի ունեցած «արյունալի խովությունները», ինչպես նաև հայկական կոտորածները (ի դեպ, միայն Աղանայում): Էականը, սակայն, կոտորածների աշխարհագրական շրջանակների սահմանափակումը չէ: Հեղինակի խորամանկ մարտավարության իմաստը հանգում է, ի վերջո, կիմիկյահայության կոտորածների պատասխանատուների բացահայտման շրջանցմանը: Ժորժենը ոչ միայն չի հիշատակում երիտրոլիքերի՝ իրքի կոտորածների կազմակերպիչների և դեկավարների դերի մասին, այլև, ըստ Էռության, նոյնիսկ Արդու Համիդին անվարան գերծ է պահում Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած իրադարձությունների, այդ թվում՝ Կոստանդնուպոլսում իրականացված պետական

août 2003. Ailleurs, hier, autrement : connaissance et reconnaissance du génocide des Arméniens, p. 81.

20 Dastakian A., Mouradian C., 100 réponses sur ... Le génocide des Arméniens, Clamecy, 2005, p. 13.

21 Krikorian A., Dictionnaire de la Cause arménienne, Créteil, 2002, p. 15, 22 ; Asso A., Le cantique des larmes. Arménie, 1915. Paroles des rescapés du génocide, Paris, 2005, p. 27.

22 Ter-Minassian A., 1918-1920, La République d'Arménie, 2006, p. 12 ; Bedrossian H.G., Préface // Duckett Ferriman F.Z., Les Jeunes-Turcs et la vérité sur l'Holocauste d'Adana en Asie Mineure en avril 1909, Chamigny, 2008, p. 8.

23 Alem J.-P., L'Arménie, Paris, 1959, p. 54 ; Kévorkian R.H., Le génocide des Arméniens, p. 10.

24 Kévorkian R.H., Le génocide des Arméniens, p. 9.

25 Carzou J.-M., Un génocide exemplaire. Arménie 1915, Paris, 1975, p. 93, 95.

26 Moser P.A., Arméniens, où est la réalité ? Saint-Aquilin-de-Pacy, 1980, p. 58-61.

հեղաշրջման անհաջող փորձի պատասխանատվությունից, ինչը միանգամայն բնորոշ է օսմանյան գահակալին առհասարակ քարեհած լույսի ներքո ներկայացնելու՝ զիտակցարար որդեգրած նրա հայեցակարգին։ Արդյունքում՝ Ժորժենոն անուղղակիորեն ժխտում է «քաղում հազարավոր հայերի կրտսերածների» իրականացումը Կիլիկիայում պետական քաղաքականության մակարդակով։²⁷

Փխարենը՝ ժխտողական ուղղությանը հարող այլ պատմաբաններ գերադասում են իրադարձության մասին պահպանել լուրջուն։²⁸ Թեպես գործադրած շանքերին՝ նրանց աշխատանքները չունեն լուրջ տեսակարար կշիռ։

Մեր ուրվագծած, անկասկած, խիստ համառոտ ետնախորքի վրա, այդուհանդերձ, ակնհայտ է, որ ֆրանսիացի ժամանակակից պատմաբանները 1909 թ. կիլիկյան կոտորածները չեն համարում իրքն Հայոց ցեղասպանության գործընթացի բաղկացուցիչ մաս, ինչը պայմանավորված է իրադարձության պատմության համեմատ նրանց որդեգրած հայեցակարգային մոտեցմամբ, ըստ որի ցեղասպանությունն իրականացվել է 1915-1916 թթ.՝ Երիտրուրեթի որդեգրած թուրքիզմի գաղափարախոսության հիման վրա, ինչը մեր կողմից անբնդունելի է։

Ամփոփենք. 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների պատմությունը Ֆրանսիայում, ինչպես և Հայոց ցեղասպանության ժամանակակից պատմագրության մեջ ընդհանրապես, շարունակում է մնալ իրադարձության պատմության խորյ զավակը։

Varuzhan Poghosyan

The 1909 massacres of Cilicia in the French historiography (brief observations)

Summary

This article refers to the elucidation of the 1909 massacres of Cilicia in French historiography. The author divides the French historiographical literature into three main groups: documentary publications, works elucidating the history of the main event and researches dedicated to the history of the Ottoman Empire where the history of the massacres of Cilicia was interpreted to some extent. The author concludes that the history of the 1909 massacres of the Armenians in Cilicia, in general, remains the step-child of the history in France as well as in the modern historiography of the Armenian Genocide.

27 Georgeon F., Abdülhamid II. Le sultan calife (1876-1909), Paris, 2003, p. 420. Նոյն մոտեցումն է նա ցուցաբերել նաև դեռևս 1989 թ. Ռ. Սանտրանի խմբագրությամբ լույս լմծադրված Օսմանյան կայսրության պատմության նվիրված ժողովածուում. Dumont P. et Georgeon F., La mort d'un empire (1908-1923).— Histoire de l'Empire ottoman. Sous la direction de R. Mantran, Paris, 1989, p. 583.

28 Տես օրինակ՝ Mantran R., Histoire de la Turquie, Paris, 1952 ; Garnier J.-P., La fin de l'Empire ottoman du Sultan Rouge à Mustafa Kemal, [Paris], 1973.

ԱՏԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾՔ Եւ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ԿՈՐՈՒՏԸ

Հարություն Մելիմյան

Ապրիլ 2009-ը հարիսկերորդ ամեակն է Ատանայի կոտորածին, որուն զիհ գացին Ատանայէն եւ շրջակալիքն չուրջ 30,000 հայեր: Ասիկա 1894-96 Համիտեան ջարդերէն ետք եւ Սուլթան Համիտի զահիրնկեցոյթէնէն ետք սանձազերծուած առաջին լայնածաւալ կոտորածն էր, որ տեղի ունեցաւ 1909-ի Ապրիլին: Իթթիհատականները, որոնք Յունիս 10, 1908-ին «Ազատութիւն եւ հաւասարութիւն» լօգունգներուն ներքոյ կայսրութեան ժողովուրդները ոգեւորելով տիրացած էին իշխանութեան, սկզբնական շրջանին ձեւացուցին թէ իբր իրենք հայ եւ թուրք ժողովուրդներու եղբայրութեան ջատագովն են, ինչը զայրոյթ եւ ատելութիւն յառաջացուց թուրք ծայրահեղականներու քով, որոնք ապրիլ 1909-ին կազմակերպեցին Ատանայի կոտորածը: Մինչեւ ամսուան վերջը, զոհուածներուն թիւ հասաւ 30,000-ի, իսկ ինչո՞ւ յատկապէս Ատանան ընտրուեցաւ անխնայ կոտորած իրազործելու որպէս վայր: Բազմազգ Ատանայի մէջ, որ կողը-կողը կապրէին՝ Հայեր, Թուրքեր, Հոյներ, Մակերտչունացիներ եւալին: Հայերը ունիին ծաղկուն գիտեր եւ բարգաւաճող տնտեսութիւն, որը նախանձի եւ ատելութեան առիթ հանդիսացաւ տեղույն թուրք ազգայնամոլներուն քով: Ատելութեան զիհ դարձաւ ոչ միայն հայ ազգաբնակչութիւնը, այլ անոնց ինչքն ու ունեցուածքը:

Հայերս կը սպաննուիին ամէն ուր՝ գիտերուն, քաղաքներուն, իրենց արտերուն մէջ: Գործնարար շատ յատակ էր թուրքերուն համար. հայերուն անուանացանկը գտնել, սպաննել բոլորը, դիակները հաշուել, գտնել պակսող անձերը, զանոնք եւս ոչնչացնել, անունները ջնջել ցանկէն, այրել փաստաթուղթերն ու տիրանալ անոնց ինչքերուն: Թուրքերը նոյնիսկ ոչնչացուցած էին հայերուն բոլոր դրամատնային փաստաթուղթերը, որպէս զի ջարդելին ետք ոչ ոք կարենար իր իրաւունքը պահանջել: Այսպիսով՝ զրկելով հայութիւնը իր ամէն տեսակի սեփականութիւններէն եւ ձերբազասուելով անոնցմէ:

Ատանայի մէջ կատարուած վայրագութիւններուն դէմ պայքարիլը անկարելի եղաւ փոքր գիտերու մէջ, որ հայերը վայրագօրէն մորթուեցան: Երկու զրեթէ ամրողութեամբ հայաբնակ գիտաքաղաքներ՝ Հաճին ու Տէօրթէօլը միայն կրցան պայքարի եւ խուսափի անտարակոյն կոտորածէն: Անոնց տասը հազար հայ բնակչութիւնը հերոսարար կրցաւ հեռու պահել եօթ հազար թուրք գիտեալ խուժանին, որոնք շրջապատած էին շրջանն ու անջատած ջուրի մատակարումը:

Ատանայի կոտորածը ի յայտ թերաւ Իթթիհատականներուն իսկական դիմագիծը, որ ազատութիւն, արդարութիւն, եղբայրութիւն լօգունգներուն տակ բացայատուեցաւ Օսմանացիներու իսկական թշնամական կեցուածքը քրիստոնէական փոքրամասնութիւններու եւ անոնց լայնամիտ ու յառաջինական գաղափարներուն հանդէպ: Կայսրութեան մէջ հակառակ սահմանադրական կարգի վերականգնման, վայրագութիւններու որուականը վերստին յայտնուեցաւ, այս անգամ պետական ուժի կառուցուած տեսքով:

Իթթիհատ Վէ Թարաքքէ (Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն) երիտասարդ Թուրքերու վարչակազմը թէեւ առ երեսոյթ ազատութիւն, հաւասարութիւն եւ եղբայրութիւն կը քարոզէր, սակայն ըստ էութեան ան փոքրամասնութիւններու հակառակ էր: Երիտասարդ Թուրքերու ծածուկ նպատակն էր ձուլել ոչ-իսլամ տարրերը եւ համաթրքական հսկայ կայսրութիւն մը ստեղծել: Այդ պատճառով էր որ երբ 1909-ի Ապրիլ 1-ին թուրքերու առաջին յարձակումը սկսաւ Ատանայի հայկական թաղերուն վրայ, թուրք ոստիկանութիւնը միացաւ խուժանին եւ մասնակցեցաւ ջարդերուն: Անտարակոյն, Իթթիհատականներ լոելեան իրենց հայ-

նութիւնը տուած էին Աստանայի Կոտորածին նկատմամբ: Երեւոյթները փրկելու համար էր, որ անոնք դատապարտեցին պատահած աղետը: Եթի հայ եկեղեցական և աշխարհական դեկավարներ իրենց բարկութիւնը յայտնեցին և իրենց բողոքի ձայնը բարձրացուցին, անոնք ուրացան ջարդարարի դերը և հանաձայնեցան քննիչ յանձնախումբ մը նշանակել՝ ատենապետութեամբ երեսփոխան Յակոր Պապիկեանի: Պապիկեանի տեղեկագիրը դրժբախտաբար լոյս չտեսաւ, քանի որ տեղեկագիր պատրաստող հայ երեսփոխանը առաւոս մը իր ննջարանին մէջ անյատ պայմաններուն մէջ խեղդամահ գտնուեցաւ:

Աւելի ոչ, 1909 թ-ի Յուլիսի 17-ին, թորքական իշխանութիւնները հեռազիր-նամակ մը կը ստանան, ստորագրուած զանազան եկեղեցականներու կողմէ, որուն պարունակութիւնը հետեւեալն էր.

Աստանայի ու շրջակայքին մէջ, առանց հիմնաւոր պատճառներու, մարդիկ ու սեփական ստացուածքներ ահաւոր վնասի կ'ենթարկուին: Քրիստոնեաններուն հոն մնալու և ապահովութեան հարցը զինուորական դատարանի խնդիրն է: Մենք յուսահատ ենք, քանի որ ոճազործները բացարձակապէս չեն դատապարտուիր, հետեւաբար, իրենց անպատճելիութիւնը աւելի կը ոգեստրէ չարագործները: Պետութիւնը հակասակը՝ ոճազործներ կ'որսայ, որոնք իսլամ, տգես ու աղքատ զիւղացիներ են ու անոնցմէ կը պահանջէ իրենց տուած հրահանգներուն հետեւիլ և անոնք ալ անզիտակցարար ոճիրներ կը գործեն: Փոխարենը անմեղ Հայերն են, որ զրապարութեան կամ պարզապէս ինքնապաշտպանութեան արդիւնքին մէջ կը դատապարտուին: Զինուորական դատարանը դժբախտաբար յանցաւոր կը գտնէ զանոնք: Այս պարագային որո՞ւ կրնանք դիմել ու պատմել մեր վատ կացութեան մասին: ինչպէս կրնանք մեր անօգնական ժողովուրդին հանգիստը ապահովել:

Ի սէր Ասսուծոյ, խոճացէ՛ք:

-Սուրիոյ Կաթողիկէ Պատրիարքի ներկայացուցիչ: Գլխաւոր քահանայ՝ Հայր Ֆիլիփոս
-Բողոքական եկեղեցական պետ՝ Համբըրսալմ

-Հայ կաթողիկէ եպիսկոպոս՝ Եպիսկոպոս Պօղոս

-Սուրիոյ Լուսաւորչական Պատրիարքի ներկայացուցիչ՝ Հայր Մանսուր

-Ցոյն Կաթողիկէ կղերական պետ՝ Հայր Իլիաս

-Հայկական եպիսկոպոսական ներկայացուցիչ՝ Հայր Արաս

-Քիլտանիներու Պատրիարքի ներկայացուցիչ՝ Հայր Ստեփան

Յունիս 17.1909

- 10 -

شودا کاره میر بروی پر عالم) ...
سرین قدریات خود بخوبی میگیرد
سرین قدریات بکار برداشته
الغور علی صاحب
بردم قولانک میگردیم
عده قلب بطریق و کلی
صلاده ریشه و کلیه
القصیه ایام
القصیه میگذرد
الغور علی صاحب
حیاتیم
بردم قولانک میگردیم
القصیه ایام
صلاده ریشه و کلیه
القصیه میگذرد

- **Պոլսոյ Առաջին Գեսպանը կ'ըսէ:**

Թուրքական Խորհրդարանի նախկին անդամ Զոհրապ, եւ հայոց պատրիարքարանի խառն ժողովի անդամ Մարտիկեան ինձի կուգան ըսելով թէ՝ նոյնիսկ Աստանայի 1909 թ-ի սարսափելի կոսորտածը ներուեցաւ թուրքերուն ու մեղքը իին վարչակարգին վերագրուեցաւ: Յետազայ հանգամանքները հայերուն ստիպեցին դառնօրդն զղալ իրենց դիրքահաւատութեան համար: Քիրտերը առաջուայ պէս կը բալանեն, կը թունաբարեն ու կը սպանեն անպաշտպան հայ բնակչութիւնը, իսկ թուրքերուն վարչութիւնը երկերեսանհօրդն ներկայ կըլլայ այդ բոլոր սարսափելի իրադարձութիւններուն՝ ոչ մէկ միջոցի չփակուով ատոնց առաջքը առնելու համար ... Կութանանան նոր ջարդերու մասին չարագուշակ լուրերը ...

Հայոց զաւաներուն մէջ բարենորդումներու մասին հոչակագիրը, որ հրապարակեց

Սովորական Ապսուլ Համիտ 1895 թ-ի Հոկտեմբեր 20-ին՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսայի ու Անգլիայի ճնշման տակ, մնաց որպէս մնած տառ ...

Անկասկած, Աստանայի Կոստրովը, նախափորձը դարձաւ Երիտասարդ թուրքերու համարդուրանական քաղաքականութեան: Քանի մը տարի ետք՝ հայկական Մեծ Եղեռնը, լրումը պիտի ըլլար իրենց կանխամտածած ցեղասպանութեան, որով կը յուսային լուծել Հայկական հարցը:

Դժբախտաբար, մեր եկեղեցական եւ աշխարհական ղեկավարութեան մեծամասնութիւնը միամտաբար խարուեցաւ կեղծաւոր եւ նենգամիտ Իթթիհատական Երիտասարդ թուրքերէն եւ չլրցան նախատեսել վերահս վտանգը:

• Արևմտահայոց Պատրիարք Յովհաննու Արքեպիսկոպոս Արշարունին՝ Կաթողիկոս Գէորգ Սուրբնեանին:

Կը սպասէինք ազգութին եւ լի յոյսով, որ Օսմաննեան սահմանադրութեան հոչակումն ետքը, որ քանի հայոց արեամբ ողողուած բռնապետական նախորդ դրութիւնը, այլևս վերջ գտնեն այդ անլուր չարիքները, սակայն, ցաւոք սրտի, կը հարկադրուինք հաստատելու, որ հայոց նկատմամբ որեւէ նպաստաւոր փոփոխութիւն չեղաւ, եւ Աստանայի ահաւոր կոստրածով սկսաւ այնպիսի նոր շրջան մը, ուր անպակաս եղան ամէնուրեք նորանոր չարագործութիւններ ...

Ըստ սովորականին, դարձեալ խոստումներ եղան ազդու հրամաններ ուղղելու գաւառական իշխանութեանց, պատժելու եւ զայելու չարագործները, հրամաններ, զորս փութացինք հաղորդել մեր առաջնորդարաններուն, եւ սակայն ի պատասխան Մուշկին, Բաղեշէն եւ Սղերդէն գումար հեռագիրներ հասաւ մեզի, նոր ի նորոյ ծանուցող, թէ ոչ մէկ գործադրութիւն տեղի ունեցած է, թէ վիճակը կը շարունակուի եւ թէ ժողովուրդը նոյնիսկ ընդհանուր կոստրածի վտանգին մատնուած է:

Երբ Թուրք խուժանը հայկական թաղերու վրայ յարձակում գործեց 1909-ի Ապրիլ 1 թուականին, հայերը ինքնապաշտպանութեան դիմեցին: Այդ ատեն, Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութիւնը անզիշիական հիպատոսին միջնորդութիւնը խնդրեց որ, խռովութիւններուն վերջ դնելու համար, հայերը իրենց գէնքերը յանձնեն կառավարութեան: Հիւպատոսը իր տխուր առաքելութիւնը կատարեց եւ հայեր յանձնեցին իրենց գէնքերը:

Թքարկան չարդերը շարունակուեցան եւ Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութիւնը գործնապէս չմիջանուեց: Արդինքը ահաւոր եւ եկեղեցական եղաւ: Աստանայի նահանգին մէջ տարրեր քաղաքներու, գիւղերու եւ առաններու մէջ մօտաւրապէս 30,000 անմեղ հայեր զոհ գացին: Եկեղեցիներ, դպրոցներ, բարեսիրական եւ մշակութային կեդրոններ քանդուեցան: Բազմաթիւ որբեր եւ որբեւայրիներ անպատսպար մնացին:

• «Թիֆլիսեան Թէրթիկ»-ը իր 1909թ-ի 93-րդ թիվին մէջ կը հաղորդէ.

Կ. Պոլիս, 26 Ապրիլ, 1909 թ.

Թէրթերը Աստանայի, Անտիոքի եւ Սուրբոյ զանազան վայրերու մէջ եղած սարսափելի կոստրածներու մանրամասն նկարագրութիւնները կու տան: Ըստ հաշուառումներուն, 35,000-էն աւելի մարդ սպաննուած է եւ տասնեակներով զիւղեր այրած ու աւերուած են: Աստանան բոլորութին ոչնչացած է ... վարչական կեդրոն, բամպակի ու հացի աշխոյժ առեւտորի քաղաք Աստանան...

1909 թ-ի Ապրիլ 1-ի երեկոյեան, Աստանայի փողոցներուն մէջ խւամները խիստ անբարեւացակամ ու կրուարար տրամադրութիւններ կը դրսեւուեն: Թուրքական թաղերէ պատահաբար անցնող հայեր, կը սպաննուին ... լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուի եւ հայերը արագ կը զցեն իրենց խանույթներն ու արհեստանոցները: Մարդիկ կը պատրաստուին իրենց տուններուն մէջ: Առաւոտ կանուխ կը սկսի խուժանին յարձակումը զոց

Հարություն Սելիմյան

խանութներուն վրայ:

Գործողութիւնները ամվլիկա միայն հայերու խանութներն է որ կոչնչացնեն, յատակօրէն զանց առնելով խլամներուն ունեցուածքը:

Խանութներէն՝ կարգը տուններուն կը հասնի ... կը յարձակին կացիններով, մահակներով ու զենքերով և կը կոսորեն մոլուցրով, առանց խնամելու: Եփոթած ու խելակորոյս հայերը պաշտպանութեան կը դիմեն իրենց նտերիմ խլամներուն, նաեւ յատուկէն երոպացիներու ... անոնք, որոնք զենք ունին, մոռնալով խանութ ու սեփականութիւն, հայկական թաղամասերու մէջ դիրքեր կը գրաւեն ու ինքնապաշտպանութեան կանցնին: Յաջորդ օրը ասոնց վիճակը կը վատքարանայ դրացի հայկական գիղերն ու ազարակներուն աերումով, որիկ 5-7 հազար կին ու երեխայ կու զան քաղաք՝ Աստան:

1909 -ին, Կիպրոս ընտանիքը ականատեսը կ'ըլլայ Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած Հայկական կոսորածներուն, որոնց մասին աւելի ուշ Հելէն Կիպրոս, Ամերիկացի հեղինակ ու թղթակից, 1917-ին գիրք մը կը գրէ Թարսուսի Կարմիր Գորգերը խորագոռվ, որ իր նամակներու հաւաքածոն է, ուր մանրամասն կը նկարագրէ այդ օրերու դէպքերը: «Կրակոցները սկսան ու շարունակուեցան ամբողջ օրը: Հրացանաձգութեան ձայներուն հետ միատեղ, կը լսուին մեռնողներուն աղաղակները:

Շատեր վիրաւորուած էին. մեծ մասը իրենց ամուսիններն ու երեխանները կը փնտրէին ու չին գտներ: Տղամարդիկ իրենց տկար կիմները կրնակներուն վրայ շալկած, հոգնած երեխաններ չափահասներուն հետ դժուարութեամբ կը փորձէին քայլ պահել: Խումբերը լեցուն էին տարեցներով, հիանդներով, անդամալոյներով ու անօգնականներով, որոնք այս բոլորով հանդերձ, Աստուածատուր ուժով մը օժտուած ըլլային կարծես:»

Երեք օր ու գիշեր կոսորածն ու աւերածութիւնը քաղաքը դժխային խառնարանի կը վերածեն: Կոսորած, իրդեհ, թալան, կին-երեխայ, մեծ ու պատիկ ... մղձաւանջը կը շարունակուի, իսկ իշխանութիւններուն միակ օգնութիւնը կ'ըլլայ սպաննուած հայերուն դիակները սայլերուն վրայ բարձրելն ու գետը թափելը...

Ապրիլի 14-ին, իրածգութիւն կը սկսի հայկական թաղամասի բոլոր կողմերէն: Հրդեհի խոշոր կրակէ լեզուները կը լափեն քաղաքը, իսկ տեղական դեկալարութիւնը հրշէներու միջոցաւ ոչ թէ ջուր, այլ նավթ կը լեցներ քարաշէն տուններուն, եկեղեցիներուն ու դպրոցներուն շորջ ...

Քաղաքը կաներուի, կը կողոպսուի, բնակիչները կը սպաննուին ... Աստանայի կոսորածը ազդանշան էր կարծես, որ կերպունէն տարածուեցաւ ու հասաւ զատարին խորերը... Աստանա քաղաքին մէջ իրոյ ճարակ դարձած են 1190 տուն, 6 եկեղեցի և հայկական մեծ շուկան:

Աստանայի Կոսորածը մեծ կորուստներ պատճառեց Կիլիկիոյ բովանդակ հայութեան: Հայ երեք յարանուանութիւններն ալ մեծ կորուստներ ունեցան: Բայց բաղդատարար աւելի մեծ եղան Կիլիկիոյ շրջանի Հայ Աւետարանականութեան կորուստը, Կիլիկիոյ Հայ Աւետարանական եկեղեցիները, հաստատութիւնները եւ կազմակերպութիւնները կորսնցուցին իրենց հոգեւոր եւ աշխարհական դեկավարներ 50 առ հարիւրը: Օսմանիէ քաղաքին մէջ, Հայ Աւետարանական եկեղեցւոյ մէջ Ապրիլ 14-ի արշալոյսին իրկիզուեցան 7 հոգեւոր հովիսներ եւ 4 աշխարհական դեկավարներ: Երեք այլ վայրերու մէջ անգթօրէն սպաննուեցան 13 այլ հովիսներ եւ 9 այր եւ կին եկեղեցական պատուիրակներ եւ երկու ամերիկացի միսիոնարներ:

Այս աղէտը կը զուգադիպէր Կիլիկիոյ Հայ Աւետարանական Միութեան 1909-ի տարեկան համաժողովին: Նախապէս որոշուած էր այս համաժողովը Մարաշ գումարել Յունիս ամսուն վերջաւորութեան: Բայց որոշ նկատումներով, ժողովին վայրն ու թուականը

փոխուեցաւ: Որոշուեցաւ համաժողովը գումարել Աստանա քաղաքին մէջ 1909-ի Ապրիլի կիսուն:

Կիլիկիոյ տարբեր քաղաքներէն ճամբայ ելած էին պատուիրակները դէպի Աստանա: Այնթապի եւ Մարաշի կողմներէն մեկնող կարաւանները Ապրիլ 13-ի երկեղեան, Օսմանիյէի մէջ իրար հանդիպեցան այն յոյսով որ յաջորդ օրը ճամբայ պիտի ելիկին դէպի իրենց ժամադրավայրը: Բայց այդ քստմնելի զիշերը, թորք ոճրագործներու ոհմակը յարձակեցաւ Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ շենքին վրայ, որ օթևանած էին Միութեան պատուիրակներու մէկ մասը, եւ կրակ տալով շենքին ամեն կողմներէն, իրկիզեց անմեղ անձեր: Միս քաղաքներէ ճանապարհի վրայ գտնուող Եկեղեցական եւ աշխարհական պատուիրակները անխողորդն խոշտանքուեցան ու սպաննուեցան երեք այլ վայրերու մէջ՝ Զայզը Աղզը, Սայ Կիչիս եւ Համիտիլ:

- Մէջքերենք Կարապետ Գ. Տաղեանի 1917-ի Նյու Եօրքի Ալֆրէտ Համալսարանի մէջ տուած դասախոսութենէն:

«Երբ կը շրջէի երկրի այն մասին մէջ, որ ջարդերը տեղի ունեցած էին, շատ մը մարդկային կմախքներ տեսայ հոս ու հոս: Գիտերէն մէկուն մէջ, կանգ առի հանգիստի համար, ու թշենիի մը տակ նատեցայ ... դիմացս այրած բողոքական Եկեղեցի մըն էր, որ տապը կողերականներ համաժողովի մեկնուուի իրենց ճամբուն վրայ, նոյնպէս այրած էին: Համալսարանի դասախոսներէն մին ալ այդ խոմքին մէջ էր, զիս տարին այն հայկական Եկեղեցին, որ 250 մարդ այրած էին, պատերուն վրայ դեռ կարելի էր մարդկային ճարպին հետքերը տեսնել»:

- Ստորեւ կը գտնէք նահատակներուն անունները, պաշտօնավայրերը եւ իրենց նահատակութեան վայրը:

Օսմանիյէի մէջ նահատակ Հովհիներն էին:

Փրոֆ. Սարգսի Լեւոնեան - Այնթապի Կեդր. Թուրքիոյ Գոլէճին ոստոցապետը, Վեր. Կիրակոս Ժամկոչեան- Հովհի՝ Սեւերեկի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Վեր. Նազարէթ Հեղինեան- Հովհի՝ Մարաշի Հայ Աւետ. Երրորդ Եկեղեցւոյ, Վեր. Զաքարիա Պետրոսեան- Հովհի՝ Ուրֆայի մօս Կարմուճի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Վեր. Ներսէս Գույումճեան- Հովհի՝ Ուրֆայի Ասորի Բողոքական Եկեղեցւոյ, Վեր. Սեղրակ Էքմէքեան- Հովհի՝ Ուրֆայի Հայ Աւետ. Առաջին Եկեղեցւոյ:

Չայքր Աղզը կոչուած վայրը (Օսմանիյէի եւ Համիտիյէի մէջտեղ) նահատակ Հովհիներն էին.

Վեր. Յակոբ Գունտարճեան- Հովհի՝ Հասանպէյլի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ, Վեր. Ստեփան Յովհաննեսեան- Հովհի՝ Խառնի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Թագուր Յակոբեան- Հովհի՝ Պաղչէի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Կարապետ Քիսիկեան- Հովհի՝ Օսմանիի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ:

Սայ Կէչիտի մէջ նահատակուեցան.

Պատ. Լեւոն Սողոմոնեան- Հովհի՝ Համայնքի Հայ Աւետ. Երկրորդ Եկեղեցւոյ, Պատ. Ասատոր Թօփալեան- Հովհի՝ Ֆէքէի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Մելիսոն Մալեան- Հովհի՝ Սիսի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Արտաշէս Պօյաճեան- Հովհի՝ Շարի (Կոմանա) Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Յակոբ Ալպարեան- Հովհի՝ Կապանի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Կոստանդին Սիյահեան- Հովհի՝ Կարս-պազարի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ,

Համիտիկի մէջ նահատակուեցան.

Պատ. Մարգար Գալուստեան- Հովիլ՝ Համմիտիկի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ,
Պատ. Յովակիմ Գայաեան- Հովիլ՝ Ալպուսթանի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ,

Հայ Աւետ. նահատակ հովիմերու հետ նաեւ նահատակուեցան երկու ամերիկացի միսիոնարներ՝ Վեր. Դամիկ Ռաճրը, Ատանայի շրջանի Ամերիկայի Անտարանչական կազմի ներկայացուցիչը և Վեր. Հենրի Մառլը, Հաճընի շրջանի միսիոնարը:

Օսմանեան դեկավարութիւնը բացարձակապէս հերքեց իր պատասխանատուութիւն կապուած Ատանայի մէջ կայացած Ամերիկացի երկու Միսիոնարներուն սպանննութեան հետ ու ըստ, թէ Հայերն էին որ սպանեցին Բողոքական Միսիոնարներ S.Ս. Բոներգ և Հենրի Մորը՝ « մինչ անոնք կ'օգնէին թուրք այրի կնոջ մը, իր այրուող տան կրակը մարելու:»¹

Աւելի ուշ, Օսմանեան կարծիքին հակադրուեցաւ ականատեսի մը՝ Ամերիկացի քահանայ Մթիլը Թրոպիկին (Պրոբլինէն) վկայութիւնը: Ան կը նշէր, թէ Միսիոնարները սպանուեցան « Մուլումաններու ծեռով, երբ կը փորձէին կրակը մարել, որ կը սպանար արգելք հանդիսանալ իրենց առաքելութեան:»

Ըստ Էլիզապէջ Ս. Ուէպի, որ նոյնական դարրոցին կողմէ Միսիոնար մըն էր, Վիճակը ահաւոր էր: « Շէնքին մէջ կիներն ու աղջիկները առանձին ու անպաշտպան էին, մինչ դուրս դաժան ոճագործներու խումբեր, որ դանակներ ու փամփոշներ կը կրէին Հայերուն դէմ օգտագործելու համար, նաեւ ջահեր անոնց տուներուն համար: »

Բաց աստի, նահատակուեցան 13 աշխարհական պատուիրակներ (9 այր և 4 կին): Անտարակոյս, ասիկա մեծ հարուած մը եղաւ Կիլիկիոյ Հայ Անտարանական Միութեան համար, որուն դեկավարութեան կէսէն աւելին բնաշնչուեցաւ ....:

Հրաշրով վերապրող հոգեւոր առաջնորդներէն մէկն էր Վեր. Համբարձում Աշճեան (1863-1938), հովիլ՝ Ատանայի Հայ Անտարանական Եկեղեցւոյ: Ինը այն բախտաւորներէն մէկը եղաւ, որ աղջտի օրերուն զոհը չդարձաւ թուրք բարբարոսութեան: Կոտորածէն ետքն ալ թէեւ թիրախ դարձաւ յարձակումի, բայց մազապուրծ ազատւեցաւ ստոյգ մահէն: Որպէս հետահայեաց, խոհեմ և հասուն եկեղեցական դեկավար՝ Աշճեան ընտիր առաջնորդութիւն հայքայթեց մասնաւրապէս իր վերապրոց համայնքի անդամներուն և ընդհանրապէս իր տագնապող և բարոյալքուած հայ հայրենակիցներուն:

Կոտորածին յաջորդող օրերուն Պատուելի Աշճեանը մեծ դեր խաղցաւ երբ Ատանայի հոգեւոր Պետերը ժողովի մը համար համախմբեց աղէտը դիմագրաւելու նպատակով, և այսպէս հոգեւոր Պետերու մարմին մը ծնունդ առաւ Աշճեանի ատենադպրութեամբ: Ան թրակցութիւններ կը կատարէր ամէնայն խոհեմութեամբ: Ան դիպուկ նամակներ ուղարկեց օրուան Թուրքիոյ պետական դեկավարներուն ու բանակցութիւններ կատարեց պետական պաշտօնեաներու հետ:

Վերոյիշեալ միացեալ ժողովներուն հետեւանքով ծնունդ առին հետեւեալ դրական կէտերը ի նպաստ հայ ժողովուրդին:

- 1) Միջ-համալիքային գործակցութեան սքանչելի մթնոլորտ
- 2) Արդիւնարեր հայ-թուրք յարաքերութիւն
- 3) Հայ դատի հետապնդում

1.Միջ-համալիքային գործակցութեան սքանչելի մթնոլորտ մը ստեղծուեցաւ: Աղէտին որպէս հետեւանք, հայ համայնքները մոռցան իրար հանդէպ ունեցած իրենց ան-

հաշտութիւններն ու սերտ կապեր հաստատեցին: Ամենաշատ վնասուածը Հայ Աւետ Եկեղին էր, հետեւարար, հայ Առաքելական Եկեղեցին իր Եկեղեցաշնորհ տրամադրեց իր քոյր Եկեղեցին ազնուօրէն որը օրինակ ծառայեց փոխադարձ համագործակցութեան: Կ. Պոլսոյ հրաժարեալ պատրիարք Եղիշէ Աքք. Դուրեանի և Մեծի Տաճակ Կիլիկիոյ Կաթողիկոս S.S. Սահակ Խաչապյանի սիրոյ սերտ կապերը Վեր. Աշճեանի հետ սրտառուց օրինակներ հանդիսացան միջ- համայնքային գործակցութեան:

2. Կոտորածէն տասը ամիսներ ետք, Ատանայի նոր կուսակալ՝ Ճեմալ Պէյր հաշտութեան ճաշկերոյթ մը կազմակերպեց (Փետրուար 5- 1910-ին) ուր Վեր. Հ. Աշճեան իր ուղերձին մէջ բառ: «Ձեր ազնիս ներողամտութիւնը հայցելով կուզեմ հետեւեալ խնդրանքը ներկայացնել: Նախ, կը խնդրեմ մեր կառավարութեան չդատապարտէք ամբողջ ազգը գործուած ոճիրին համար: Զայն գործող սակաւաթի մարդիկն են միայն մեղանոր: Երկրորդ, պիտի խնդրեի մեր խալամ հայրենակիցներէն իրենց շահը չփնտռեն ուրիշներու կորուստին մէջ: Ատանայի աղէտին պատճառով մենք քրիստոնեաներս մեծ կորուստներ արձանագրեցինք: Արդեօք մեր խալամ հայրենակիցները այս դժբախտ պատահարէն վսեմացան թէ նուաստացան: Երրորդ, մենք անկեղծօրէն այս երկիրը կը սիրենք, եւ ի սէր Աստուծոյ արդարութիւն կը պահանջենք: ... Եթէ կը սիրէք ձեր հայրենիքը, եթէ կը սիրէք ձեր Աստուծոյ, այլեւս վերջ տուէք այսպիսի վարմունքներու, եւ համերաշխորհեամբ ապրինք եւ այս հայրենիքին տկարացման պատճառ չըլլանք ... մէկ նապատակով եւ մէկ սրտով այս նուիրական հայրենիքը ամրացնենք եւ փառաւորենք, որովհետեւ միութեամբ հաստատ կը մնանք, բաժանումով կիյնանք»:

3. Եկեղեցւոյ առաջնորդները պահանջեցին

- Յանցաւորներուն պատժուիլը
- Նիթական վնասից հատուցում
- Պաշտօնական յայտարարութիւն մը թէ հայերը գոհեր էին եւ ոչ յանցաւորներ:

Վերյիշեալ պահանջքները հեռագրով հաղորդուեցան Սովորանին, մեծ եպարքութեան եւ երեսփոխանական ժողովին: Այս բոլորին որպէս արդիւնք հազարաւոր ոճագործներէն պատժուեցան 50 հոգի, որպէս նիթական հատուցում կառավարութիւնը երկու առիթներով տուաւ 350,000 Օսմ. Ուսի, խսկ որպէս պաշտօնական յայտարարութիւն, մեծ եպարքու Հիսուսն Հիմի Փաշան յայտարարեց թէ հայերը Ատանայի դէպին մէջ անմեղ գոհեր էին պարզապէս:

Դժբախտաբար, Երիտրուրքեր չընդունեցին իրենց դերակատարութիւնը Ատանայի Կոտորածին մէջ: Ճուատ Պէյ Ատանա Վիլայէթի նախանգապետի նախազահութեամբ, խորհուրդի նիստ տեղի կունենայ, ուր որոշում կառնուի պատժել հայերը (1909 ապրիլի 13,) ... ջարդեր տեղի կունենան զատկէն յէտոյ, Ապրիլի 14,15,16-ին ... Ատանայի մէջ մէկ լօգունգ կը լսուք. «Սպաննել միայն հայերը»...»:

Երիտրուրք Բամայիլ Սեֆան հանդէս կուզայ հետեւեալ լիտի խօսքով. «Այն ինչ կատարուած է, դեռ անբարար է ու ամէն ինչ չէ: Մենք միայն կարձ դադար մը առած ենք, բայց դեռ կը տեսնենք, թէ ամէնը ինչով կատարտի ...»:

Ապրիլ 1909-էն - Ապրիլ 2009-ը հարիւր տարի ....: Այսօր հարիւր տարի ետք, մենք իրեւ համայնք եւ իրեւ ազգ՝ կանք ու կը մնանք, զոհի հոգերամութեան դուրս ելած՝ վերածնած ենք: Ատանայի Կոտորածին 100-ամեակը վերանորոգման տարեղարձ մըն է, մեր կորսուած իրաւոնքներու պահանջատիրութեան, մեր վերանորոգման, մեր կենսունակութեան եւ վերակերտման վճռականութիւնը վկայող հանգրուան մը: Միանգամայն, սոյն հա-

Հարություն Սելիմյան

բիրամեակը անցեալէն դասեր սորվելու դիպուկ առիթ մըն է ,թէ՝ մեր ազգային կենաւկան հարցերու մէջ միամիտ եւ պատրաճախաք չըլլանք, այլ միշտ իրատես եւ հեռատես, շրջահայեաց եւ իմաստուն: Օտարներու օգնութիւնը հայցենք, բայց օտարներէն փրկութիւն չսպասենք, որովհետեւ վերջին հաշուով մեր սեփական միջոցներով միայն կրնանք տիրանալ մեր իրաւունքներուն: Ուրեմն, անհրաժեշտ է միարան ու միակամ ըլլալ: Բաւարար չէ միասնակամութեան մասին տարին օր մը կամ հազուադիպ ոգեկոչման հանդիսարեան առիթներով միայն մտածել, այլ հարկ է զայն մեր առօրեային հետ շաղկապել, միասնական ճակատով թիկունք կանգնիլ հայ դատին:

Արդ, ոգեկոչենք Աստանայի Կոտորածին 100-ամեակը, յարգանքով խոնարիինք մեր նահատակներու յիշատակին առջեւ, բայց Աստուծոյ վրատահելով, ամբողջական յանձնառութեամբ, արժեւորենք մեր ներկան եւ անյոդողոդ հաստրով քալենք դէպի ապագան:

Օգտագործուած Աղբիւներ

«Եսլամական Զարդերուն Զոհ Կ'երթայ Հինգհազար Կեանք», Նյու Եօրք Թայմզ,
Ապրիլ 21, 1909.

«Պրուրլինէն Մարդ մը Ականատես Կ'ըլլայ Միսիոնարի մը Սպանութեան»,
Նյու Եօրք Թայմզ, Մայիս 2, 1909.

«Կմմ մը կը Նկարագրէ Խոռվութիւն Աստանայի Մէջ», Նյու Եօրք Թայմզ,
Մայիս 3, 1909.

Վեր. Հ. Աշճեան. «Աստանայի Եղեռնը» Նիւ Եորք 1950, հատընտիր հասուածներ, էջ 108-112:

Տիգրան Խրլորեան, Ուկեմատեան, Պէյրութ, 1950 Հատոր Բ. 124-125

Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Աստանայի Եղեռնը եւ Գոնիայէ Ցուշեր, (Նիւ Եորք, Կոչնակ տպ., 1950) էջեր՝ 15-120

Վեր. Եղիա Ս. Քասունի, Լուսաշալիդ (Պէյրութ. Ամերիկեան Տպարան) էջեր՝ 263-269.

Վեր. Կ. Պ. Աստանայեան, Յուշարձան (Ֆրէզնոյ, 1952), էջեր 330, 339

Գրիգոր Յ. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Ձեյթուն (Նյու Եօրք, Կոչնակ տպ., 1934), էջ 929

Հայաստանի Կոչնակ (Նիւ Եորք, Կոչնակ տպ., 1938), էջեր՝ 81-82

Դոկտ. Յակոբ Չագմարձեան, Հայ Անտարաճական Շարժումը (Ֆրէզնոյ, 1985), էջեր 81-82

Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Յիշատակարան 70-ամեակի Տօնակատարութեան (Լու Անձիլու, 193 6) էջեր՝ 17-53

Վեր. Պարգև Ն. Տարագճեան, «Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան», Զանասէր, Յուկիս-Օգոստոս, 1974, էջեր՝ 254, 259 Մեպտ. - Դեկտ. 1997 Էջեր՝ 365-37

Թիֆլիսեան Թերթիկ, 26 Ապրիլ, 1909.

Տիգրան Խրլորեան, Ուկեմատեան, Պէյրութ, 1950, Հատոր Բ.

Դասախոսութիւն՝ Կարապետ Գ. Տաղեանի, Ալֆրէտ Համալսարանի աշակերտու-թեանց, Նյու Եօրք, Փետրուար 21, 1912.

Հայերի Յեղապահութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում, խմբագիր՝ Մ. Ք. Ներսիսեան, 1991, Երեւան.

Էմմա Կոստանդիեան, «Հարյուր Տարի Առաջ, Կամ ինչ դասեր քաղել Պատմությունից», «Ազգ Օրաթերթ», Ապրիլ 1, 2009.

<http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1915/bryce/a14.htm> հասուած «The Treatment of

Armenians in the Ottoman Empire» գիրքն, (փաստաթուղթեր ներկայացուած Viscount Bryce-ին.)

Կիպռնս, Հելեն Տիտնբորդ, Թարսուսի Կարմիր Գորգերը: Կնոջ մը զրառումները 1909-ի Հայկական կոստրածներուն . Նյու Եօրք:1917, Գլուխ 8, էջ: 115-116.

Դոկտ. Բախոն Տոնիք, 1909: Ottoman Archives related to the Adana Massacres, Սիստի,Աւստրալիա, 2008

Harutyun Selimyan

**The Massacre of Adana and the Losses of
the Armenian Evangelics**

Summary

This article shows the losses of the Armenian evangelics as a consequence of Adana massacres. The author presents the details of the Adana massacres, human and material losses, the pain and grief of the Armenian people; he exhorts not to be naive in essential national questions, on the contrary always to be realistic and long-sighted, reasonable and wise. The author advises to ask for help from the foreigners, but not to expect a salvation and to acquire rights by own means; to be united and to have will, to evaluate the present and to step towards the future with unshakable belief.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ՀԱՅԱՏԱՌ- ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հասմիկ Ստեփանյան

Հայատառ թուրքերեն գրականությունը մեր մշակութային ժառանգության անքակտելի մասն է, որը մինչ օրս շատ քիչ է ուսումնասիրված: Այն իր մեջ ներառում է հսկայական վավերագրական նյութ Օսմանյան կայսրության պատմության, նրա ժողովուրդների լյանքի բոլոր ոլորտների մասին: Այն նաև մեր ազգային ազատագրական շարժման փայլուն էջերի ու եղերական շրջանների վերաբերյալ կարևոր սկզբնաղբյուր է, որը չպետք է անուշադրության մատնվի ուսումնասիրողների կողմից:

Ժեռագրական 600-ամյա ու տպագրական 250-ամյա պատմություն ունեցող այս գրականությունն ապացույցն է ողբերգական մի երևույթի, որն այնքան տարածված էր ողջ Օսմանյան կայսրությունում: Այն վկայությունն էր սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, կրոնական մոլեանդ հետապնդումների հետևանքով բռնի թուրքալեզու դարձած հայ ժողովուրդի ավելի քան կես միլիոն մի հատվածի գոյության: «Մեկ ազգ, մեկ կրոն» սովորական կարգախոսի քաղաքականության առաջին քայլերից մեկը (հպատակ տարբեր ժողովուրդների դեմ իրականացվող պարբերական ջարդերին զուգահեռ)՝ մահվան սպառնալիքով թուրքախոս դարձնելու, մասսմբ պասկել էր հաջողությամբ: Այս սովար հատվածի ողջ ստեղծագործական միտքը մեզ է հասել մասսմբ կամ լիովին հայատառ թուրքերենով: Հայատառ թուրքերենը մեծ առաքելություն ունեցավ նրանց ուժացումից փրկելու, հայկական ինքնությանը վերաբարձնելու, հայախոսությունը վերականգնելու և առաքելական կրոնին հավատարիմ մնալու գործում: Հայատառ թուրքերենով ստեղծվեց հսկայածավալ ձեռագիր ու տպագիր գրականություն, որը հետագայում այնքան տարածվեց ու ինքնարավ դարձավ, որ սկսեց ծառայել ոչ միայն իր սկզբնական առաքելությանը, այլև դարձավ կարևոր մշակութային գործոն հայերենին ու թուրքերենին տիրապետող օտարերկրացիների համար:

Հայատառ թուրքերենով իրատարակված 2000-ից ավելի անուն գրքերը, ավելի քան 120 անուն պարբերական մամուն այնպիսի հարուստ ու հզոր ուժ դարձան, որ ակամա սկսեցին ազգել կայսրության ողջ թուրքախոս բնակչության մշակույթի վրա: Դա Օսմանյան կայսրությունում ընդհանուր զարթոնքի շրջանի բուն զարգացման խթանը հանդիսավագ, դառնալով նաև եվրոպական իրականության, մթնոլորտի, մշակույթի, առաջադիմական գաղափարների ներթափանցման գործիք և միջոց:

Պետք է փաստել, որ ամենամեծ օգուտն այս գրականությունից ունեցավ նախևառաջ թուրք ժողովուրդը: Հայկական թատերախմբերի թուրքերեն ներկայացումները ողջ կայսրությունով մեկ հեղափոխական նշանակություն ունեցան և մշակութային և զաղափարախոսական առումով, ինչպես նաև գիտության, տեխնիկայի, գրական նոր թուրքերենի, լուսավորական գրականության ու նրա գործիքների կազմակերպման, օսմանյան լրագրողական արվեստի, երաժշտության ու թատրոնի, կյանքի ամենատարբեր ճյուղերի զարգացման տեսանկյունից: Կայսրության բոլոր անկյուններում, սկսած պալատական պաշտոնյաներից մինչև զավառի այլազգիները, նախընտրում էին կարդալ այս պարզ ու հասկանալի լեզվով մամուլ՝ սեղմ ժամկետում սովորելով հայկական տառերը:

Հայատառ թուրքերենի ժողովրդականությունը պայմանավորված է եղել ժամանակի ամենազարգացած մարդկանց գործունեությամբ: Հրաշալի կրթություն ստացած, բազմաթիվ լեզուների գիտակ այս գործիքներն իրենց ուսերին էին վերցրել Օսմանյան կայսրության բազմակեզու պարբերականների տպագրության ողջ ծանրությունը. շուրջ երկու

հարյուր հայտառ թուրքերեն, օսմաներեն, եռալեզու, քառալեզու մամուլ, երկու տասնյակի հասնող ֆրանսերեն պարբերականներ: Եվ դրանք բաժանորդներ են ունեցել երկրի տարրեր ծայրերում ու արտասահմանում, թղթակիցներ ունեցել անգամ հեռավոր հայկական գավառներում: Հայտառ թուրքերեն գրքեր ու պարբերականներ կարդում էին պալատում, կառավարությունում ու պաշտոնական վայրերում, տարրեր ազգերի ընտանիքներում, սրճարաններում և անգամ հարեմներում: Հայտառ թուրքերեն պարբերականների մեծագույն արժանիքն այն էր, որ նորությունները (մանավանդ արտասահմանյան) 1-2 օր անց ընթերցողի սեղանին էին լինում: Իսկ հրապարակվում էին դրանք ֆրանսիական մամուլի օրինակով՝ ունենալով բազմաթիվ ենթավերնագրեր, որոնք ոչ մի բաց անկյուն չէին թողնում ընթերցողների հետաքրքրությունը բավարարելու հարցում: Ամենահայտնի պարբերականներից էին «Մանզումի Էֆքեար»-ը, «Մէնուայի Ախապար»-ը, «Մէնուայը Հավատիս»-ը, «Մինատիի Էրճիաս»-ը, «Թէրճմանը Էֆքեար»-ը, «Ճէրխտի Շարքի»-ը¹ և այլն: Այս դեպքում մեզ համար կարևոր են բոլոր այն խորագրերը, որոնք ներկայացրել են գավառը:

Նոյնքան կարևոր են գավառում լոյս տեսած պարբերականները, ինչպես՝ «Էնվարը Շարգիե» (Կարին), «Կիլզարը Գայսերիեի» (Կեսարիայի համար, սակայն տպագրվել է Պոլսում), «Մենտոր» (Այնթասպ) և այլն: Եթե նկատի ունենանք, որ հայտառ թուրքերեն պարբերականները շուրջ 40 տարի շարունակ հրատարակվում էին, ապա կարող ենք պատկերացնել այն հսկայական ծավալը, որն արևմտահայության ու Պոլսի ամենօրյա կյանքի յուրօրինակ մի հայելի էր, որում արտացոլվում էր առօրյան, մշակութային և հոգևոր կյանքը, նրա զարթոնքը, եվրոպականացման շարժման միտումները և այլն: Այն արտահայտել է բոլոր իրադարձությունները՝ տեղական և համակայսերական նշանակության:

Հայտառ թուրքերեն մամուլն իր բովանդակությամբ, իր խաղացած հասարակական-քաղաքական դերով անքակտելիորեն կապված է հայ ժողովրդի պատմության հետ: Հայկական որոշ պարբերականներ անգամ ունեցել են հայտառ թուրքերենով հավելվածներ կամ տպագրել են հայտառ թուրքերենով հոդվածներ (նկատի ունենալով թուրքախոս ընթերցողներին), երբեմն էլ անփոփոխ ձևով ներկայացրել են թուրքերեն թղթակցությունը: Հայտառ այս պարբերականները հաճախ փակվել են, խմբագիրները՝ բանտարկվել: «Մանզումի Էֆքեար» թէրթի տնօրեն Կարապետ Փանոսյանը, որը բոլորից հետևողական է պայքարել հայ ժողովրդին ստրկացնելու, ջլատելու, ձուլելու քաղաքականության դեմ և տպագրել ծանրագույն փաստերով թղթակցություններ գավառից, բազմից բանտարկվել է, սակայն վերատին շարունակել իր գործը: Լոյս են տեսել հոդվածներ, որոնք աղմուկ են առաջացրել մայրաքաղաքի ոչ միայն հայկական, այլև եվրոպական դիվանագիտական շրջանակներում, կառավարությունում: Այդ պարբերականները լավագույն դեպքում կարողացել են վերաբացվել նախկին կամ նոր անվանմամբ՝ շարունակելով իրական մամուլի գործը: Եթե դրանց հավելենք Պոլսում մոտ երկու տասնյակ օսմաներեն ու եռալեզու, քառալեզու թէրթերը, նաև ֆրանսերենով լոյս տեսնող շուրջ մեկ տասնյակ պարբերականների նյութերը, որոնք հրատարակում էին հայերը, ապա կարելի է պատկերացնել, թե ինչ հարուստ նյութ է պարփակված հայտառ թուրքերեն մամուլի էշերում ազգային-ազատագրական շարժումների, հայ ժողովրդին պատուհասած կոտորածների վերաբերյալ, ինչպես նաև դրանց լուսաբանման և հետապնդման գործում:

¹ Հայտառ թուրքերեն գրքերի և պարբերական մամուլի մասին տես Ստեփանեան Յասմիկ Ա., Հայտառ թուրքերեն գրքերի և հայտառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտությին. Ստամբուլ, «Թուրքուազ» հրատ., 2005թ.

Հասմիկ Ստեփանյան

Նման ողբերգություն դարձավ 1909 թ. Աղանայի կոտորածը, որը նաև հայտառ թուրքերն մամուլի միջոցով իր բազմաթիվ մանրամասներով անմիջապես հրապարակ իշավ՝ ներկայացնելով փաստական հսկայական նյութ, որը հիմնականում օտարերկրյա դեսպանատների միջոցով տարածվեց արտերկրում:

Իսկ Աղանան այդ ժամանակ լուսավորական շարժման կենտրոններից էր: Այնտեղ մի քանի դասական նվազախմբեր էին գործում (1901 թ. առաջին հայկական նվազախումբը Սահակ Տեր-Սահակյանի ու Ալեքսան Չորեքչյանի ղեկավարությամբ և 1902 թ.՝ Վահան Բեղելյանի 13 երաժիշտներից դասական նվազախումբը), բազմաթիվ բարեսիրական, մշակութային միություններ ծնվում:

Երիտրուրքական հեղաշրջումից հետո (1908 թ.) հայտառ թուրքերն մամուլում, ավելի, քանի հայալեզու պարբերականներում, արտաստվել են արտասահմանյան, հիմնականում՝ ֆրանսիական, սովորական, հայկական շրջանակների տարրեր հանձնաժողովների գործունեության արդյունքները: Պատկառելի թիվ էին կազմում Արդու Համբիին նվիրված գրքերը այնպիսի բացասական վերնագրերով, ինչպես «Կարմիր գազանի որջը» (1909), «Կոշմարներ» և այլն: Այդ հրապարակումները ներառում էին նաև Պատրիարքարանի, Ազգային Ժողովի ատենագրությունները և Կիլիկիո որբախնամ ու այլ հանձնաժողովների տեղեկագրերը:

Լոյս տեսան հայերեն ու հայտառ թուրքերն գրքեր, որոնք հիմնականում հրատարակվեցին Եգիպտոսում, Ֆրանսիայում: Պոլսում տպագրվեցին գրքեր,² որոնց հասույթը տրամադրվեց Աղանայի ողբերին: Մեր գրեթե բոլոր անվանի մտավորականներն անդրադարձան այս խնդրին՝ գործուն մասնակցություն ունենալով «Կիլիկիոյ աղյուսակներում»:

Հարկ է նշել, որ մեր ժողովրդի ողբերգական շրջանների մասին հայերի ու օտարների տեղեկությունների բազմալեզու աղբյուրների կողմին պահպանվել են նաև հայտառ թուրքերներ նյութեր և վավերագրեր, որոնց մեծ մասը մինչ օրս:

Բազմաթիվ անգամներ առիթ ենք ունեցել համոզվելու, որ դեռ այսօր էլ սփյուռքահայ մեր հայրենակիցների օջախներում սրբությամբ են պահվում հայերեն, հայտառ թուրքերն լեզուներով ձեռագիր տեսրակներ, գրքեր, որոնք եղեռնն անցած տարաբախտ մեր հայրենակիցների կյանքի սև օրերի պատմություններն են: Դրանց մի մասը լույս է տեսել հենց ականատեսների, մյուս մասը՝ նրանց ժառանգների կողմից: Մեզ վիճակվել է նաև տեսնել մի քանի հայերեն ու հայտառ թուրքերեն ձեռագիր հուշագրություններ: Դրանց հեղինակների այսօրվա ժառանգները սրբությամբ են պահում դրանք՝ թարգմանելու, հրատարակելու համար:

Մատենադարանի ձեռագրական նոր հավաքածուի 361 համարի ձեռագիրը գրվել է Աղանայում, կոչվում է «Թուրքիադա էրմենի հայաթը» (Հայերի կյանքը Թուրքիայում): 1950-ական թթ. գրված երկմաս, 80 թերթից բաղկացած ձեռագիրը պատկանում է Լևոն Էպիկանի գրչին: Ձեռագիրը նվիրված է Աղանայի ողբերգական ղեպքերին: Առաջին մասը

2 Տես մի քանի գրքեր Աղանայի շարդերի մասին. Թապագեան Միհրան, Ալունայի ծննդեան ծառը, Կ.Պոլիս, 1910: Թէռողիկ Արշակուի, Ամիս մը ի Կիլիկիա, Դատաստան, Կ.Պոլիս, 1910: Թէրզեան Յակոբ, Կիլիկիոյ աղլտոր, Կ.Պոլիս, 1912., տպ. Ասատորեան ո որդիք: Նոյնի՝ «Ալունայի կյանքը», 1909, Կ.Պոլիս: Գուտուլեան Գրիգոր. Հայ լեռ. Կարմիր Դրվագներ Կիլիկիոյ աղետէն. Կ.Պոլիս, Տպ. Տողրամաճյան, 1912: Մուշեղ Եպիսկ., Աղանայի շարդը և պատասխանատունները, Կ.Պոլիս, 1909: Հակոբ Թէրզյան, Ալունայի կեանքը (Կ.Պոլիս, 1909): Սուրեն Պարթեւեանի, Կիլիկիան արհաւիրքը (Կ.Պոլիս, 1909): Ալանան Յարութիւն Աղնարապի, Խնչպէս դատուեց արդարութիւնը Ալունայի մէջ, 1909թ.: Հայատառ թուրքերներ, Պեհսնիլյան Ե., Նահատակների հուշագիրը, հայատառ թուրքերները, Կ.Պոլիս, 1910: Զալյան Կ. Աղանայի ղեպքերը և պատասխանատունները, Կ.Պոլիս, 1910 թ. և այլն:

բաղկացած է երեք բաժինից, սուլթանների երկրում հայերի կյանքի ու Աղանայի զուլումի մասին: 47-րդ թերթից սկսվում է ձեռագրի երկրորդ մասը, որը չափածո՞ւ բաղկացած քաղել, դիվան, քոշմա... Բոլորն էլ անդրադառնում են հայկական ջարդերին: Այսպիսի եղերերգեր հնարավոր է գտնել Արևմտյան Հայաստանի մանավանդ թրրախոս շրջանների բանավոր ու գրավոր մշակույթում՝ հեղինակային կամ ժողովրդական: Հայատառ թուրքերենով հայտնի են նաև մի շարք այլ հրատարակություններ, այդ թվում չափած գործեր Այնթապի «պատերազմների» մասին:

Այսօր ախտսանքով պետք է նշել, որ մեր մշակույթի այս հատվածը բավարար ու սումնափակած չէ: Չուսումնասիրել հայատառ թուրքերեն մամուլը՝ նշանակում է լիարժեք չուսումնասիրել մեր ժողովրդի արևմտահայ հատվածի պատմությունը: Գուցե մենք ժամանակ և միջոցներ կգտնենք՝ մեր ազատազրական շարժումների պաթոսվ ու եղեռնազործությունների ցավից հյուսված արձակ ու չափած հայատառ թուրքերեն գրականության շարք հրապարակելու համար՝ դուրս հանելով այն ժամանակի ու մարդկության պատմական հիշողության մոռացությունից:

Hasmik Stepanyan

The Representation of the Armenian Massacres in the Turkish Literature Written in Armenian Letters

Summary

The author highlights the necessity of a research of the Turkish literature written in Armenian letters which includes the Armenian documentary material on the history of the Ottoman Empire, different spheres of its peoples life. He reverts to the role of Turkish in Armenian letters to save it from estrangement, to reestablish the Armenian originality and the speaking of the Armenian language and to be faithful to the apostolic religion. Information about the 1909 massacre in Adana spread in abroad through the Turkish press printed in armenian letters.

1909թ. ԱԴԱՆԱՅԻ ԶԱՐԴԵՐԻՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Անի Ուկանյան

1908թ. Երիտրուրբական հեղաշրջումից մեկ տարի անց տեղի ունեցած Ադանայի կրտորածը կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների, մասնավորապես՝ հայերի նկատմամբ իրականացվելիք ծրագրի առաջին նախանշանը հանդիսացավ: Ադանայի կրտորածը, որին զի գնաց շոր 30 հազ. հայ, կազմակերպվեց կենտրոնական իշխանության կողմից: Իշխանության հրահանգով բացվեցին զինապահեստները, զինվեց ամբոխը, իսկ ավելի մեծ կրուստներ պատճառած երկրորդ ջարդն իրականացվեց «կարգ ու կանոն» հաստատելու համար Ադանա բերված սահմանադրական ազատարար բանակի միջոցով, որն ինքնին խոսուն փաստ է պետական միջամտության մասին:

Կառավարության քաղաքականության իրագործումը հանձնարարվեց Ադանայի վայի Զևադ թեյին և զինվորական հրամանատար Մուստաֆա Ռեմզի փաշային: Ադանայի նոր կառավարիչն ու զինվորական հրամանատարը սկսեցին գաղտնի խորհրդակցություններ գումարել, զորամասեր տեղափոխել Կիլիկիա, զինել խուժանին և մշակել հայկական ջարդերի ծրագրեր: Ադանայի հոգևոր առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոսը նշում է, որ մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք է տեղափոխվել Կիլիկիայի զորանոցները, և, որ Արդու Համիլը մի քանի հազար ոսկի է նվիրել համբիկական զորագններին:¹

Զարդերի նախօրեին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամ Իհսան Ֆիքրիի խմբագրությամբ Ադանայում հրատարակվող «Իրիդա» թերթի կողմից կազմակերպվեց ժողով, որին, ինչպես հավաստում է Հ. Պապիկյանը,² մասնակցում էին «բոլոր իսլամ դասակարգերը - պաշտօնեայ, կրօնական, զինուր և զործառոր»:³ Այնուհետև բոլորը լծվեցին զանգվածային հարձակում նախապատրաստելու գործին: Վերոհիշյալ ժողովից հետո, զգոված ամբոխը՝ մշտապես այնտեղ գտնվող պահակազորի կողմից առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, թալանում է զինապահեստը: Սա ինքնին վկայում է «...որ զենքերը բաշխուած են եղել կառավարական հրամանով», քանի որ «...միեւնոյն բանը պատահած է նահանգին բոլոր այն մասերուն մեջ՝ որ այս պատճառներով ջարդեր տեղի ունեցած են»:⁴ Զենքերը բաժանելու մասին տեղեկացնում է նաև Հ. Թերզյանը՝ զրելով: «Երկարութիւնի կայարանը պաշարող վայրագ խուժանը՝ բարձրածայն զոչերով զօրանց վագեց և հոն բաշխեցին մնացած զենքերն էլ»:⁵ Ադանայի երիտրուրբական կազմակերպության ղեկավար Շյուրքին ևս, զինապահեստը բացելով, ող զենքը բաժանել է թուրք ամբոխին:⁶

Զենքի նպատակային բաժանման մասին վկայում է նաև այն, որ ավելի ուշ, երբ ինքնապահտպանության դիմած հաճնից հայերը զինամթերք ձեռք բերելու նպատակով հարձակվում են զինապահեստի վրա, անհաջողության են մատնվում,⁷ և հետ շպրտվում պահակազորի կողմից:

1 Մուշեղ Եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը և պատասխանատուները, Գահիրէ, 1909, էջ 56:

2 Հակոբ Պապիկյանը եղել է Օսմանյան խորհրդարանի պատուամավոր և խորհրդարանի կողմից՝ Ադանայի կրտորածները հետաքննելու համար ստեղծված հանձնախմբի անդամներից մեկը:

3 Յ. Պապիկյան, Ատանայի Եղեւնը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 25:

4 Նույն տեղում, էջ 26:

5 Թերզյան Յ., Կիլիկիոյ աղյուս, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 164:

6 Գասպարյան Ռ., Հայկական կրտորածները Կիլիկիայում, Երևան, 2005, էջ 67:

7 Նույն տեղում, էջ 76:

Մարտի 31-ին, եթք դեռևս ջարդի նախաքայերն են կատարվում, տեղական կառավարությունը ոչինչ չի ձեռնարկում գալիք աղետը կանխելու համար։ Ապրիլի 1-ին խուժանը շուկայում և բուրքական թաղերում հայերին կոտորելուց հետո հարձակվում է հայկական թաղամասերի վրա։ Կարգ պահպանելու համար կանչված ռեդիֆները (պահեստային զիրնվորներ) խառնվում են ամբոխին և ավելի վատթարացնում դրությունը։ Մուշեղ Եպիսկոպոսը վկայում է. «...Զինուորական ջոկատ մը, որուն իբր թէ պաշտօնը հանրային ապահովութեան հսկելն էր, իրեն տրուած գաղտնի հրահանգներու համաձայն, զինուորական փողի ազդանշանվ և լուսածին համաձայն Քէյսի Սէլիմ թէյի հրամանատարութեամբ, կը պաշարէ Շապանիյէ թաղը և կանոնավոր գնդակահարութեամբ յարձակում կը գործէ Քրիստոնէարքնակ թաղի մը վրայ...»:⁸

Մի քանի օր շարունակվող ջարդը դադարեցնելու համար տեղական կառավարությունը՝ ի դեմս վալիի, կայազորի հրամանատարի և ոստիկանության պաշտոնյաների, ոչինչ չի նախաձեռնում։ Միակ քանը, որով զրադշափած էին իշխանությունները, կոտորված հայերին հավաքելով ու սայլերի վրա կիսուելով գետը լցելն էր։⁹

Թեև Փարիզում Օսմանյան դեսպանատան հայտարարությունում ասվում էր, որ. «Իրականութեան մէջ այ, խռովութեանց ընդարձակումը բաւականաչափ պատրաստ զինուոր չգտնելուն և մօս նահանգները ուզած զինուորական ուժին սպասուած ժամանակին որոշեալ վայրեր հասնել չկարենալուն արդինք էր»,¹⁰ սակայն, իրականում, ջարդերը սկսելու առաջին օրը՝ ապրիլի 1-ին, և դրանք դադարեցնելու օրն Աղանայում նույնքան զինվոր կար. «Զինուորները, որ ջարդէն առաջ իբր թէ փոքրաթիվ խուժանը չին կրցած զավել, ջարդէն ետքը անոր տասնապատիկը եղող խուժանը զավեցին կէս ժամուայ մէջ»,¹¹ գրում է Հ. Թէրզյանը։ Այլ փաստեր ևս հավաստում են, որ զինվորականները ցանկության դեպքում կարողացել են կանխել կամ կասեցնել ջարդերը. «...Հանկարծ Միսիսի հազարապետ Լութֆի պէյը՝ մի քանի զինուորներով շուկան եկաւ և զինուորական փողերով և մունետիկներով խուժանին հրամայեց, որ ջարդը դադարեցնեն։ Վայրագ խուժանը՝ վերի թաղի մէջ վախտուն հոգի ջարդերին ետքը դադրեցրեց յարձակումը»:¹²

Զափազանց հետաքրքիր է Սահմանադրական 3-րդ քանակի սպաների և զինվորների գնահատականներն Աղանայում ապրիլի 6-7/19-20 տեղի ունեցած առաջին ջարդի վերաբերյալ, որին նրանք դեռևս չէին մասնակցել. «Միթէ ինն ամսէ ի վեր Իթթիհատը քիչ աշխատեց երկրին մէջ հանդարտութիւն պահպանելու։ Ատանայի կողմերն այդքան արինիներութիւն կ'լլար, եթէ Իթթիհատն անցեալ շարաթուն ի վիճակի լլլար գործելու Ատանայի վիլայէթին մէջ։ Ինն ամսէ ի վեր քանի քանի խռովութեան, անկարգութեան առաջն առնուեցաւ Անատոլի մէջ մի միայն Իթթիհատի գործակալներուն արագափոյթ օգնութեան շնորհիվ»:¹³ Կամ, ինչպես տեղեկացնում է Բյուզանդիանը, «Սելանիկի և Աղր. Պոլսոյ զօրքն և իրենց սպաներն, որ Պոլսի մտան Շարաթ օրուան արինալի յաղթանակէ ետքը՝ շերմ համակրանքով կ'վարուին մանաւանդ Հայերուն հետ և ցաւ կը յայտնին Կիլիկիոյ ջարդերուն համար»:¹⁴

8 Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 50-51:

9 Գеноцид армян в Османской империи, сборник документов и материалов, под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966, N 99. с.175.

10 Աշնան Յ., Ատանայի Եղեռնը և Գոնիայէ Ցուշեր, Նիւ Եորք, 1950, էջ 42:

11 Թէրզեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 55:

12 Նոյն տեղում, էջ 183:

13 «Բիւզանդիան», թի 3,807, Կ. Պոլսի, 1909, ապրիլ 7-20:

14 «Բիւզանդիան», թի 3,812, Կ. Պոլսի, 1909, ապրիլ 14:

Անի Ռոկանյան

Շարժուն բանակի հրամանատար Հյուսէյն Հյուսնի փաշայի՝ ժողովրդին ուղղված հայտարարությունում ասվում էր. «Ազատարար Բանակին նպատակն է Սահմանադրութիւն միանգամ ընդ միշտ ազատել ամէն վտանգէ և հոչակել թե Սահմանադրութիւնէն վեր որևէ ոյժ գոյութիւն չունի այս երկրին մէջ»:¹⁵ Իսկ Գ. զորաբանակի և շարժուն բանակի հրամանատար Ա. Ներիգ Մահմուտ Շևքեթի 1325թ. ապրիլի 12 իր հայտարարության մէջ, գրեթե նույնին հավելում է, որ «ամէն ոք պատրաստ է ըստ այնմ խոհեմութեամբ և ակնածութեամբ վարուիլ»:¹⁶

Թեև երիտրուրք գործիները շարունակ խոսում էին սահմանադրությունից, մատնանշում էին իրենց ու նախկին բռնապետական իշխանությունների միջև եղած տարրերությունը, սակայն ինչպես ցույց տվեց դեպքերի հետագա ընթացքը, նրանք գործում էին նույն մեթոդներով: Աղանայում իթթիհաղական ազատարար բանակը ոչ միայն իրականացրեց հայերի կորտորածը, այլև նրա բոլոր գործոդրությունները դեկավարվում էր երկրի բարձրագույն մարմնի՝ իշխանության կողմից:

Զինադադարի չորրորդ օրը Կ. Պոլսի Ազատարար Շարժուն Բանակի հրամանատար Մահմուտ Շևքեթ փաշան հետագրով տեղեկացնում է, թե «Պոլսոյ վրայ քայլող Ազատութեան բանակն վաշտ մը մեկնած է Տէտէ-Վղաճէն դէպի Աստանա»:¹⁷

Ապրիլի 12-ին Սալոնիկից Աղանա ժամանեց սահմանադրական Յ-րդ բանակի երկու գորագունդ՝ ուղղարկված Իթթիհաղի կենտրոնական վարչության կողմից «կարգ ու կանոն» հաստատելու համար: 11/24 ապրիլի Աղանայի վախ Ձևադ թէյի զաղտնագիր հարցմանը՝ ինչպես գործել, Իթթիհաղի կենտրոնական վարչության կողմից տրվեց զաղտնի հրաման. «Ընտրեք կարգ ճանապարհ»:¹⁸ Այլ աղյուրներ ևս հաստատում են, որ. «Այս անգամ նրանք (զինվորներ Ո. Ա.) հրամանները էին ստանում իթթիհաղի առաջնորդների կողմից»:¹⁹

Սահմանադրական բանակի զինվորները դեռ չէին հասցրել Քըշլա Մեյդանի շրջանում՝ քաղաքի դարպասների մոտ, տեղավորվել, երբ նրանց ուղղությամբ հնչեցին կրակոցներ: Կրակոցները, ինչպես հետագայում ցույց տվեց հետաքննությունը, պատահարար, առավել ևս՝ հայերի կողմից կամ էլ զինվորների վրա հարձակվելու նպատակով չէին հնչել: Կրակոցները հանդիսացան այն ցանկալի ատիքը, որը զորքին՝ գործելու, իսկ Մուստաֆա Ռեմզի փաշային՝ առաջին ջարդից հետո դեռևս ողջ մնացած հայերի վրա հարձակման հրաման տալու հնարավորություն տվեց: «Մուստաֆա Ռեմզի փաշան՝ առանց այդ սուս զրոյցները քննելու և ստուգելու՝ փորհարութեամբ անմիջապես յարձակումի հրաման տուած է զինվորներուն»,²⁰ ովքեր (զինվորները-Ո. Ա.) արդեն դժգոհ էին, որ պետք է ստիպված լինեն պաշտպանել քրիստոնյաներին իրենց հավատակիցներից:²¹

Ապրիլի 12-ի լուս 13-ի գիշերը խառնամբով սահմանադրական բանակի զինվորների զիսավորությամբ հարձակվեց Ապգարյան վարժարանի վրա, որտեղ ապաստանել էին առաջին ջարդից փրկված շուրջ 2000 հայեր:²² Զորքը շրջապատում է հաստատությունը

15 «Բիունանդին», թիվ 3,807, Կ. Պոլսի, 1909, ապրիլ 7-20:

16 «Բիունանդին», թիվ 3,811, Կ. Պոլսի, 1909, ապրիլ 13:

17 Թէրզեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 94:

18 Տոնիան Վ.Գ. Մլադուրկի և արմենական առաջնորդական բանակի զինվորների գլխավորությամբ հարձակվեց Ապգարյան վարժարանի վրա, որտեղ ապաստանել էին

19 Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 65: Duckett F., Turkish Atrocities. The Young Turks and the Truth About Holocaust at Adana in Asia Minor, During April, 1909, 1911, p.32.

20 Աշճեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 25, 62:

21 Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում, (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ), Երևան, 1991, էջ 254:

22 Adossidès A., Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie, Paris, 1910, p. 54.

այն ողողում են նավթով և հրկիզում:²³ Այնուհետև, այրվող շենքից չհռանալով, սահմանադրական բանակի գինվորները գնուակահարում են յուրաքանչյուրին, ով փորձում է կրակի բոցերից դուրս փախչել: Ապօքարյան դպրոցից հետո հրկիզում և ավերվում են այլ դպրոցներ, եկեղեցներ, տարբեր հաստատություններ, որտեղ փորձել էին ապաստան գտնել հայերը:

Ականատեսը վկայում է, որ իթրիհատի գինվորները. «առաջին աղէտէն ավելի սոսկալի ահ ու դողի մատնեցին զմեզ»:²⁴

Թերևս երկրորդ ջարդն առավել սոսկալի էր ոչ միայն այն պատճառով, որ ջարդին մասնակցում և ջարդն իրականցնում էին կանոնավոր զորամասերը, այլ նաև՝ որ կառավարությունը, նախապես հայերին գինարաֆելով, զրկել էր նրանց պաշտպանվելու որևէ հնարավորությունից: Այս անգամ հայկական թաղամասերը հրկիզում էին նոր ժամանած գինվորները, որոնք «վրեմի միայն այդ միջոցն էին գտել, որովհետև թուրք և քուրդ խուժանը մինչ այդ ամեն ինչ թալանել էր»:²⁵ Դեռևս Մերսինում զնացք նատելուց առաջ նրանք սպառնացել էին. «Եթե մեր ժամանման պահին որևէ սպանված մահմեդական գտնեք, գիտենք թե ինչ կանենք»:²⁶

Ինչպես նշում է Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանը. «Կարճ ժամանակով ընդհատված խժդրժությունները Աղանա քաղաքում վերսկավել են՝ հենց որ թուրքական կառավարության կարգադրությամբ անդորրը վերականգնելու համար այնտեղ է ժամանել ռումելիական զորքերի մի ջոկատ: Զինվորներն անցել են տեղի մուսուլման բնակչության պարագլուխների կողմը և սկսել կոտորել քրիստոնյաներին՝ խտրություն չդնելով ոչ սերի, ոչ տարիքի մեջ, և թալանել ու հրդեհել նրանց տները»:²⁷ Ինչպես իրավամբ նկատում են Աղանայի հայ երևելիները. «Ապրիլի 12 և 13 օրերուն կատարված աւերածութիւններն ու մարդասպանութիւնները առաջանեն աւելի մեծ ու ահավոր եղած են...»:²⁸ Ժամանակակիցները արձանագրում են, որ ամենացավալին այն է, թե «մենք հոս հազարու մը ճիզ խնդրելով թախսանձելով, որ անմիջապես զօրք փութացուի, վայրագութիւնը ժամ առաջ դադարեցնելու համար, հոս կանոնաւոր զինուորներն իսկ կը՝մասնակցեին Հայերը տեղույն վրա ջարդելու, թալանելու»:²⁹

Սահմանադրական զորքի զինվորները ոչ միայն գործուն մասնակցություն են ունենում կոստորածներին, այլև անմասն չեն մնում ավար ձեռք բերելու գործում: «Բյուզանդիանն» արձանագրում է, որ «Զինուորականներն օգնած են թէ՛ այս հափշտակութիւններում, և թէ՛ սպանութիւններում, և աւարտութիւններում»:³⁰ «Ծովայի ամրոց երկայնքն հայու խանութ չէ մնացած որ չթալանուի, դրամարկելերը զինուորներու օգնութեամբ հրացանների հարվածներով խորտակուած են»:³¹ Աղանայի ջարդից փախսած մի հոյն հետևյալն է պատմել. «Զորքն օգնեց ամեն կերպ. իրենց հրացաններով թէ մարդ զարկին, եւ թէ խանութներուն դրները կոտրտելով օգնեցին եւ իրենք ալ լցուեցան ավարով»:³² Ավելի ուշ,

23 Նոյն տեղում, թ 55.

24 Թէրզեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 34:

25 Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 65, «Գործ», Թիֆլիս, 28 ապրիլ, 86, 1909:

26 Նոյն տեղում, էջ 64:

27 Նոյն տեղում, էջ 231:

28 Աշենան Յ., նշվ. աշխ., էջ 44:

29 «Բյուզանդիան», թի 3,816, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ 18-մայիս 1:

30 «Բյուզանդիան», թի 3,814, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ 16-29:

31 «Բյուզանդիան», թի 3,815, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ 17-30:

32 «Բյուզանդիան», թի 3,808, Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլ 8-21:

Անի Ուկանյան

ջարդից հետո «Նրանք (զինվորներ Ա. Ո.) սպաների հրամանատարության ներքո անցնում էին Մերսինի փողոցներով, և փոխադրամիջոց բարձրանում՝ թալանված իրերը ձեռքներին».³³

Զարդից և թալանից զատ զինվորները գիշերները շրջում էին շենքերի շուրջը՝ ջանալով առևանգել երիտասարդ աղջիկներին.³⁴

Ադանայի կոտորածներին զուգընթաց ջարդեր էին տեղի ունենում Կիլիկիայի տարրեր հայարնակ վայրերում: Ապրիլ 1-ին հուզումներ սկսվեցին Տարսոնում: Անգլիական դեսպանի գեկուցագրից պարզվում է, որ այստեղ ջարդերը լայն թափ ստացան, եթե խաժանուժին միացավ 400 զինվոր,³⁵ որոնք հատուկ գնացքով եկել էին Ադանայից, եթե կոտորածն այնտեղ արդեն ավարտվել էր:³⁶

Նոյն օրը հարձակման է ենթարկվում նաև Համբերն: Հայերը՝ Հովհաննես և Սարգիս Ազազարյանների գլխավորությամբ դիմում են ինքնապաշտպանության, որը ճնշվում է մահմեդական ամրություն կանոնավոր զորամասերի օգնությամբ:³⁷ Ապրիլի 2-ին թուրքական ուժերը 20-30 հազ. ռենդիֆներով և բաշիբողովներով շրջապատում են Դյորք Ցոլ գյուղը.³⁸

Միևնույն ժամանակ վային շարունակ դիմում է մայրաքաղաք և լրացուցիչ զորքեր պահանջում՝ հայկական «խոռվությունը» զավելու համար,³⁹ որը, իհարկե, ոչ թե «խոռվությունը» զավելու և «անկարգությունները» վերացնելու, այլ թուրք խուժանին ավելի ուժեղացնելու նպատակ էր հետապնդում:

Ադանայի կոտորածից հետո թե՛ տեղական կառավարության, և թե՛ հարցաքննվող «ականատեսների» կողմից բազմից փորձեր արվեցին որպես ջարդերի կազմակերպիչներ դիտարկել հայերին: Նրանք մեղադրվեցին նաև ապստամբելու փորձերի մեջ կամ, վերջապես, հանդես եկան որպես սաղրիչներ, ովքեր հրահրել էին թուրքական կողմին մտնել կռվի մեջ: Սակայն ինչպես գրում է ջարդերին ականատես Սուրեն Պարթևանը, «Թէ Հայերը գրգռած ըլլան խսան խուժանին ատելութիւնն ու մոլեռանդութիւնը իրենց շարժուծնուվը, խօսքերովը... Թուրքական իրերուն մօտեն տեղեակ որեւէ անձ չգիտեր թէ ոչ մէկ տեղ թուրք խուժանը, որքան էլ գրգռուած ըլլայ, ջարդերու չելլար երթեր՝ եթէ նախապէս տեղական իշխանութեանց քաջալերանքը չունենայ և մեղադրութիւնն ու աջակցութիւնը չապահովէ: Առանց աղոր ջարդ եղած չէ Թուրքիոյ մէջ և չի կրնար ըլլայ».⁴⁰

Հետագայում մանրամասները պարզելու նպատակով կազմվեց վերաբննիշ հանձնաժողով, իսկ մեղադրմերին պատմելու համար ստեղծվեց Ռազմական ասուան:

Զինվորական դատարանը, որ բաղկացած էր կիլիկյան կոտորածների կազմակերպիչներից, դեկավարներից ու մասնակիցներից, ձերքակալվածների մի մասին ազատեց, իսկ մյուսին դատապարտեց տարբեր ժամկետներով բանտարկության:

Դեպքերին բացատեղյակ ոռու պաշտոնյաներից մեկը, 1909թ. հունիսին լինելով Ադանայում, գրում է. «Խսկական մեղադրմերն ու մարդասպանները, այսինքն՝ իշխանություններն ու մակեղոնական (երիտարարական) զորքերը, չեն էլ մտածում թաքնվել, դրա կա-

33 Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում, նշվ աշխ., էջ 256:

34 Նոյն տեղում, էջ 261:

35 Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 67:

36 Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում, նշվ աշխ., էջ 259:

37 Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 70:

38 Նոյն տեղում, էջ 72:

39 Arikoglu Damar, Hatıralarım, Milli Mücadele Çukurovada, İstanbul, 1961, s. 48.

40 Պարթևան Ս., Կիլիկեան Արհամիրքը, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 2:

րիքը նրանք չեն զգում, քանի որ հենց իրենք են ռազմական դատարանի և հետաքննչական հանձնաժողովների անդամներ»⁴¹, հենց իրենք էլ այժմ պաշտպանում են կարգն այս երկրում, որտեղ իրենց ձեռքով կոտորած իրականացրին: Իսկ փոխհյուպատոսներից մեկն արձանագրում է. «Թող հիմա որևէ մեկը փորձի հերքել, թե բոլոր անդամներն այս դատարանի, որի որոշումները բողոքարկման ենթակա չէին, Աղանայից չեն մեկնել ուկով լի գրապաններով: Կոտորածի ժամանակ այդ ոսկին իհարկե խլվել էր հայերից... Հասարակ զինվորներն էլ ստացան իրենց բաժինը, չէ որ նրանք «բարի գործ» էին կատարել՝ օգնույթուն ցույց տալով իրենց հավատակիցներին այդ խնդրի կատարման ժամանակ: Այստեղ փորձում էին կոծկել այդ և նոյնիսկ արդարացնել զինվորների այդքան խայտառակ արարթները»⁴²: Աղանայի ջարդերի ականատես Համբարձում Աշճյանը իրավամբ նշում է. «Այլևս որ պատերազմական Ատեանը կրնար զիրենը պատմել: Ով պիտի կրնար դատապարտելու համարձակի այս քիչ անգամ պատահած կործանումը՝ երբ զինորին պատիւր խնդրոյ առարկայ էր»⁴³:

1909 թ. Աղանայի կոտորածը հայերին ոչնչացնելու օսմանյան քաղաքականության համոզի վկայություններից է: Աղանան դարձավ երիտրութերի հետազա ցեղասպանական ծրագրերն իրականացնելու մեկնարկային կետ, իսկ օսմանյան պետության բոլոր քաղաքացիներին պաշտպանելու համար ստեղծված բանակն ապացուցեց, որ պատրաստ է իրականացնել ցանկացած ոճագործություն:

Ani Voskanyan
**On the Question of the Participation of the Army
in 1909 Adana Massacres**
Summary

1909 Adana massacres during which more than 30 thousand Armenians fell victim were organized and perpetrated by the central government of Young Turks. During the massacres the arsenals were opened and the crowd was armed by the instruction of the government. The second carnage which happened under the pretext of the establishment of a «law and order» was committed by the assistance of the Liberation army, which itself confirmed the direct involvement of the government in the organization of the massacres.

Thus, the constitutional liberation army committed Adana massacres by the order of the central government.

41 Համբարյան Ա., Կիլիկիայի 1909թ. Հայկական կոտորածները, «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1988, N 4, էջ 29:

42 Геноцид армян в Османской империи, сборник документов и материалов, с. 206.

43 Աշճեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 62:

THE ADANA MASSACRE AND THE PEOPLE'S HISTORICAL MEMORY

Verjiné Svazlian

Beginning from as early as 1955, I have written down, tape- and video-recorded, academically studied and published the testimonies (memoirs, Armenian and Turkish-language songs) communicated by eyewitness survivors, who were miraculously saved from the Adana massacre and the Armenian Genocide, were forcibly deported from about 100 localities of Western Armenia, Cilicia, Anatolia and resettled in Armenia and the Diaspora. The originals of these materials are kept at the archives of the Armenian Genocide Museum-Institute NAS RA.

These popular testimonies communicated by the eyewitness survivors, become, owing to their historico-cognitive value, authentic, objective and documental evidences, which are not only attestations of the past, but are also a warning for the future.

Beginning from as early as 1955, during more than 50 years, I have written down, tape- and video-recorded (remaining faithful to the popular speech), academically studied and published the testimonies (700 units: memoirs, Armenian and Turkish-language songs) communicated by eyewitness survivors, who were miraculously saved from the Adana massacre (1909) and the Armenian Genocide (1915-1923), were forcibly deported from about 100 localities of Western Armenia, Cilicia, Anatolia and resettled in Armenia and the Diaspora (Greece, France, Italy, Germany, USA, Canada, Syria, Lebanon, Iraq, Egypt, the Balkan countries, Turkey, etc.). The originals of these testimonies are kept at the archives of the Museum-Institute of the Armenian Genocide of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia.

The popular testimonies, narrated by the eyewitness survivors, saturated with expressive depth and descriptiveness has been created under the immediate impressions of those historico-political events. The representatives of the senior generation even remembered the establishment of the Turkish Constitution in 1908, which had the motto: "Hürriyet, Adalet, Müsavat, Yaşasın Millet" (Liberty, Justice, Equality, Long Live the People – Turk.). A nationwide exultation prevailed in the country, since equal rights were to be secured by law to all the nations living in the Ottoman Empire.

A survivor from Harpoot, Sargs Khachatrian (b. 1903), has told me about this unprecedented event: "I remember in 1908 when the Sultan's reign was overthrown, people were singing in the streets":¹

"Kalkın, hey vatandaşlar! ¹
Sevinelim yoldaşlar!
İşte size Hürriyet:
Yaşasın Osmanlılar!"²

"Get up, compatriots!¹²
Let us rejoice, friends!
Liberty has come to you:
Long live the Ottomans!"³

While a survivor from Bitlis, Hmayak Boyadjian (b. 1902), has testified in his memoir: "... When Hurriyet was declared in 1908, everybody, in the beginning, was of the opinion that Armenians and Turks would live like brothers. There were even festivities in our village and

---

¹ Svazlian, Verjiné. *The Armenian Genocide. Testimonies of the Eyewitness Survivors*. Yerevan, "Gitutium" Publishing House of the NAS RA, 2000, Testimony 110, p. 223 (in Armenian).

fusillades were performed.”²

A survivor from Eskishehir, Hovhannes Gasparian (b. 1902), has added: “...In 1908, when the new constitution was proclaimed, the party of the Young Turks was headed by Talaat, Enver, Djemal, Dr. Nazim, Behaeddin Shakir and thousands of young Turks became government members in 1908. They organized a Parliament. Sultan Reshad was the ruler, but he was deprived of any royal rights...”³

An eyewitness survivor born in Sassoun as far back as in the 19th century, Yeghiazar Karapetian (b. 1886), remembering the historical events of the past, has noted: “...The Hurriyet offered freedom to all the political prisoners, after which the Armenians, Turks and Kurds would have equal rights. Everywhere cries of joy were heard. The law of Hurriyet put an end to the humiliation, beating, blasphemy, robbery, plunder and contempt of the Armenians. Anyone involved in a similar behavior would be subject to the severest punishment; he would even be liable to be sent to the gallows. The two nations were put in a state of complete reliance. The Armenians would have the right of free voting, were allowed to elect and propose their delegate. This was a new renaissance in the life of the Western Armenians...”⁴

That was the awakening from the obscurity of the Orient. However, the Turkish reactionary forces, dissatisfied with the constitutional orders, began to accuse the Armenians for bringing the “Hürriyet” (the Constitutional orders), which allegedly pursued the object of seizing the power from the Turks and of reestablishing “the Armenian Kingdom.” Taking that circumstance into account the Armenians have woven the following Turkish-language song:

Padişah oturmuş tahtından bakar,
Tahtının altında al kanlar akar,
Baltayı vurunca yattı ölüler,
Açayıp hallere düştü Ermeni.

Şefketlim oturmuş tahtından bakar,
Gâvurun kanları sel gibi akar,
Hürriyet isteyenler derede kokar,
Açayıp hallere düştü Ermeni.⁵

The king seated is watching from his throne,
Red blood is flowing under his throne,
Struck by axes, corpses are falling,
The Armenians' condition is lamentable.

The kind ruler is watching from his throne,
The gâvurs' blood is flowing like a torrent,
The freedom-wishers are stinking in the valley,
The Armenians' condition is lamentable.⁷

In the environs of Sis, a Mullah even sermonized: “We can not be brothers with the gâvurs; to get united with them is not possible. The Sharia strictly forbids that. We can not cherish snakes in our bosom, whose biting we have no doubt about.”⁵

On the 31st of March, 1909, a session of the Provincial Council took place under the chairmanship of the valy (governor) of Adana, where a decision to exterminate the Armenians was made. Special secret orders to start the massacre were sent to the provinces. On the eve of the massacre the authorities distributed large quantities of arms and ammunition to the Mohammedan population. Hundreds of criminals were released from the prisons.

2 Ibid., Testimony 17, p. 77.

3 Ibid., Testimony 205, p. 340.

4 Ibid., Testimony 1, p. 42.

5 Keleshian, Missak. *Sis-Register*. Beirut, 1949, p. 544 (in Armenian).

Nevertheless, a year had not elapsed since the declaration of the Turkish Constitution, when the town of Adana and the neighboring Armenian-inhabited villages, which had been saved from Abdul Hamid's massacres (1894-1896), became the target of the hatred of the Ittihat officials.

During the Holy Week of 1909, from the 1st to the 3rd and the 12th to the 14th of April, Adana and its environs were on fire. The blood-thirsty crowd attacked the Armenian-inhabited quarters of Adana and the neighboring villages, plundered all the shops, slaughtered the unarmed and unprotected Armenians, not sparing even the women and the children.

The massacre of Adana was premeditated. This fact is testified by the telegram sent by the councilor of Internal Affairs of Turkey, Adil bey, to all the Turkish officials of the region of Cilicia, where it was written: "Great care should be taken that no damage is caused to the foreign religious institutions and consulates."⁶

The Turkish government commissioned the Ottoman Armenian deputy of Edirné, Hakob Papikian, to go to Adana, to investigate the situation on the spot and to prepare an official Turkish-language report for the Legislative Assembly. H. Papikian left for Adana, scrupulously investigated the events and noted in his detailed "Report" in Turkish, that "...not only did the number of victims exceed 30,000 Armenians, but it was an evident fact that the massacres had been organized with the knowledge and by order of the local authorities."⁷

The eyewitness of that turmoil historian-novelist, Smbat Byurat, has, under the immediate impressions of those sad events, created the following poem of great popularity as a truthful reproduction of the event, which has been communicated to me by the eyewitness survivor from Zeytoun, Karapet Tozlian (b. 1903):

"Let the Armenians cry, the cruel massacre
Turned magnificent Adana into a desert,
The fire and the sword and the merciless plunder

Ruined, alas, the House of Roubiniants!
Unarmed Armenians, in a moment
Fell before the mob under the swords,
Churches and schools were lost in flames,
Thousands of Armenians ruthlessly died.

The merciless Turks deprived
The child of his mother, the bride of her groom,
Smashed everything on their way,
Swallowed and got repleted with Armenian blood.

Three days and nights the fire from inside,
The enemy's sword and bullet from outside,
Wiped out the Armenians from the face of the earth
Blood ran down the Armenian streets..."⁸

6 Jizmejian, Manuk. *History of the Armenian-American Political Parties. 1890-1925*. Fresno, 1930, p. 174 (in Armenian).

7 Papikian, Hakob. *The Massacre of Adana. "Report."* Constantinople, 1919, p. 28 (in Armenian). H. Papikian had just completed his historical "Report," when the Young Turks managed to poison and kill him, and thus the report was not published. After the author's death, the rough copy was translated into Armenian and published in 1919 in Constantinople.

8 Svazlian, V. *The Armenian Genocide*, Testimony 342, pp. 413-414.

The Cilician Armenians in distress have formulated the following malediction under these historical events:

“May you lose your sight, Satan,
You came and entered Adana.”

I have succeeded in writing down from the survivors, rescued from the Adana massacre, and thus saving from total loss also other Armenian- and Turkish-language popular songs, which artistically reproduce those historic events:

“In the morning at dawn
They encircled us on four sides,
Thousands of bullets
Scattered like hail.

Poor Adana was stained
Red with blood,
And the corpses of Armenians
Were sprawled here and there.

They broke doors and windows,
Striking with axes,
They didn’t leave a resplendent house
And burned them all down.”⁹

Or else, were woven other short notes, depicting scenes of the tragic massacre of Adana, which have been transformed into mournful songs:

“Seven girls fled and went away,
Ah, alas!
They shot three of them and caught the other four,
Ah, alas!
They burned little Tigranouhi’s house,
Ah, alas!
A rich girl like her was given to the mullah,
Ah, alas!
Three mullahs dug the ground,
Ah, alas!
They buried the Armenian young man all alive,
Ah, alas!
They took away the boy’s sister and crucified her,
Ah, alas!
They brought her down the cross and threw her into the sea,
Ah, alas!
They entered the school and caught the school-mistress,
Ah, alas!
They opened her mouth and cut her tongue,
Ah, alas!”¹⁰

Those historico-political events have remained in the memory of the Cilician Armenians

---

9 Ibid., Testimony 341, p. 413.

10 Ibid., Testimony 347-352, p. 415.

as “Kıyma (Slaughtered – Turk.) Adana,” and they have composed the following Turkish-language song:

“Hey, çamlar, çamlar, alnı-açık çamlar!
Her güneş vurunca sakız damlar,
Sakız damlarsa: yüreğim ağlar:
Adana ırmağı sel gibi akar,
İşte geldim sana, kıyma Adana!
Of, of, işte gördüm sizi, kıyma çocuklar!”¹⁴

Adana köprüsü tahtadır, tahta,
Ermeni muhaciri gelir bu hafta,
Adana ırmağı leş ilen kanlar,
Kaldırın leşleri, Adana kokar,
İşte geldim sana, kıyma Adana!
Of, of, işte gördüm sizi, kıyma çocuklar!”¹⁴

An eyewitness survivor from Adana, Mikayel Keshishian (b. 1904), has told me with emotion about that fact: “In 1909, at the time of the massacre of Adana, I was five years old. That horrible night was named in Turkish ‘Camuz dellendi’ (The buffalo went mad). And indeed, the Sultan had gone mad. According to his order, people were slain, about thirty thousand Armenians were killed, their houses were demolished and burnt to ashes. ... They gathered all the remaining people and took them to the bank of the Adana River, they sent a message to Sultan Hamid, saying that they had gathered all the Armenians and had brought them to the riverbank and were waiting for his orders. There was water on one side and fire on the other. My father was clasping me in his arms. I remember, I was looking over his shoulder. My mother was also with us. We were all gathered on the riverbank. Then an order of pardon came from the Sultan. They compelled us to shout ‘Padişahim çok yaşa!’ (Long live the King! – Turk.). We returned home, but those who were killed were no longer alive.”¹¹

The following popular song also tells about miserable condition of the victims of the Adana massacre:

“Şimdi Adana’ya gitmeli değil,
Gidip de o halları görmeli değil,
Çorekşaptı^{5*} günü koçnak^{6**} çekildi,
Bütün Ermeniler jama^{7***} dökündü.

Beni öldürün doydu mu ola?
Liralarımı saydı mı ola?
Benim burda vurulduğumu
Anam, babam duydu mu ola?

Adana’nın yolları taşlık,
Cebimizde kalmadı beş para harçlık,
Aman, Adanalı, canım Adanalı,
Cebimizde kalmadı, beş para harçlık.”⁸

“Hey, cedars, cedars, variegated cedars!
The resin drips whenever the sun strikes,
When the resin drips, my heart sheds tears,
The Adana River flows like a torrent,
I’ve come to see you, slaughtered Adana!
Alas! I’ve seen you, massacred children!

The bridge over Adana is wooden,
The Armenian refugees will arrive this week,
The Adana River is full of blood and corpses,
Take the corpses away, Adana will stink,
I’ve come to see you, slaughtered Adana!
Alas! I’ve seen you, massacred children!”¹⁴

“We shouldn’t go to Adana now,
We shouldn’t go and see that condition,
On Wednesday* they rang the bell,**
And gathered all the Armenians in the church.”¹¹

I wonder whether my killer was sated,
Whether he counted my gold coins,
Whether my mother and father
Heard that I was shot here.

The roads of Adana are stony,
We all became stony-broke,
Alas, citizen of Adana, my dear,
We all became stony-broke.”¹⁶

11 Ibid., Testimony 182, p. 318.

During the massacres of Adana, dozens of Armenian towns and villages were ravaged and burnt down, while Moussa Dagh, Deurtyol, Hadjn, Sis, Zeytoun, Sheikh Mourad, Fendedjak and a number of other localities stopped the attack of tens of thousands of Turks with their heroic self-defense and were saved from the slaughter.

A survivor from Moussa Dagh, Tonik Tonikian (b. 1898) has also referred to the Adana calamity: “Respect and honor are the highest values in the world. We, the people of Moussa Dagh, love to live our lives with respect and honor.

The massacre of Adana started in 1909. The Turks attacked the Armenians’ houses, shops. They plundered, killed, slaughtered, and raped. They did such things! One could not think of them!

We, the Armenians of the seven villages of Moussa Dagh, took precautions; we assigned guards at night. In many places in Cilicia, the Turks attacked, broke-in, and plundered. People escaped with their lives. The Armenians fled and took refuge in churches, but the Turks entered their houses and plundered. They saw that the Armenians had entered their churches, so they attacked the churches and slaughtered them there. First, they slaughtered babies, right before their parents’ eyes, and then killed the parents: men and women. They were slaughtering whole families. Blood flowed like water from the thresholds of the houses. I was in our village when we heard all about it. Until now, Arabs and Turks remember these massacres...”¹²

Hovhannes Abelian (b. 1903), a survivor from Kessab, has also testified: “In 1909, when the massacres in Adana took place, Shaghban agha gathered a mob of forty thousand people and came to pillage Kessab. They reached Ordu. We started to resist. In the village of Lower Esgyuran a battle waged that lasted four to five hours. At the end, our side said: “It’s impossible to resist any further. There is no ammunition: let’s escape.”

We went to the Kessab seashore. I was six years old. “Father, the killers are coming,” I said. And they really came. They captured my father in the bushes, pulled him out, lay him on the ground. I cried out, “Oh, dad, dad,” fell on him and started crying.

The men stopped and said: “We also have children: if we kill you, the wild beasts will devour you. We grant your life for this child, you will find your death from someone else. Go, live.”...”¹³

In actual fact, that was the beginning of the Armenian Genocide, when the Young Turks, following the decisions of the secret meeting, organized in 1911, in Salonica, by the party “İttihat ve Terakki,” feverishly prepared the total extermination of the Armenian nation, waiting for a propitious occasion. That occasion presented itself when the First World War broke out. Turkey entered into the war, having expansionistic objectives and a monstrous scheme of realizing the annihilation of the Armenians.

Thus, the popular testimonies: memoirs and songs of historical character, communicated by the eyewitness survivors, saved, in this manner, from a total loss and entrusted to the coming generations, become, owing to their historico-cognitive value, authentic, objective and documental evidences, which are not only attestations of the past, but are also a warning for the future.

---

12 Ibid., Testimony 159, p. 285.

13 Ibid., Testimony 172, p. 309.

Photos:

1. Prof. Verjine Svazlian writing down the testimonies from the eye-witness survivor
2. Yeghiazar Karapetian (b. 1886)
3. Tonik Tonikian (b. 1898)
4. Hmayak Boyadjian (b. 1902)
5. Hovhannes Gasparian (b. 1902)
6. Hovhannes Abelian (b. 1903)
7. Karapet Tozlian (b. 1903)
8. Sargis Khachatrian (b. 1903)
9. Mikayel Keshishian (b. 1904)

(Footnotes)

1. In the various Turkish-language original songs I have recorded, it is possible to observe deviations from the grammatical and phonetic rules of the Turkish language or to encounter Armenian words and morphemes in them. With a view to keeping unaltered the information communicated by the survivors, I have remained faithful to their oral speech.

2. Svazlian, V. *The Armenian Genocide*, Testimony 337, p. 412.

3. Ibid., Testimony 339, p. 413.

4. Ibid., Testimony 340, p. 413.

*The Armenian word “çorekşaptı/chorekshabti” (Wednesday) has been used in the Turkish-language song.

**The Armenian word “koçnak/kochnak” (bell) has been used in the Turkish-language song.

***The Armenian word “jama/zham” (church) has been used in the Turkish-language song.

8. Svazlian, V. *The Armenian Genocide*, Testimony 458, p. 430.

Վերժինե Սվազլյան
Աղանայի կոտորածը և ժողովրդի պատմական հիշողությունը
Անիովում

Հողվածում ներկայացվում է Աղանայի ողբերգությունը վերապրածների երգերի ու չափած ստեղծագործությունների միջոցով: Այդ վկայություններն ունեն պատմական և ճանաչողական կարևոր նշանակություն: Հիմնվելով այդ եզակի վկայությունների վրա, որոնք պահպան են Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում, հոդվածում ցույց է տրվում Աղանայի կոտորածների արտացոլումը հայ ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ:

ԿԻԼԻԿԻԱ 1909 թ.: ՀՆԱՐԱՎՈ՞Ր ԵՐ ԱՐԴՅՈՒՔ ԿԱՆԽԱԶԳԱԼ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ

Իվ Տերման

1909 թ. ապրիլին բացառիկ դաժանությամբ Կիլիկիայում կոտորվեցին 25000-ից 30000 հայեր: Օսմանյան սահմանադրության վերահստատման տարեկիցին նախորդած այս իրադարձությունը հայկական համայնքները և միջազգային հասարակական կարծիքը չկարողացան կանխազգալ իրքն օսմանյան հայերի ոչնչացմանը միտված սպառնալիք: XX դարում իրականացված այլ ցեղասպանությունների համեմատությամբ՝ ո՞ր պահին է հնարավոր իրքն թիրախ ընտրված խմբի համար կանխազգալ սպանությունները կամ խորականության վրա խարսխված սպանությունները՝ իրքն իր բնաջնջման համար երկյուղ ներշնչող ահազանգները: Իմաստ հաղորդելու համար 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի՝ ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի ձևակերպումին, հնարավոր էր արդյո՞ք կանխարգելումը: Այս հարցերի պատասխանը պահանջում է խոսափել ցանկացած ժամանակավրեպությունից և ուսումնասիրել 1909-1911 թթ. փաստաթյուրը (վկայությունները կամ արխիվային նյութերը), մի ժամանակաշրջանի, երբ ազգությունները կարծում էին, թե երիտրորքերը վճռել էին Օսմանյան կայսրությունը վերածել ժողովրդական և ժամանակակից պետության, տպավորություն, որի ստեղծմանը Մշություն և առաջադիմություն կոնխտեն (ՄԱԿ) մեծ նշանակություն էր տալիս:

Կիլիկիայի կոտորածների նախնական ընկալումը

Կիլիկիայի կոտորածները տեղի են ունեցել յուրօրինակ հենքի վրա: Ժողովրդավարությունը հաստատված է, մամուկն ազատորեն արտահայտվելու հնարավորություն ունի, օսմանահպատակները՝ քրիստոնյա փորբանաւությունների անդամները կամ իրեանցը, կարծում են, որ կարող են ունենալ միևնույն իրավունքներն, ինչ մահմեդականները: Իրականում, նահանգներում, ոչինչ չի փոխվել: Կիլիկիայում հարուստ մի տարածաշրջանում, որտեղ հայերը իմնական փորբանաւությունն էին կազմում, Աղանայի երիտրությական կոմիտեն 1908 թ. հոկտեմբերին հաջողության է հասնում քրիստոնյաներին համակելու մեջ մեղադրվող վալիի պաշտոնանկության հարցում: Նրան փոխարինող Ձևադրելը քրիստոնյաների նկատմամբ բացահայտորեն թշնամաբար է տրամադրված: Ունենալով ՄԱԿ-ի տեղական ներկայացուցիչների աջակցությունը՝ նա տարածում է հայկական անկախ պետության ստեղծման նպատակ հետապնդող և «հայկական դավադրությանը» վերաբերվող կեղծ ասեկուսներ: Դրանք տարածվում են ամրող Կիլիկիայով մեկ: 1908-1909 թթ. ձմռանը միջադեպերը բազմապատկվում են, սպանվում են բազմաթիվ հայեր: Ապրիլի 14-ից 16-ը, օգտագործելով մի երիտասարդ հայի կողմից երկու թուրքի սպանությունը, որն անձամբ էր իրականացրել արդարադատությունը, քանզի օրինական ճանապարհով դրան հասնել հնարավոր չէր, մահմեդական բնակչությունը՝ կանոնավոր զինվորների և պահեստայինների օժանդակությամբ Աղանայում սկսում է կողոպտել, իրկիցել և կոտորել: Հոջաները քարոզում են սրբազն պատերազմ և ամրոխին հրահրում ոչ մի հայի կենդանի չթողնելու կոչով: Օսմանյան իշխանությունները, ինչպես նաև Ֆրանսիայի հյուպատոսը, մնում են լրակյաց: Աղանայի հայերը դիրքավորվում են իրենց թաղանակերում և դիմադրում, ինչը կանխում է ավերածությունների ծավալումը: Բանակցություններից և երաշխիքներ ստանալուց հետո նրանք վայր են դնում գենքերը: Կոտորածներն Աղանայում դադարում են, սակայն, կողոպտելը շարունակվում են:

Անգլիական և ֆրանսիական ռազմանավերը խարիսխ են ձգում Մերսինում ապրիլի 18-ին, որնց հետևում են այլ տերությունների ռազմանավեր: Ծովայիններն իրենց միջամտությունը սահմանափակում են դիտարկումների հանգող առաքելությունների շրջանակում:

Ադանայի իրադարձություններին իրազեկ օսմանյան խորհրդարանն ապրիլի 17-ին մի պատվիրակություն է ուղարկում Մահմուդ Շևրեր փաշայի մոտ, որը Զաքարայում պատրաստվում էր ճնշել Կոստանդնուպոլսում ամսի 13-ին բռնկված հակահեղափոխությունը: Թուրք զորահրամանատարը Դամասկոսում և Բեյրութում տեղակայված Մակեդոնական բանակից Կիլիկիա է ուղարկում 850 զինվոր: Ապրիլի 25-ին, կիրակի օրը, Ադանա ժամանելուն պես՝ նրանց դիմավորում են կրակոցներով: Լորեր են տարածվում, թե դրանց մեղավորը հայերն են: Կանոնավոր քանակն այդ ժամանակ միանում է մահմեղական ամբոխին՝ կոտորելու համար անզեն քրիստոնյաներին՝ ոչ միայն հայերին, այլև քաղեացիներին, հակոբինյաններին, ասորի կաթոլիկներին և հույներին: Հստ անգլիացի վկաներից մեկի՝ Հ. Չարլզ Պուլսի, «երբեւ որևէ քաղաք օղակի մեջ չի սեղմվել այնպիսի կանոնավորությամբ, ինչպես Ադանան 1909 թ.: Նավթն անկաշկանդորեն օգտագործվել է իրի ճարակ դարձնելու համար տները»:¹ Բոնություններն Ադանայում ավարտվում են ապրիլի 27-ին, հայկական թաղամասը վերածվում է մոխրի և ավերակների: Կիլիկիայի հարուստ հարթավայրում հարյուրավոր ազարակներ, գլխավորապես հայկական, ամայացվում են, և հայերը սպասվում են հազարավոր թուրք կամ քուրդ քանվորների կողմից, որոնք ապրիլին իջել էին [սարերից] բամբակի բերքը հավաքելու համար: Ապրիլի 16-ից ի վեր կոտորածները ծավալվում են ամբողջ Կիլիկիայում և այդ նահանգի հարակից տարածքներում: Բազմաթիվ քաղաքներում տեղական իշխանությունները և (կամ) թուրք երեւիները պաշտպանում են հայերին:

Կոստանդնուպոլսում Թեսֆիկ փաշայի կառավարությունը, որը նշանակվել էր ապրիլի 18-ին, գահընկեց է արքում ամսի 26-ին՝ կարգ ու կանոնի վերականգնումից և Արդու Համբիկ պաշտոնանկությունից հետո: Ապրիլի 16-ի և 26-ի միջև Կիլիկիայի գործը տնօրինում է Ներքին գործերի նախարարության խորհրդական Աղջի բեյը: Նա Ադանայի վայիին հրամայում է «վերականգնել կարգն ու կանոնը» և հովանավորել օտարերկրացիներին, ինչը Զևադ բեյին հնարավորություն է ընձեռում ազատորեն սպասությունների և կողղությի կարգադրություններ արձակել: Կոտորածներից հետո Բարձր Դուռը ջանում է թուլացնել միջազգային հասարակական կարծիքի վրա թողած դրանց ազդեցությունը: Նա նվազեցնում է զիների թվաքանակը և ժխտում «սահմանադրական» զինվորների մասնակցությունը սպասություններին: Աղջի բեյի կողմից ապակողմնորոշված օսմանյան խորհրդարանն սկսում է այս գործով զրադշել միայն մայիսի 2-ին: Ադանայում հաստատվում է ռազմական դատարան, որի կազմում ընդգրկված քազմաթիվ սպասներ մասնակցել էին կոտորածներին: Դատարանը սատարում է հայկական հեղափոխական շարժման թեզն ու կախում վեց հայի և ինը թուրքի:² Կոտորածներին ներկա գտնվող օտարերկրացիների վկայությունների հրապարակումը միջազգային մամուլում պարտադրում է Դուռն ընկրկել և արագացնել ըննիշ հանձնաժողովների կազմավորումը.³ Երկու քարձրաստիճան դատավոր-

1 Woods H. Charles, *La Turquie et ses voisins*, Paris, 1909, p. 149.

2 Թուրքերի այս նահապատիժը հանկարծակի է բերում Ադանայի թուրքերին, որոնք համոզված էին, որ օգտվելու էին անսպասելիության արտոնությունից:

3 Եվրոպացիների վկայությունները հստակ են. նախադիրը կանխամտածված էր և կազմակերպված՝ նվազագույնը տեղական մակարդակով, կառավարության պատասխանատու պաշտոնյաների կողմից, որոնք աշքի են ընկել ամբարտավանությամբ և երկերնախորությամբ: Մերսինում գտնվող ռազմածովային դիվիզինների սպասներն իսկուս և եռագրում էին իրենց կառավարությանը, որ կոտորածները կանխելու համար Ադանա ուղարկված գորքերը մասնակցել են դրանց վերսկսմանը: Մայիսի 17-ին պատգամա-

ներ՝ Ֆայիկ բեյը և Հարություն Մոստիչյանը, կազմում են համատեղ տեղեկագիր, որը հրապարակվում է հուլիսի 10-ին։ Երկու երիտրուրք պատգամավորներ, նախկին դատավոր՝ Հակոբ Պապիկյանը և դատախազ՝ Յուսուֆ Քեմալը, հունիսին առանձին-առանձին սկսում են իրենց հետաքննությունը։ Նրանց տեղեկագրերը չեն հրապարակվում, սակայն, թուրքական մամուլին տված հարցազրույցներում Պապիկյանը հասկացնում է, որ իրենց հետևողությունները չեն համընկնում։ Նա հավաստում է, որ սահմանադրության վերահաստառումից ի վեր համիշյան հետադիմությունը ծրագրում էր կոտորածներ, և եթե կենտրոնական իշխանությունը չի մասնակցել, ապա դարձել է դրանց պատճառը, որ տեղական իշխանությունները ներգրավված են, և որ հայերն ասելուների միջոցով տարածվող մեղադրանքների հետ առնչություն չունեն ու կատարելապես անմեղ են։⁴ Ֆայիկ-Մոստիչյանի տեղեկագիրը և Պապիկյանի մերկացումները բավական են եղել համոզելու ՄԱԿ-ին շրջադարձ կատարելու համար։ Աղանայում նշանակվում է նոր վայի, ձևավորվում է նոր ռազմական դատարան։ Նա ձերքակալում է հանձնաժողովի մատնացույց արած պատասխանատուներին՝ վայիին, վիլայեթի գինվորական հրամանատարին, Աղանայում ՄԱԿ-ի լիազոր մերկայացուցչին, «Իթթիղալ» լրագրի սեփականատիրոջը՝ Իհսան Ֆիքրիին, որը հրահրել էր սպանության, մի երևելու, մի մութասարիքի և ոստիկանության մի կոմիսարի։ Ռազմական դատարանը նրանց դատապարտում է միայն թեթև պատիժների։ Փոխարենը, նոր վայի Զեմալ բեյը կախել է տախի ավելի քան հարյուր մարդասպանի։⁵

Օգոստոսի 11-ին մեծ վեզիրը հրապարակում է մի շրջաբերական, որը հայերին գերծ է պահում նրանց վրա բարդվող բոլոր մեղադրանքներից։ «Անառարկելիորեն հաստատված է, որ հայ ազգությունը չի ձերքազատվել Օսմանյան կայսրության հանդեպ մշտապես դրսորած չեղորությունից»։⁶ Օգոստոսի 12-ին Արդարադատության նախարարը հրապարակայնորեն հայտարարում է։ «Հայերը որևէ պատասխանատվություն չեն կրում այս իրադարձությունների պատճառների համար»։

Կիլիկիայի կոտորածների կողմից առաջադրված հարցեր

Ռայմոնդ Գևորգյանը լուս է սփոթել ՄԱԿ-ին (Միություն և առաջադիմություն կուսակցություն)՝ Օսմանյան կայսրության փոքրամասնություններին ներկայացնող կուսակցություններից և կազմակերպություններից, ի սկզբանե տարանջատող թյուրիմացության վրա։ Երիտրուրքերի համար դա նշանակում է «երկրի միավորում թուրքիզմի և նորացված խալամի դրոշի ներքո, ժամանակակից պետության հետցում անշատողականության անհետացում», այն դեպքում, եթե նրանց մեծամասնության, այդ թվում հայերի համար՝ որոնց նախկինում բնորոշում էին իրքը «դիմի»,^{*} դա նշանակում էր «հավասարության կարգավիճակի ձեռք բերում [...]», ավելի աշխարհիկ ժողովրդական հասարակության կազմա-

Վորների պահատում Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Ստեֆան Պիշոնի միջամտությունը, ըստ որի՝ «հանցափրձերը կանխելու և ճնշելու համար ուղարկված» զորքերը սպանել են, վճռորշ էր՝ համոզելու թ. Դռանն ընկրկելու համար։

4 Հակոբ Պապիկյանը վախճանելի է օգոստոսի 1-ին, այն օրվա նախօրեին, եթե պետք է տպագրեր իր տեղեկագիրը։ Այս մասը, որն ըստ հանգամանքների՝ երկմտանքների տեղիք է տվել, անկասկած, օրինաչափ էր։ Նրա տեղեկագիրը տպագրվել է միայն 1912 թ., իսկ Յուսուֆ Քեմալի տեղեկագիրը երբեմ չի տպագրվել։

5 Զեմալ բեյն ապագա Ռազմածովային նախարարն էր, իսկ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին 4-րդ բանակի հրամանատարն էր։

6 La Cilicie (1909-1921). Des massacres d'Adana au mandat français, *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, Tome III, 1999. (Première partie: Les massacres de Cilicie d'avril 1909, Raymond Kévorkian, avec la collaboration de Paul B. Paboudjian), citation, p. 179-180.

վորում»:⁷ Իր կազմավորումից ի վեր ՄԱԿ-ը թեպետ քողարկվում էր օսմանիզմի դիմակի տակ, այդուհանդերձ, ըստ էության, բոլորքական ազգայնամուշական, արմատական և այլաւոյաց շարժում էր: Սահմանադրության վերահաստատումից հետո հայերը կարծում են, թե կարող են օգտվել իրենց իրավունքներից, ինչը նրանց դեմ է տրամադրում մահմեղականներին, որոնք միշտ պատրաստ էին տարածել Արդու Համբիի օրոք արարողակարգի վերածված՝ հայկական ապստամբությանը վերաբերող ասելուսները: 1909 թ. օգոստոսին, այդուհանդերձ, հաստատվում է, որ այդ ասելուսները հիմնազորիկ էին: Փոխարենը, օսմանյան մամուլը շարունակում էր մեկնարանել Կիլիկիայի իրադարձությունները որպես համիլյան վարչակարգի վերջին պայթյուն, այն դեպքում, երբ չկա որևէ վկայություն կոտրածներում Արդու Համբիի ներգարվածության մասին: ՄԱԿ-ը ջանում էր համոզել, որ ինքը ցանկանում էր փրկել հայերին, որ «սահմանադրական» զինվորները դարձել են սադրանքի զոհեր, և որ կառավարությունն անկեղծորեն ցանկանում է ճշգրտել փաստերի խսկությունն ու ապահովել անկողմնակալ արդարադատություն, այն դեպքում, երբ ունի մեկ առավելություն, այն է՝ խուսափել հասարակական խայտառակրթյունից:

Հայկական որոշ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, հիմնվելով իրենց հասած առաջին տեղեկությունների վրա և նշելով Կոստանդնուպոլիսի ու Աղանայի իրադարձությունների համբնելումը, դեռևս ընդունում են համիլյան հետադիմության տեսությունը: Այլը՝ ավելի հեռատեսները, հավաստում են, որ կոտրածները ձեռնուու են երիտրուրքերին, որոնք այս կերպ խոչընդոտել են կայսրության ամենահարուստ նահանգներից մեկում հայերի տնտեսական զարգացմանը (համոզմունք, որն ամրապնդվել է կոտրածների երկրորդ ալիքին զինվորների մասնակցությամբ), և որ բազմազգ նավատորմի ժամանումը Մերսին չի կատեցրել այս կոտրածները: Աղանայի եափսկոպոս Նորին սրբազնություն Մուշեղը, որը վայիի կողմից զրպարտվել է և մեղադրվել ապստամբության գլուխ անցնելու համար, կոտրածների պահին Եգիպտոսում էր: Ֆրանսիական մամուլում նա մերկացնում է այս մերենայությունները: 1909 թ. լույս ընծայված փորբածավալ մի աշխատությունում նա իր անհանգատությունն է հայտնում տերությունների միամստության առիթով. «Կառավարությունների բարեհաճությունը երիտրուրքերի հանդեպ հասնում է ծայրահեղ աստիճանի: Արդյոք նրանք ակամայից կարծում են, որ երիտրուրքերը կլարդանան հաջողությամբ պահել անկում ապրող թուրքիայի բարենորդնան և վերածնության ահրելի գործը: Սակայն, ինչպիսին որ լինի նրանց համոզմունքն այս առիթով, իրենք՝ հայերը, հենց նոր ձեռք են բերել լասու ու արյունայի փորձ, որը նրանց կտրականապես տարածացատել է փայլոր լավատեսությունից, որով նրանք արքեցել են և խարվել սահմանադրության հաստատմանը հաջորդած ինն ամսինների ընթացքում»:⁸ Կոտրածներից հետո հայկական կազմակերպություններն ունեցել են անհապաղ անելիքներ. ապաստանել որդերին և նրանց պահել համայնքում, վճասների դիմաց ստանալ փոխհաստուցում և վերադարձնել փրկվածների ունեցվածքը: 1909 թ. ամռան ընթացքում հայ պատգամավորները բանակցում են ՄԱԿ-ի և կառավարության հետ: Գրիգոր Զոհրապը հավատ է ընծայում Հիլմի փաշայի անկեղծությանը. «Զի կարելի վիճարկել մեր հանդեպ ժամանակակից կառավարության բարեհաճ վերբերմունքը, քանզի մենք շատ լավ գիտենք, որ հինգ ամիս առաջ գոյություն ուներ Աղանայի կոտրածներն ամբողջ Հայաստանում տարածվելու ականատեսը դառնալու իրական վտանգ...»:⁹ Հայկական մամուլն ավելի շիտակ է և ՄԱԿ-ի մտադ-

7 Նոյն տեղում, էջ 7-11:

8 M^{er} Mouchehgh, Les vêpres ciliennes. Les responsabilités. Faits et documents, Alexandria, 1909, p. 61. Նրա հողվածները լոյս են տեսել «Ֆիզարդյում»՝ 1909 թ. մայիսի 30-ին և «Լը Կորիի դ'Օրպաում»:

9 R. Kévorkian, նշվ. աշխ., էջ 127:

բությունների առիթով հետևյալ հարցն է տալիս. «Մեր մէջ, ժամանակէ մ'ի վեր, – 1909 թ. սեպտեմբերի 20-ին գրում է Բյուզանդ Գեղյանը ստամբուլյան «Բյուզանդիոն» օրաթերթի առաջնորդող հոդվածում, – յունտեսութեան ընթացիկ ձեւ մը այն է որ կ'ըսուի թէ Օսմանեան» Քօմիթէն, երէ ինք չէր կազմակերպիչը, գէթ հակառակ ալ չէր Ատանայի Հայոց ջարդին, յորմէ սրտովին զոհ մնաց մեծապէս: – Ծառ կարենոր է այս խնդրոյն լուսարանումը, որովհետու անուրանալի է որ Օսմանեան» Քօմիթէն այսօրուան կառավարութիւնն է երկրին, և անոր ընթացքը, ուղղութիւնը, դիտումները կենսական նշանակութիւն ունին Հայ ժողովրդին նկատմամբ: [...] Բայց, մենք, մեր մասին ... չենք կրցած համոզուիլ թէ Օսմանեան» Քօմիթէն հայերը ջարդել տալ ուզած ըլլայ»:¹⁰ Հայկական լիազոր անձինք գիտակցում են, որ իրենց պահանջների համար գոյություն ունի մի սահման, որի հատումը կարող է հանգեցնել նոր կոտորածների: Սեպտեմբերի 6-ին Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը (ՀՅԴ) ՄԱԿ-ի հետ ստորագրում է մի համաձայնագիր, որի համաձայն երկու կուսակցությունները պարտավորվում են «աշխատել համատեղ՝ ի նպաստ առաջադիմության, սահմանադրության և միության» և ստեղծում են խառը հանձնաժողովներ՝ հայերին առնչվող հարցերը քննարկելու համար: «Հնչակյան» կուսակցությունը դատմում է ընդդմադիր, իսկ «Ռամկավար» կուսակցությունը, պահպանելով սերտ հարաբերությունները երիտրուրքերի հետ, մերկացնում է այս համաձայնագիրը: 1911 թ. ՄԱԿ-ը ավելի քան լի էր հետադիմական տարրերով: Հիմքի կառավարության անկումը և նրան փոխարինած Հարի բեյի նշանակումը, որը 1909 թ. ապրիլին տարածել էր հայկական ապստամբությանը վերաբերող ասեկուսներ, ցույց է տալիս, որ հայերն այլևս չեն կարող հարցերով դիմել Դասնը:

Կարելի է արդյո՞ք այն փաստագրական նյութի հիման վրա, որն այսօր ունենք մեր տրամադրության տակ, ձևակերպել ՄԱԿ-ի կենտրոնական կոմիտեի, որի նստավայրը Սալոնիկում էր, Կիլիկիայի կոտորածներում ներգրավված լինելու վարկածը: Այս հարցը կարող է օրինականորեն ձևակերպվել, որովհետև 1909 թ. ապրիլին կենտրոնական ՄԱԿ-ը իր արտօգնա բանագնացների և տեղական ակումբների միջոցով հսկում էր պետական կառավարման մարմինները: Իրոք որ, մինչև 1909 թ. մարտ ամիսը երիտրուրքերը նշանառության տակ էին վեցրեկ ալբանացիներին՝ անջառողականության մեջ մերկացնող մահմեդականների, որոնք իրենց ընդհատակյա հավատարիմ դաշնակիցներին էին: Այս պարագայում Եվրոպան չէր կարող երիտրուրքերին կասկածել քրիստոնյաներին հալածելու մեջ: Իրականում, ՄԱԿ-ը արդեն ծրագրում էր երկրի թրացումը: Այս համատեքստում Կիլիկիայի տնտեսական զարգացման ընթացքը, զարգացում, որը պայմանավորված էր հայերի գործունեությամբ, կարող էր նրան դրդել «խոչընդոտելու այդ զարգացմանը մի տարածաշրջանում, որը 1895-1896 թթ. համիլյան կոտորածների ընթացքում մասսամբ խնայվել էր»:¹¹ Կոտորածների մասնակից սպաների ծառայողական առաջընթացը, կարգ ու կանոնը պահպանած պաշտոնյաների փոխարինումը կամ պաշտոնանկությունը հաստատում են այս վարկածը: Աղոթիանդերձ, դրանք մեր տրամադրության տակ եղած միակ տարրերն են, որոնք իմբր են տալիս առաջադրելու այս վարկածը: Կարելի է միայն պնդել, որ խթանելով մահմեդական բնակչության կրոնական մոլեռանդությունն ու ատելությունը՝ պետության և ՄԱԿ-ի տեղական մարմինները կազմակերպել են կոտորածի առաջին ալիքը, որ ներքին գործերի նախարարության խորհրդականը ոչինչ չի արել՝ ջարդարարներին խոչընդոտելու համար և, որ կարգ ու կանոնը վերահաստատելու համար ուղարկված բա-

10 Նոյն տեղում, էջ 128: [Տնա նաև «Բյուզանդիոն», 1909, թիվ 3924:] – Ծ. թ.:

11 R. Kévorkian, նշվ. աշխ., էջ 141:

նակը շատ արագ տեղի է տվել նվազագույն սադրանքի առջև՝ սպանելու համար նրանց, ոմ պաշտպանելու համար եկել էր:

Կիլիկիայի կոտորածները: 1915 թ. ցեղասպանության նախերգանը

Այս իրադարձությունների լուսի ներքո կարելի է հավաստել, որ 1909 թ. զանգվածային բռնությունը հատել է տպորական սահմանը. Ամբողջ մի տարածաշրջան մատնվել էր անիշխանության, քրիստոնյա քաղաքացիները, նախ և առաջ հայերը, սպանվել են առանց տարիքի և սերի խորականության: Կարելի է, այսպիսով, եզրահանգել, որ այս պարագայում խոսքը վերաբերում է տեղական մակարդակով իրականացված ցեղասպանական մի ձեռնարկումի մասին: Հայ ազգության բնաջնջումն արդյո՞ք այն ժամանակ ըմբռնելի էր զոհերի կողմից: Մարդասպաններն արդյո՞ք ծրագրել էին կոտորածներն իրքն ապագա ոչնչացման փորձարկման միջոց: Այս երկակի հարցին պետք է ժմտական պատասխան տալ:

1909 թ. չկար ոչ մի նախադեպ այն բանի, ինչը XX դարում երևան եկավ իրքն ցեղասպանություն՝ պետության կողմից իր քաղաքացիների խմբի կանխամտածված բնաջնջում: Հետագա իրադարձությունները վերաճելով հարաբերական սպառնալիքից կենսական սպառնալիքի՝ ՄԱԿ-ին մղեցին փոփոխելու իր ծրագիրը: Ցեղասպան այս գործընթացի փուլերը լավ բացահայտված են. Քաղանյան պատերազմները հանգեցնում են օսմանյան զրեթե բոլոր եվրոպական տարածքների կորստին և Անտողիայում թուրքերի նահանջին, և այս հիշաշարությունը խանողավառում է երիտրուրքերի գաղափարախոսությունը և դրդում անցում կատարելու դեպի պանթուրքիզմ: Դեպի Ասիա նահանջի ճանապարհին հայերը դիտվում են իրքն թուրքերի ծավալման զիսավոր խոչընդոտ, տեղությունների հովանակորությունը, որն առարկայական է դառնում 1914 թ. փետրվարի 8-ի համաձայնագրով՝ անհետանում է Օսմանյան կայսրության կողմից պատերազմի հայտարարումից հետո, միաժամանակ հայերը թուրքերի համար վերածվում են կենսական սպառնալիքի: 1909 թ. այս գործընթացին թափ չի հաղորդվում: Եթե հնարավոր լիներ կանխազգալ բնաջնջման սպառնալիքը՝ հայկական համայնքի լիազոր ներկայացուցիչներն անկարող կլինեին այն կանչել: Այլընտրանը պարզունակ է և նույն է այն բոլոր քաղաքացիների համար, որոնք սուսում են դառնալու ամբողջատիրական պետության զոհերը՝ ճամպրուկ կամ դագաղ. Վատասեսները դառնում են վտարանդիլության ալիքի տեղիք էին տվել, Կիլիկիայի կոտորածները չեն ունեցել միևնույն ազդեցությունը: Վտարանդի դառնալն այն ժամանակ, այդուհանդերձ, հայի համար խոսափելու միակ միջոցն էր 1915 թ. ցեղասպանությունից:

XX դարում տարբեր վայրերում և տարբեր հենքի վրա իրականացված երկու ցեղասպանության համեմատությունն ընդգծում է ապագա զոհի համար ցեղասպանության սպառնալիքը կանխազգալու բարդությունը, այն դեպքում, եթե հանցագործ պետությունը դեռևս չի պատկերացրել, առավել ևս չի հղացել գաղափարական և (կամ) քաղաքական «վերջնական լուծումը» մի հարցի, որն իր պատկերացմանը առաջարկում է փորբանականությունը: 1933 թ. մինչև 1939 թ. Գերմանիայի իրեաները, մեծ մասամբ հասարակության մեջ ինտեգրված քաղաքացիները, աստիճանաբար ծավալվող հակասեմական գործողությունների և խորականության հիման վրա տեղի ունեցող միջոցառումների ու հարածուն վտարումների զոհերն են: Գերմանական «սոցիալական կորպուսը» նրանց աստիճանաբար վանում է, ոմանք դառնում են վտարանդի, այլք՝ ինքնասպան լինում, սակայն մեծամասնությունը մնում է տեղում: Նախքան Հիտլերի «մարգարեությունը», որը հայտնում է, թե պատերազմի բռնկման պարագայում համաշխարհային հուդայա-

կանությունը կրնազնջվի, անգամ 1938 թ. նոյեմբերին Բյուրեղապակե գիշերվանից¹² հետո ոչինչ թույլ չի տախս ենթադրելու ցեղասպանության մնտալուս վտանգի մասին։ 1959 թ. թուրքիների կոտորածների առաջին ալիքն ամայացնում է Ռուսանդան։ բեղդիական զաղութատիրությունը ռուսնական հասարակությունն արհեստականորեն բաժանել էր էթնիկական երկու խմբի։ հուսուների մեծամասնությունը կրուտաքար ձրգուում էր վրեժիների լինել թուրքիների փոքրամասնությունից, որը ներկայացված էր իբրև դեկավառող վերնախսավ։ Այս առաջին ալիքը, ինչպես և հաջորդները՝ մինչև 1990 թ., զարկ են տախս վտարանիությանը։ Ակսած այս պահից և ի տարրերություն երկու նախորդ իրավիճակների, ապագա զոհերը՝ թուրքիները, գիտակցում են ցեղասպանության անխուսափելի սպառնալիքը, իսկ 1994 թ. հունվարից ի վեր իրազեկված միջազգային հանրությունը ոչինչ չի ձեռնարկում այս վտանգը կանխելու համար։

Եզրափակենք։ 1909 թ. Կիլիկիայում բռնությունը հատել է սովորականի սահմանը։ ավանդական կրոնական ատելությունը զուգակցվում է սոցիալական հիշաչարությանը։ Բացի դրանից, կոտորածները վրա են հասնում այն ժամանակ, երբ գործող իշխանությունը վճռել էր ստեղծել ազգային պետություն, որտեղ հայերը չունեն իրենց տեղն իբրև այդպիսիք, ինչը չի համապատասխանում 1895 թ. պարագային, երբ սուլթանը ցանկանում էր միայն դաս տալ հայերին մի կայսրությունում, որտեղ նրանք կարող էին ապրել իբրև փոքրամասնություն։ Սակայն, եթե անզամ ՄԱԿ-ը չէ, որ կյանքի է կոչել բռնության այս սանձազերծումը Կիլիկիայում, ապա այն դրա մասնակիցն է դարձել տեղական մակարդակի վրա։ 1909 թ. մահմեդական բնակչությունն, այսպիսով, պատրաստ է, ինչպիսին և եղել է 1895 թ., կոտորելու քրիստոնյաներին այդպիսի հրաման տրվելու պարագայում (ջիհադի)։ Այդուհանդերձ, ՄԱԿ-ի դիրքորոշումը կոտորածներից հետո թույլատրում է որոշ հույսեր տածել օսմանյան փոքրամասնությունների ճակատագրի բարեկաման առումով, սակայն այս հույսերը կչքանան 1913 թ.։ Մեկ դար անց, կարելի է 1909 թ. կոտորածները կանխազգալ իբրև 1915 թ. ցեղասպանության նախերգանք, այն դեպքում, երբ 1909 թ. ոչ ապագա մարդասպանը և ոչ ապագա զոհը չեն կարող անզամ ըմբռնել հանցագործ իրավախսախտումը, որի առանձնահատկությունը նոյնիսկ չէր ճշգրտվել։

Ֆրանսերենից թարգմանեց՝ Վարուժան Պողոսյանը

Yves Ternon

Cilicia 1909. Was it possible to foresee the threat of Genocide?

Summary

The article tries to find an answer to the important question whether the massacre of Cilicia could have played a decisive role in the prevision of the Genocide in 1915. Several important circumstances such as the initial perception of the massacres, the questions put forward and the probability of being a prelude to the Genocide in 1915, have been taken under investigation.

¹² 1938 թ. նոյեմբերին, Փարիզում մի հրեայի կողմից Գերմանիայի դեսպանության խորհրդականի սպանությունից հետո, նացիստական ամբոխը կողոպտում է հրեաների խանությունը և հրկիզում սինազոգները։

ԱԴԱՆԱՅԻ ԶԱՐԴԵՐՆ ԱՎԱՏՐԻԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ

Արտեմ Օհանջանյան

Ցանկանում եմ առանց մեկնաբանությունների վերարտադրել Աղանայի վիլայեթու տեղի ունեցած իրադարձությունները, որոնք արձանագրվել են Մերսինում Ավստրո-Հունգարիայի հյուպատոս Դարասի հավաստի հաղորդագրություններում, և որոնք նա ուղարկել է Թուրքիայում ավստրո-հունգարական պաշտոնական մարմիններին: Այդ գրառումները դիպոլի և մերկացնող կերպով նկարագրում են Աղանայի իրադարձությունները:

«15-ը ապրիլի 1909թ.

Հայեայի ավստրո-հունգարական հյուպատոսություն

Պարոն Հյուպատոս,

Ինձ թույլ եմ տախի Ձեզ ուղարկել այն հեռագրերի պատճենները, որոնք ես երեկ և այսօր առավոտյան հանձնել եմ Կոստանդնուպոլիսի դեսպանատանը, Ձեր հյուպատոսությանը, ինչպես նաև Աղանայի վայիին՝ երեկվանից այնտեղ հայերի ջարդերը շարունակելու կապակցությամբ: Այն բանից հետո, եթք անցյալ շաբաթ ինքնապաշտպանության նպատակով մի հայ երկու մահմեդական էր սպանել, Աղանան այժմ ալեկոծության մեջ է:»¹

Մի հայ երիտասարդ իր պատիվն ու կյանքը հինգ մահմեդականներից պաշտպանելու համար կրակել էր վերջինների վրա, որի հետևանքով երկուսը մահացել էին: Երեքշարքի երեկոյան, ապրիլի 13-ին, ամբոխը զնացել էր զիսավլոր նահանգապետի մոտ և պահանջել իրեն հանձնել հայ մարդասպանին՝ նրան հրապարակայնորեն մահապատճի ենթարկելու համար, և քանի որ արդյունքի չէին հասել, նետվել էին փողոց և սպանել առաջին խսկ պատահած հային...

Չորեքշարքի, ապրիլի 14-ին, քաղաքով մեկ տարածվեց «Ման քրիստոնյաններին» կոչը: Այնուհետև մուսուլմանների սպիտակ շալմայավոր և մահակներով զինված հրոսակախմբերը դիրքավորվեցին տարրեր մզկիթների առջև և սկսեցին սպանել անցնող քրիստոնյաններին: Նրանց հետևեցին կողոպտիչները և կարճ ժամանակ անց Աղանայի շուկան թալանված և ավերված էր ... Չոհվեցին շատերը, ամենից առաջ դաշտից վերադարձները, որոնք անտեղյալ էին Աղանայում պատահած մասին, նրանք քաղաք վերադարձնալիս անողոքարար սպանվեցին:»²

Հայերն էլ իրենց հերթին խրամատավորվեցին իրենց թաղամասերում և սպանեցին այդտեղով անցնող մահմեդականներին: Չոհերի ստուգ քանակը չենք կարող նշել. մոտավորապես երկու հազար, որոնցից մոտ 30 մահմեդական որոնցից չորսը զինվոր, խսկ մնացած՝ հայեր ու երկու կամ երեք հույն:»³

«15.04.09

Ծառապ. Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Աղանայում շարունակվում են ջարդերը, կողոպուտն ու իրկիզումները, տեղեկություններ ենք ստանում Տարսոսի դժվար վիճակի մասին, քանակի դեկավարությունը կասկածութ է հարուցում, փողոցները լի են վտանգով, իրադրությունը՝ խիստ քարդ է: Զարիքը

1 Österreich-Ungarn und Armenien 1872-1936, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, in 12 Bänden, Wien, 1995, էջ 3368:

2 Նոյն տեղում, էջ 3396:

3 Նոյն տեղում, էջ 3369:

գնալով ավելի է մեծանում: Զեյթունից գալիս է զինված հայերի մի մեծ խումբ»:⁴

«15.04.09

Շտապ. Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Մահմեդականների և հայերի միջև սաստիկ կրիվները շարունակվում են և տարածվուս մյուս քաղաքներում: Աղանձն մեծ մասամբ հրդեհված է, պետական օգնությունն անհնար է, խնդրում ենք շտապ կարգադրություններ անել: Ավերածությունները նոր թափ են ստանում և շարունակվում: Նոր հրաման է արձակվել միայն հայերին սպանելու, իսկ այլ քրիստոնյաներին՝ առաջին հերթին օտարերկրացիներին, հարգանքով վերաբերվելու մասին»:⁵

«16.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Անհուսափի իրադրություն է, ջարդեր, կողոպուտ, հրդեհներ Աղանայում, Տարսուսում: Խուճապային իրավիճակ Մերսինում»:⁶

«17.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Մերսինի մուրասարիֆ լեյտենանտ Լուֆթի բեյի⁷ շնորհիվ հանգիստը պահպանվում է: Տարսուսում հրդեհվել է հայկական եկեղեցական թաղամասը: Սարսափելի կողոպուտ, ջարդեր»:⁸

«19.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Վիլյեթում շարունակվում են ջարդերը, կողոպուտը, հրդեհները, զյուղատնտեսական մշակվող հողերը հրդեհվում և կողոպսվում են: Զոհերի թիվը 15000 է, նյութական կորուստը հնարավոր չէ հաշվել: Մեզարեն ավերվել է, օտարերկրյա ոչ մի նավ չի ժամանում»:⁹

«(27.)22.04.09

Փերա, հեռազիր Պալավիշինին Վիեննա:

Դրությունը ամսի 16-ից ճգնաժամային է: Հալեպի Զամրին Քրիստոն գյուղն ամբողջովին այրված է և հայերն սպանդի ենթարկված: Անթարիայում 328 հայի կոտորել են Վարդասլիկի, Ասիկի, Սասուի, Քեսարի, Իսկանդարունի շրջակայքի գյուղերը մասամբ վառված են և հայերը սպանդի ենթարկված: Բազմաթիվ բռնարարված կանայք և աղջիկներ երեխանների հետ թափառում են սարերում և սովամահ են լինում: Դորթյունը քրդերի և չերքեզների ջոկատները 7000 հոգու պաշարել են՝ մինչև նրանք սովամահ լինեն: Իսկ իշխանության մարմնները միայն դիտում են: Այսօր առավոտյան անզիխական, ֆրանսիական և իտալական հրամանատարների ճնշման ներք օսմանյան մի նավ ուղարկվեց Դորթյուն՝ պաշարվածներին փրկելու համար: Արդյունքը արժանի չէ իշխատակման»:¹⁰

4 Նոյն տեղում, էջ 3374:

5 Նոյն տեղում, էջ 3398:

6 Նոյն տեղում, էջ 3374:

7 Նոյն տեղում, էջ 3405:

8 Նոյն տեղում, էջ 3375:

9 Նոյն տեղում:

10 Նոյն տեղում, էջ 3392:

Արտեմ Օհանջանյան

«25.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Հինգ օստարերկյա ռազմական նավերի (անգլիական, ֆրանսիական, իտալական, գերմանական և ռուսական) ժամանումը կրկին վերականգնեց վստահությունը, հույս առաջացավ, որ մի քանի օրից Աղանայում նոյնպես իրադրությունը կրարեալվի, եթե Սալոնիկից ժամանած Կոմիտեի բանակը, ինչպես հանձնարարված էր, ավարտին հասցրեց ավերման ու ոչնչացման գործը: Ռազմական նավերի սպաներն այդ վերջին իրադարձությունների լուս վկաները դարձան: Նրանց ներկայությամբ զինվորները բաշխում, հրդեհում և կոտորում էին:¹¹

«Երկրի խորքերում գտնվող գյուղերում քիչստոնյա բնակչությունը ենթակա է սարսափելի ոճագործությունների: Մահմեդականները ցանկանում են քրիստոնյաների արյունը: Ըստ ընդհանուր կարծիքի, ջարդերը դիտվում են որպես գրեթե բոլոր քրիստոնյաներին վերացնելու նախապատրաստություն: Կրոնական կամ քաղաքացիական դեկավարությունը կամ անվանի մահմեդականները ահազանգ են հնչեցնում: Մարդկային կորուստը կազմում է 20 000 քրիստոնյա»:¹²

«26.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Անցյալ զիշեր սարսափելի լուրեր ստացվեցին Աղանայից: Վերջերս ժամանած զորքերը հրդեհում են հայկական քաղամասը, սպանում փախչողներին: Մեծ է տագնապը: Բանակը գնալով ավելի է բորբոքվում, բնակչությունը սարսափահար է, մեծ խուճապ է տիրում: Կառավարության տրամադրության տակ կա 4 000 զինվոր»:¹³

«27.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Աղանան հոդի ու մոխրի է վերածվել, գրեթե բոլոր հայերին կոտորել են:¹⁴

Կառավարությունը փորձում է այդ վերջին աղետը վերագրել հայերին և պնդում է, թե նրանց քաղամասը մի ծեր կին է հրդեհել, և որ հայերը դա որպես հեղափոխական դեպք են ներկայացնում: Սակայն իրականությունը հակառակի մասին է աղաղակում. իմ բոլոր գործընկերները, ինչպես նաև ռազմանավերի հրամանատարները՝ այդ սարսափելի տեսարանների ականատեսները, միաձայն հայտարարել են, որ այդտեղ խոսքը ջարդերի մասին է, որոնք կազմակերպվել են քրիստոնյաների դեմ և հետո սահմանափակվել միայն հայերով: Սա, Ձերդ Գերազանցություն, իմ անձնական համոզմունքն է, որ հիմնվում է իրադարձությունների վրա ու նաև այստեղի ուսյալ և երկրի ներսում գտնվող ունարը մուտքամանների հայտարարությունների վրա, որոնց հետ եւ առևտրական կապերի մեջ եմ, և որոնք ինձնից չեն թաքցնում, որ հրամանը տվել են տեղական մարմինները՝ կոչ անելով զինվել և պատրաստ լինել...¹⁵ Մարդկային կորուստը գնահատվում է 30 000, որից 2000 -ը ուղղափառ և կաթոլիկ հոյներ են, 300-ը մուտքման, իսկ մնացածը՝ հայեր:¹⁶

Նոր վային խոստանում է կարգ ու կանոն հաստատել, բայց դա նրան դժվարությամբ կհաջողվի, Աղանայում շարունակվում են հրդեհներն ու սպանությունները: Զինվորական

11 Նոյն տեղում, էջ 3401:

12 Նոյն տեղում, էջ 3375:

13 Նոյն տեղում:

14 Նոյն տեղում:

15 Նոյն տեղում, էջ 3402:

16 Նոյն տեղում, էջ 3403:

նոր պարետը ռազմական իրավունք է սահմանել, իսկ ռազմական դատարանը 5-րդ բանակային կորպուսի մյուլուրի նախագահությամբ շուտով տեղկայվելու է Աղանայում։ Արդեն ձերքակալվել են մոտ 300 մեղավորներ, սակայն բոլորն էլ հայեր են, և կարելի է մտավախություն ունենալ, որ այս ամբողջ դժբախտությունից ու ջարդերից հետո, նրանց կմեղադրեն նաև հեղափոխական լինելու մեջ, և որ նրանք ստիպված կլինեն նաև քավել մուսուլմանների կատարած մեղքերը։¹⁷ Այժմ, երբ ամեն ինչ թալանված ու կողոպտված է, ամեն օր ժամանում են զինվորական նորանոր միավորումներ, թվով 8 000 զինվոր։ Այդքան զինվորներ ուղարկելը կարծես ոչ մի այլ նպատակ չունի, քան հաստատելու այն, որ այստեղ խոսքը հեղափոխության մասին է...¹⁸

Երբ հայ կաթոլիկ եպիսկոպոս Թերզյանը դատարանին ներկայացրեց իր ծխականների վերջին ջարդերի զուցակը, և դեռ ներկայացրեց հանցագործների անունները, նրա հետ վարվեցին որպես խարերայի և ստախոսի։ Այդ պարագայում ոչ մի քրիստոնյա այլևս չի համարձակվի ներկայանալ։¹⁹

Մի քանի մահմեղական էլ է ձերքակալվել և բանտարկվել, սակայն դրանք ցածր դասի մարդիկ են, ավելի շուտ պասիվ մասնակիցներ, քան իրակրողներ։ Նրանց ձերքակարտումը, սակայն, նրանց համախոհներին վարանման առիթ տվեց և մի քանի խոչաններ սպառնացին ռազմական դատարանին, որ նորից կակսեն ջարդերը, եթե նրանք դատապարտվեն... Միակ նպատակը, որ վային դրել է իր առջև, որն առանց բացառության նաև քաղաքական և ռազմական վերճախավի նպատակն է, եվրոպացիների աշքում աղետայի իրադարձությունների չափերը մեղմելն ու ամբողջ մեղքը հայերին վերագրելն ու մահմեղականներին որպես զոհ ներկայացնելը...²⁰

Ըստ մեր նոր տեղեկությունների, զոհերի թիվը զգալիորեն անցնում է 40 000-ի սահմանը։ Մի խոսքով, սա հայերի խսկական բնաջնջում է ... Գրեթե բոլոր կանանց ստիպել են ընդունել մահմեղականություն իրենց կյանքը փրկելու և հարեմները զարդարելու համար...»։²¹

1909թ. հուլիսի 21-ին Կոստանդնուպոլսում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալավիշին Վիեննա է հաղորդում ռազմական ատյանի դատավարությունների մասին։

«Ռազմական դատարանը տիսոր իրադարձությունների պատասխանատվության որոշ մասը բարդում է հայ բնակչության վրա, մեղադրելով նրան անջատողական միտումների և մուսուլմանական տարրին սաղրելու մեջ ... Դատարանը, սակայն, միաժամանակ փաստում է մուսուլմանների կրքերի բավականին բացահայտ բորբոքման մասին, որոնք ինչ որ մի պահ հավատացել են, թե հայերի ջարդերը «կարգադրված են իշխանությունների կողմից, ինչպես 1896-ին»։ Այսուհետև նա նշում է այս սոսկայի ցավերի մասին, որոնք ստիպում են դատարանին «սարսափից դողալ» և ի վերջո հաստատում է իշխանությունների մեղքը, որոնք չեն կարողացել արգելել ջարդերը և դրանց դեմք առնել։ Ռազմական դատարանը ներկայացնում է նաև մահապատճի ենթարկվողների քանակը և, եզրափակելով հաշվետվությունը, նշում, որ արդարությունն ամբողջապես իրագործվելու պարագայում Աղանայի վիլայեթի ամբողջ բնակչությունը կհայտնվեր քանտում։ Այդ պատճառով նա հանդես է գալիս համաներնան օգտին ... Խորհրդարանի խոսնակը հարցմանն ի պատասխան ասել է, որ ողբերգական իրադարձությունները մոռացնության շղարշով պատելու և Աղանայում մու-

17 Նոյն տեղում, էջ 3404։

18 Նոյն տեղում, էջ 3405։

19 Նոյն տեղում, էջ 3426։

20 Նոյն տեղում, էջ 3427։

21 Նոյն տեղում, էջ 3428։

Արտեմ Ohanjanyan

սուլմանների և հայերի միջև հաշտության հասնելու նպատակով Սահմանադրության տոնի արքիլ պետք է համաներում հայտարարվի»:²²

Հետաքրքիր են համարում նաև Տրապիզոնում Ավստրո-Հունգարիայի հյուպատոս Մուրիցի մեկնարանությունը, որը վերաբերում է Աղանայի դեպքերին և այնուղի տեղի ունեցած ջարդերին.

1909 թ. սեպտեմբերի 9-ին նա գրում է «Պալավիչինիին».

«Հայերը մինչև իհմա աջակցում են երիտրուրքերին, որոնց նրանք պարտական են Արդուլ Համիլի սարսափելի բռնակալությունից և նրա դահիճների չթուլացող հետապնդումներից և խոշտանգումներից ազատվելու համար, և այն ակնկալիքով, թե կվարձատրվեն իրենց ծառայությունների դիմաց: Աղանայի ջարդերը և քրդերի գնալով ավելի հաճախակի դարձող հարձակումներն ու սպանությունները սակայն, նրանց սովորեցնում են, որ ստիպած են նոյնիսկ սահմանադրական ռեժիմում զգուշություն հանդես բերել: Իրապես չի կարելի սպասել, որ նրանք իրենց սրտերում սեր տածեն թուրքի հանդեպ»:²³

Artem Ohanjanyan The Massacres of Adana Summary

The article examines the events that took place in Adana vilayet, and were recorded in Mersin in the authentic notifications of the Austria-Hungarian consul who sent them to the Austria-Hungarian official bodies in Turkey. The Austrian records in the article describe the events in Adana in a very accurate and disclosing way.

22 Նոյն տեղում, էջ 3460-3464:

23 Նոյն տեղում, էջ 36, 88:

Անհա Ավերսանյան – ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան – ինստիտուտի գիտական աշխատող: Զբաղվում է «Արևմտահայ կանանց շարժումը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին» թեմայի ուսումնասիրությամբ:

Արփինե Բարլումյան – պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի փոխտնօրեն: Զբաղվում է Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության ժողովրդագրության ուսումնասիրության հարցերով սկսած 19-րդ դարի վերջից մինչև 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանությունն ընկած ժամանակահատվածը:

Արամայիս Բալոյան – պատմական գիտությունների թեկնածու, Մատենադարանի գիտական աշխատող: Զբաղվում է Հայոց ցեղասպանության խնդրում օտար տերությունների (մասնավորապես Խոսակայի) դիրքորոշման ուսումնասիրության հարցերով:

Հայկ Դեմոյան – պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն: Գիտական հետարքրությունների շրջանակն ընդգրկում է Հայոց ցեղասպանության, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության, Ղարաբաղյան հիմնահարցի, հայ ինքնության և ռազմարվեստի պատմության խնդիրները:

Ռայմունդ Գևորգյան – ֆրանսահայ պատմաբան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Հեղինակ է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բազմաթիվ արժեքավոր աշխատությունների:

Տաթևիկ Ղալթաղյան – ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական աշխատող: Զբաղվում է 1908-1914 թթ. արևմտահայ մամուլի պատմության ուսումնասիրությամբ:

Սուրեն Մանուկյան – պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի փոխտնօրեն: Ուսումնասիրում է Հայոց ցեղասպանության մեջ հասարակության տարրեր շերտերի ներգրավվածության հարցը:

Էվա Մերենիչ - Բուղապետի Կորվինոս համալսարանի ասպիրանտ: Գիտական հետարքրությունների մեջ է մտնում «Հայոց ցեղասպանության ներքին և արտաքին ազդեցությունների» ուսումնասիրությունը:

Արամ Միրզոյան – պատմական գիտությունների թեկնածու: Զբաղվում է Հայոց ցեղասպանության մի շարք հիմնահարցերի, մասնավորապես, հայ պատմագրության մեջ Գերմանիայի մեղսակցության հարցի քննարկման հետազոտությամբ:

Սեդա Պարսամյան – ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող: Զբաղվում է մշակութային ցեղասպանության, Թուրքիայում հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման խնդիրների ուսումնասիրությամբ:

Ռուբինա Փիրումյան – Կալիֆոռնիայի համալսարանի դասախոս: Հեղինակ է Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված բազմաթիվ աշխատությունների:

Վարուժան Պողոսյան – պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության

ինստիտուտի գիտական աշխատող: Զբաղվում է ֆրանսիական պատմագրության մեջ Մեծ Եղեռնի թեմայի քննարկման ուսումնասիրությամբ:

Հարություն Սելիմյան – Հայ ավետարանչական համաշխարհային խորհրդի նախագահ:

Հասմիկ Ստեփանյան – պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող: Զբաղվում է հայատառ թուրքերեն գրականության ուսումնասիրությամբ:

Անի Ոսկանյան – ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտաշխատող: Ուսումնասիրության թեման է «Օսմանյան բանակը և հայ զինվորականությունը նրա կազմում»:

Վերժինե Սվագլյան – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետազոտությունների առարկան Հայոց ցեղասպանության վերապրածների հուշերն ու պատմական բնույթի երգերն են:

Իվ Տերնոն – Փրանսիացի պատմաբան: Հեղինակ է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բազմաթիվ արժեքավոր աշխատությունների:

Արտեմ Օհանջանյան – ավատրիահայ պատմաբան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Ուսումնասիրում է Հայաստանի պատմության և Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերն ըստ ավատրիական վավերագրերի և սկզբնաղյուրների:

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻՆ

Հրաչիկ Սիմոնյան. Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009, 530 էջ:

1909 թ. կիլիկյան կոտորածների պատմությանը և պատմագրությանը նվիրված մենագրությունների թվում իր ուրուց տեղն ունի ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանի հիմնարար մենագրությունը, որը բաղկացած է չորս գլուխց, ներածությունից, վերջարանից, հավելվածներից, օգտագործված առյութների և գրականության, անձնանունների և տեղանունների ցանկերից: Հավելվածում հրապարակված են ամերիկյան «Նյու Յորք Թայմ» թերթում 1909 թ. տպագրված հոդվածներ և թղթակցություններ, իրադարձության պատկերն արտացոլող մեծ թվով լուսանկարներ, համացանցային կայրում տեղադրված փաստաթուղթ՝ «Աղանայի քրիստոնյանների հոգևոր պետերի՝ սուլթան Մուհամմեդ Ե-ին հղած 17 հունիսի 1909 թ. խնդրանք-բողոքագիրը»:

Հր. Սիմոնյանը շրջանառության մեջ է դրել մեծարանակ հայկական արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ, առաջին անգամ օգտագործել հայենական արխիվներից (ՀՀ ազգային արխիվ, Մատենադարան, Գրականության և արվեստի թանգարան) քաղլած բազմապիսի անտիկ վավերագրեր, որոնք մեծապես նպաստել են տարբեր հիմնախնդիրների առավել խորն ուսումնասիրությանը: Աշխատությունը հիմնվում է նաև տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող հայկական պարբերականների հարուստ նյութերի, ինչպես նաև հայ ականատեսների ու գործիչների վկայությունների վրա, որոնք հեղինակին հնարավորություն են ընձեռել մանրագնին վերլուծել բազում կնճռոտ և առ այսօր տարակարծությունների տեղիք տվող հիմնահարցեր: Հիշարժան են նրա մեկնարանությունները կիլիկյան կոտորածների կազմակերպիչների բացահայտման ուղղությամբ. հեղինակը դրանց պատասխանատվությունը վերագրում է երիտթուրքերին:

Հր. Սիմոնյանի ամենամեծ արժանիքներից է կիլիկիահայության ոչնչացման գործընթացի մանրագնին ուսումնասիրությունը: Նա հանգամանորեն ուրվագծում է կոտորածների ընթացքը, ըստ բնակավայրերի, ոչ միայն տարածաշրջանի մեծ քաղաքներում (Աղանա, Տարսոս, Մերսին և այլն), այև Աղանայի ու Հալեպի վիլայեթների գյուղերում և գյուղապետարաններում, բացահայտում նաև դրանց ծավալման առանձնահատկությունները տարբեր վայրերում:

Հաստ պ. գ. դ. Վ. Դողոսյանի գրախոսության (Պատմարանասիրական հանդես, 2009, թիվ 1)

Վարուժան Պողոսյան, 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության զնահատմանը, Երևան: «Նահապետ» հրատ., 2009, 144 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների՝ ֆրանսիական պատմագրության կողմից կատարված անդրադարձների քննական վերլուծությանը: Հեղինակը քննության է առնում Հայոց ցեղասպանության իշշալ կարևոր փուլի ուսումնամասիրության ասպարեզում ֆրանսիական պատմագրության ներդրումը XX դարի 10-ական թվականներին սկսած կոտորածների սանձազերծումից մինչև երիտրուրքերի իշխանության տապալումը: Այս աշխատության կարևորությունը մեծ է հատկապես Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական քաղաքականության դեմ պայքարելու տեսանկյունից: Շրջանառության մեջ դնելով փաստական հարուստ նյութեր՝ Վ. Պողոսյանն ընթերցողին ապացուցում է, որ քննարկվող ժամանակահատվածում ֆրանսիական պատմագրությունն արժանի հակահարված է տալիս պատմության թուրք և այլազգի կեղծարարներին: Ֆրանսիացի ուսումնասիրողները պարզուց ցույց են տալիս, որ Հայոց ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում իրականացվում էր պետական քաղաքականության նակարդակով, կրում էր կազմակերպված բնույթ, իսկ կազմակերպիչները փորձում էին պատասխանատվությունը բարդել հենց զոհի վրա:

Վ. Պողոսյանն անդրադարձում է 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների առնչությամբ իրադարձությանը ժամանակակից ֆրանսիացի հեղինակների տարակարձություններին և գտնում, որ կոտորածների պատասխանատվությունը, անտարակույս, ծանրանում է առաջին հերթին երիտրուրքերի վարչակարգի վրա, որը 1909 թ. մարտի 31-ի դեպքերից ավելի վաղ էր ծրագրել և նախապատրաստել կիլիկիահայության բնաջնջումը, սակայն միաժամանակ փաստում, որ դրա իրականացմանը մեծապես նպաստել են նաև համիլյան վարչակարգի ներկայացուցիչները:

Այս թեման նախկինում չի դարձել առանձին ուսումնասիրության առարկա, հետևաբար Վ. Պողոսյանի աշխատությունը կարևոր ներդրում է Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ:

Հստ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պ. գ. դ. Բ. Հարությունյանի առաջարանի

Georges Brézol, Les Turcs ont passé là..., Paris, 1911, 400 p.

Ժորժ Բրեզոլ, Այստեղով թուրքերն են անցել..., Փարիզ, 1911, 400 էջ

Ժորժ Բրեզոլ գրող, ճանապարհորդ: Այս կեղծանվամբ է հանդես եկել հայազգի Պետրոս Ազնավուրը:

Ժորժ Բրեզոլը «Այստեղով թուրքերն են անցել...» մենագրության վերնագիրը վերցրել է Վիկտոր Հյուգոյի «Արևելցիները» բանաստեղծությունից: Այս գիրքն արժեքավոր աղբյուր է 1909 թ. ապրիլին Աղասի Շաղարի և հարակից հայկական գյուղերի կոտորածների մասին: Գրքում առկա են 1909 թ. կոտորածներին առնչվող բացառիկ վավերագրեր, վկայություններ ու լուսանկարներ, որոնք ընթերցողին թույլ են տալիս մտովի հետևել կոտորածների ընթացքին օր օրի, բնակավայր առ բնակավայր և ստանալ հստակ պատկերացում դրանց հետևանքների մասին: Գիրքը լուսաբանում է Հաճընի, Կարս-Բազարի, Դյորք-Յոլի և այլ բնակավայրերի հայերի ինքնապաշտպանության դրվագները: Հեղինակը խոսում է նաև որոշ թուրք գործիչների՝ հայերի նկատմամբ դրսնորած դրական վերաբերմունքի, օտարերկրյա դիվանագետների ցուցաբերած օգնության մասին:

Գիրքը վերահրատարակվել է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կողմից 2009թ.:

Ferriman Ducket, Turkish Atrocities, The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana, in Asia Minor, during April, London, 1909, 146 p.

Ֆերիման Դաքետ,Թուրքական ղաֆանություն,Երիտրուրքերը և ճշմարտությունը
Աղանայի ողջակիզման մասին/Փոքր Ասիա, 1909թ. ապրիլ, Լոնդոն, 146, էջ:

Ֆերիման Դաքետի այս մենագրությունը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1913թ. Լոնդոնում, ներկայացնում է 1909 թվականին թուրքական իշխանությունների կողմից կազմակերպված և իրականացված հայկական ջարդերը: Այս գիրքը արժեքավոր աղբյուր է նվիրված Կիլիկյան ջարդերին՝ վեր հանելով Կիլիկիայում և Աղանայում տեղի ունեցած սարսափելի իրադարձությունների կարևոր և անհայտ մանրամասները: Հետինակն անդրադարձել է իշխանությունների կազմակերպած արյունոտ ջարդերին, Աղանա նահանգի թուրք բնակչության, մասնավորապես, մուսուլման ամրության ակտիվ մասնակցությանը: Դաքետն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել «Հոլոքոստ» եզրը. 1909թ. Կիլիկիայի կոտորածները նրա գրքի առաջին գլխում շարադրված են «Աղանայի հոլոքոստը» խորագրի տակ: Այդ արյունալի իրադարձությունները և բռնությունները Հոլոքոստ (Ողջակիզմ) անվանումն են ստացել, քանի որ բազմաթիվ մարդիկ ողջ-ողջ այրվել էին: Նա դեպքերի և իրադարձությունների խոր վերլուծություն է կատարել, որն էլ այս մենագրությունն իր ժամանակի համար բացառիկ է դարձրել:

Գիրքը վերահրատարակվել է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կողմից 2009թ.:

Adossidès, Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie, Paris, 1910, 142 p.

Ա. Աղոսիդես, Հայերը և Երիտրուրքերը. Կիլիկիայի կոտորածները, Փարիզ, 1910, 142 էջ :

Ակերսանդր Աղոսիդես. ծագումով հոյն ֆրանսիացի լրագրող: Կիլիկիայի շարդերից ութ ամիս հետո՝ 1909 թ. դեկտեմբերին, նա գրել է իր առաջին ամբողջական ուսումնասիրություններից մեկը:

Ակերսանդր Աղոսիդեսը «Հայերը և Երիտրուրքերը. Կիլիկիայի կոտորածները» գրքում փաստական հարուստ նյութի հիման վրա, ինչպիսիք են՝ հյուպատոսների գեկույցներ, կաթողիկ առաքելության գործիչների պաշտոնական հաշվետվություններ, Եվրոպացի և ամերիկյան քարոզիչների գրառումներ, նամակներ, ականատեսների վկայություններ, ժամանակակից մամուլ և այլն, նկարագրում է 1909թ. հայերի կոտորածները Կիլիկիայում: Աղոսիդեալ փուլ առ փուլ լուսաբանել է Աղանա քաղաքի առաջին և երկրորդ, ապա՝ Աղանայի ու Հալեպի վիլայեթների մյուս բնակավայրերում իրազործված կոտորածների ընթացքը, արձանագրել, որ դրանք իրականացրել են թուրք կանոնավոր զորքերն ու պատրաստված հրոսակախմբերը: Գրքում տեղ են գտել նաև օսմանյան խորհրդի երկու պատգամավորների՝ ազգությամբ հայ Հ. Պապիկյանի և ազգությամբ թուրք Յուսուֆ Քեմալի կատարած ուսումնասիրությունները զոհերի թվի վերաբերյալ: Վերջին գլուխ, որ վերնագրված է «Կոտորածներից հետո», հեղինակը փաստել է, որ Երիտրուրքական իշխանությունները ոչ մի էական քայլ չկատարեցին հանցագործներին պատժելու ուղղությամբ:

Գիրքը վերահրատարակվել է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կողմից 2012թ.:

Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 300

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է «ԿՈԼԼԱԺ» ՏՊԱԳՐԱՏԱՆԸ
Երևան, Սարյան 4
Հեռ.՝ (374 10) 52 02 17
Էլ. փոստ՝ collage@arminco.com
www.collage.am